

T.C.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

KELÂM BİLİM DALI

**ŞEMSEDDİN ED-DAMEĞÂNÎ VE İTİKÂDÎ İSLÂM
MEZHEPLERİNE YAKLAŞIMI**

Yüksek Lisans Tezi

ŞEYMA AYDIN

İstanbul-2019

T.C.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

KELÂM BİLİM DALI

**ŞEMSEDDİN ED-DAMEĞÂNÎ VE İTİKÂDÎ İSLÂM
MEZHEPLERİNE YAKLAŞIMI**

Yüksek Lisans Tezi

ŞEYMA AYDIN

DANIŞMAN: DOÇ. DR. MEHMET ÜMİT

İstanbul-2019

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ ONAY BELGESİ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ Anabilim Dalı KELAM Bilim Dalı TEZLİ YÜKSEK LİSANS öğrencisi ŞEYMA AYDIN'ın ŞEMSEDDİN ED- DAMEĞANÎ VE İTİKÂDÎ İSLÂM MESHEPLERİNE YAKLAŞIMI adlı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun 1.08.2019 tarih ve 2019-24/13 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oy birliği / oy çokluğu ile Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi 22/08/2019

Öğretim Üyesi Adı Soyadı

İmzası

1.	Tez Danışmanı	Doç. Dr. MEHMET ÜMİT	
2.	Jüri Üyesi	Doç. Dr. MEHMET BULGEN	
3.	Jüri Üyesi	Prof. Dr. HALİL İBRAHİM BULUT	

ÖZET

Fırkalaşma olgusunun nüveleri, İslâm tarihinde Hz. Peygamber'in vefatından sonra hulefa-i raşidîn döneminde ortaya çıkmaya başlamıştır. İslâm toplumunda farklı sosyal, siyasî ve kültürel etkenlerin yanısıra, dinî öğretilerin farklı yorumlanması ile birlikte, değişik görüşler ortaya çıkmış ve zamanla itikâdî ve siyasî alandaki farklılıklar İslâm mezheplerin doğuşuna zemin hazırlamıştır. Bu süreç içerisinde teşekkül eden fırkalar, hem kendi öğretilerini ortaya koymak hem de karşıt görüşlere eleştiriler yöneltmek için eserler kaleme almaya başlamışlardır.

Elinizdeki çalışmada, Hicrî VII. Yüzyılda yaşadığı tahmin edilen Şemseddin ed-Dameğânî'nin, *el-Cevheretü'l-hâlısa anı's-şevaib fı'l-akaidi'l-menkume ala cemi'l-mezâhib* adlı eserinden hareketle İtikâdî İslâm mezheplerine yaklaşımı ele alınmıştır. Tez giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde tezle ilgili genel bilgilerle birlikte metod ve kaynaklar hakkında bilgi verilmiştir. Birinci bölümde Şemseddin ed-Dameğânî'nin hayatı, eseri, yaşadığı sosyo-kültürel, siyasi ortam ve eserinde yararlandığı kaynaklar ele alınmıştır. İkinci bölümde ise *el-Cevheretü'l-hâlısa* adlı kitabını merkeze alarak, Şemseddin ed-Dameğânî'nin kendi döneminde yaşayan mezhepleri nasıl ele aldığı, nasıl tasnif ettiği ve onlara ne gibi eleştiriler yönelttiği değerlendirilmiştir. Bu görüşleri değerlendirilirken bir yandan da Dameğânî'nin genel olarak vermiş olduğu bazı görüşlerin, hangi mezhebe ait olduğu tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu bölümün sonunda ise Şemseddin ed-Dameğânî'nin mezheplere dair kendi tercih ettiği yaklaşıma yer verilmiştir. Dameğânî, mezheplerin birbirlerine tekfir ithamlarında bulunduğu bir çağda yaşamış, bu tekfir ithamlarının ölçüsüzce yapılmasından rahatsızlık duymuş, arkadaşının sorusu üzerine de mezhepler hakkındaki görüşlerine dair *el-Cevheretü'l-hâlısa*'yı kaleme almıştır. Eserinde, Bâtıniyye dışında hiçbir mezhebi doğrudan tekfir edilemeyeceğini belirtmiş, mezheplere yönelik eleştirilerini aklî ve naklî delillerle temellendirmiştir. Kendisinin ilim yolculukları ve birikimi sonucunda herhangi bir mezhebe mensubiyeti olmamakla birlikte Ehl-i sünnet içerisinde Sûfîyye'den, Şîa içerisinde de Zeydîlerin zahit olanlarından takdirle söz etmiştir.

ABSTRACT

In Islamic history, the core of the phenomenon of fractionalization began to emerge after the death of Prophet Muhammed (pbuh), in the period of Rashidun Caliphate. In addition to different social, political and cultural factors in Islamic society, with the diversity in interpretations of religious doctrines, the different opinions have emerged and over time the differences in religious and political spheres have prepared the ground for the emergence of Islamic sects. In this process, the constituted sects started to write works both to reveal their own teachings and to criticize opposing views.

In this study, the approach of Shams ad-Deen ad-Damaghani, who is estimated to have lived in the Hijri VII century, to the Islamic sects is discussed in the light of his work by the name of *al-Jawharatu al-khalisa an ash-shawaib fi al-aqa'id al-mankuma ala jamee' al-mazahib*. The thesis consists of introduction and two chapters. In the introduction part, general information about the thesis, method used and resources are given. In the first chapter, the life of Shams ad-Deen ad-Damaghani, his work, the socio-cultural and political environment he had lived and the sources he used in his work are discussed. In the second chapter, in the light of his book, *al-Jawharatu al-khalisa*, it was evaluated that how Shams ad-Deen ad-Damaghani handled, classified and criticized the sects living in his time. While evaluating these opinions, at the same time, it was tried to determine which sect of some of the opinions given by Damaghani in general are belong to. At the end of this chapter, Shams ad-Deen ad-Damaghani's own approach to sects is given. Damaghani lived in an age when denominations were accused of takfir (تكفير, declare someone an unbeliever) to each other, he felt uncomfortable about the improper accusations, and upon the question of his friend, he wrote *al-Jawharatu al-khalisa* about his views on the sects. In his work, he stated that no denomination can be directly rejected except for Batiniyya, and he criticized the sects with rational and recited evidences. Although he did not belong to any sect as a result of his scientific journeys and accumulation, he talked about Sûfiyye from the Ahl-i Sunnah and from the Zaydi people who were the zahid ones.

ÖNSÖZ

Hicrî VII. Yüzyılda yaşamış olan Şemseddîn ed-Dameğânî'nin kendi dönemindeki mezheplere dair değerlendirmeleri ve mezhepleri tasnifi çalışmamızın konusunu teşkil etmektedir. Mezheplere dair değerlendirmeleri ve onlara eleştiriler yöneltelerek, bunun gerekçelerini aklî ve naklî delillerle desteklemeye özen gösteren müellifin bu değerlendirmelerini çalışmaya yansıtmaya özen gösterdik. Bunu yaparken bir yandan da mezheplere dair genel değerlendirmelerinin olduğu yerlerde elden geldiğince mezhebin ana kaynaklarından bir kaçına inerek söz konusu değerlendirmelerin sağlaması yapılmaya çalışılmıştır. Neticede Dameğânî'nin genel olarak mezheplere ve bu mezheplere mensubiyet hakkındaki fikirlerine değinilmeye çalışılmıştır.

Çalışmamız giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında çalışmanın konusu, kapsamı, metodu ve kaynaklarına yer verilmiştir. Birinci bölümde Şemseddin ed-Dameğânî'nin hayatı, *el-Cevherâtü'l-Halisâ* isimli eseri, yaşadığı sosyo-kültürel siyasî ortam ve bilgi kaynakları konu edinilmiştir. Hayatı ele alınırken, hem eserindeki bilgilerden faydalanılmış, hem de başka âlimlerin kitaplarında zikrettikleri esere ve müellife dair bilgilerden yararlanılmıştır. Yaşadığı ortam ele alınırken döneme yakın yaşamış âlimlerin eserlerinden yararlanılmaya çalışılmıştır. Bilgi kaynakları kısmında ise eserde Dameğânî'nin yararlandığını gördüğümüz kitaplar ve isimlerini zikrettiği âlimler ele alınmıştır.

İkinci bölümde ise Şemseddin ed-Dameğânî'nin mezhepleri ele alışına yer verilmiştir. Bu başlık altında, onun yetmiş üç fırka hadisine yaklaşımı ve mezhepleri tasnifine yer verilmiştir. Daha sonra Sünnî mezheplere geçilerek Dameğânî'nin Ehl-i sünnet'i eleştirdiği temel noktalar ve bu konulardaki görüşlerine yer verilmiştir. Akabinde Şîî fırkalar, üç ana kola ayrılarak incelenmiştir. Zeydiyye, İsnâaşeriyye ve İsmâiliyye'den oluşan bu üç ana kol hakkında Dameğânî'nin eleştiri ve değerlendirmeleriyle birlikte, onların alt kollarına dair değerlendirmelerine de yer verilmiştir. Bu bölümün sonunda ise Dameğânî'nin mezheplere dair genel değerlendirmesine dair bilgi verilmiştir.

Bu konuyu çalışmam konusunda beni teşvik eden, değerli vakitlerini ayırıp, çalışmamı yakından takib ederek bana yol gösteren saygıdeğer tez danışmanım Doç. Dr. Mehmet

Ümit'e şükranlarımı sunarım. Çalışmama katkı sağlayan değerli hocam Prof. Dr. Mehmet Emin Maşalı'ya, tezimi okuyarak katkılarda bulunan Arş. Gör. Zeynep Büşra Özdemir'e ve kız kardeşim Sümeyye Aydın'a teşekkürü borç bilirim. Yine çalışma sürecim boyunca benden desteklerini esirgemeyen arkadaşlarıma ve aileme minnet ve şükranlarımı sunarım.

Şeyma Aydın

İÇİNDEKİLER

Sayfa No:

ÖZET	i
ABSTRACT	ii
ÖNSÖZ	iii
İÇİNDEKİLER.....	v
KISALTMALAR.....	ix
GİRİŞ.....	1
I. ÇALIŞMANIN KONUSU VE KAPSAMI	1
II. ÇALIŞMANIN METODU.....	3
III. ÇALIŞMANIN KAYNAKLARI.....	4
BİRİNCİ BÖLÜM	6
ŞEMSEDDİN ED-DAMEĞÂNÎ'NİN HAYATI, ESERİ, SOSYOKÜLTÜREL-SİYASÎ ORTAM VE BİLGİ KAYNAKLARI.....	6
1. HAYATI	6
2. CEVHERETÜ'L-HALİSA İSİMLİ ESERİ.....	11
3. SOSYO-KÜLTÜREL VE SİYASÎ ORTAM	12
4. BİLGİ KAYNAKLARI	15
İKİNCİ BÖLÜM.....	22
MEZHEPLERİ ELE ALIŞI	22
1. YETMİŞ ÜÇ FIRKA HADİSİ VE MEZHEPLERİ TASNİFİ	22
2. SÜNNÎ MEZHEPLER.....	27
2.1. Ehl-i Sünnet'in Eleştirildiği Temel Noktalar ve Dameğânî 'nin Görüşleri	28
2.1.1. Teşbîh ve Tecsîm.....	28

2.1.2. Kur'ân'ın Mahlûk Olup-Olmaması	30
2.1.3. Kulların Fiilleri	35
2.1.4. Allah'ın İradesi, Küfür ve Kötülükler	40
2.1.5. Allah'ın Kâfir ve Küfrü Yaratması.....	49
2.1.6. Allah'ın Fiillerinde Hikmet	52
2.1.7. Allah'ın Ahirette Adaleti	56
2.1.8. Allah'ın Sıfatları	57
2.1.9. Kâfirlerin Çocuklarının Durumu	59
2.1.10. Ahirette Allah'ın Görülmesi	60
2.1.11. Zalim İdarecileri Meşru Görmeleri.....	65
2.1.12. Hadis Rivâyetini Kabul Kriterleri.....	68
2.1.13. Bid'âtler	69
2.1.14. Kur'ân'a Bakışları	72
2.1.15. Sahabeye Bakışları	73
2.1.16. Dinde Olmayan Şeyi Dine Sokmaları	74
2.1.17. Birbirlerini Fısk ve Küfürle İthamları	75
2.1.18. Teravih Namazındaki Bid'âtler	75
2.1.19. Sufi Şeyhlerine Bakışları	76
2.1.20. Âl-i Beyt'e Bakışları.....	80
3. Şİİ FİRKALARI	82
3.1. Zeydiyye.....	82
3.1.1. Zeydiyye'ye Yöneltilen Eleştiriler	86
a. Büyük Günah İşleyenlere Şefaath Konusu.....	86
b. İnsanın Ameliyle Cennete Girmesi	86
c. Başkalarını Tekfir Etmeleri	87
d. Halife ve Halifelik Hakkındaki Görüşlerine Eleştiriler	88

e. Salihlere İnançlarının Az Olması ve İbadetlerinde Vesveseye Düşmeleri	89
f. Zeyd b. Ali'ye Muhalefet Etmeleri.....	90
3.2. İsnââşeriyye:	91
3.2.1. İsnââşeriyye Fırkaları	92
3.2.2. İsnââşeriyye'ye Yöneltilen Eleştiriler	97
a. Mezhep Esaslarını İmamlarından Almamaları.....	97
b. Nass Konusundaki Fikirlerinin Geçersizliği	99
c. Kıyas, İctihad, Ahad Hadisler	102
d. İmamların İlmi	104
e. On iki İmam Dışındakilere Sebbetme	105
f. Hepsinin Mürciî Oluşu	106
g. Cârûdiyye ve İsmailiyye'nin Kendilerinden Olduğunu İddia Etmeleri	107
h. Sahabeye, Salih Kimselere ve Ehl-i Beyt'in Çoğuna Sebbetmeleri	108
ı. Çoğunluğu Saptırmaları	110
j. İnsanları Kendi Tarafına Çekmek İçin Yalan Uydurmaları.....	110
k. Hz. Hasan Neslinin Devam Etmediği İddiaları.....	111
l. Mehdi-yi Muntazar Akideleri	112
m. Cuma Namazını Kılmamaları, Cemaati Önemsememeleri ve Zekât Konusundaki Görüşleri	114
n. Gâib İmam Anlayışları.....	114
o. Haramları Mubah Görmeleri.....	115
p. Hz. Peygamber ve Hz. Ali Hakkındaki Fikirleri.....	117
r. Kadınlara İlişkin Yanlış Tutumları	117

s. Allah Hakkında Beda ve Takiyye Anlayışları.....	118
3.3. İsmâiliyye:	119
3.3.1. İsmâiliyye'nin İsimleri:	120
3.3.2. İsmâiliyye ve İsnâaşeriyye Arasındaki Farklar ve Eleştirildikleri Hususlar:	123
a. Yıldızların ve Aritmetiğin Te'sirine İnanmaları	124
b. İmamlarının ve Davetçilerinin Günahları Bağışlayabildiklerini İddia Etmeleri	125
c. Kur'ân ve Sünnet'den Kaçınmaları	125
d. Tenâsühe (Reankarnasyona) İnanmaları	126
e. Şeriat, Yeniden Dirilme ve Karşılık-Ceza Konusunda Şüpheyne Düşmeleri-Düşürmeleri	126
f. İfada Gecesi ve Haramların Mübah Görülmesi	128
g. Namaz, Zekât ve Miras Konularında Ümmete Karşı Çıkmaları..	128
4. DAMEĞÂNÎ'NİN ANLAYIŞI	129
SONUÇ	132
KAYNAKÇA.....	138

KISALTMALAR

age.	: Adı geçen eser
agm.	: Adı geçen makale
a. mlf.	: Aynı müellif
b.	: Bin veya ibn
bkz.	: Bakınız
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
ed.	: Editör
Hz.	: Hazreti
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölüm tarihi
sy.	: Sayı
s.	: Sayfa
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: Tahkik eden
trc.	: Tercüme eden
ty.	: Basım tarihi yok
y.y.	: Basım yeri yok

GİRİŞ

I. ÇALIŞMANIN KONUSU VE KAPSAMI

İslâm mezhepleri tarihi biliminin amacı temelinde, siyasî ve itikâdî amaçlarla ortaya çıkmış mezhepleri incelemektir. Bilindiği gibi Hz. Peygamber'in vefatından sonra ilk iki halife döneminde belirgin bir karışıklık görülmemişse de sonraki iki halife döneminde, İslâm toplumunda Müslümanların birbirlerinin kanını dökmeye varacak kadar büyük karışıklıklar ortaya çıkmıştır. Bu karışıklıklar neticesinde ise İslâm toplumunda siyasî ve itikâdî meselelerde ihtilaflar ortaya çıkmış ve bu ihtilaflar sonucunda fırkalaşma olgusunun nüveleri oluşmaya başlamıştır. Mezheplerin oluşum süreçlerinin başlangıcında, toplumun çoğunluğunun aksine görüşler ortaya koyan kişilerce yazılan, kısa hacimli eserler ortaya çıkmış ve bu eserlere Makale denmiştir. Böylece daha sonra gelişip genişleyecek olan bu eserleri yazım geleneği de Makalât geleneğini oluşturmuştur.¹ Başlangıçta Ehl-i sünnet'in görüşlerine karşı olan kişilerce kaleme alınan bu eserler, zamanla Ehl-i sünnet âlimlerince de yazılmaya başlanmıştır. Bu ihtiyacı doğuran ise, kendilerine yöneltilecek eleştirilerle birlikte diğer mezhepleri ve görüşleri tanıtmaya ihtiyacıdır. Zamanla bu eserlerin muhtevaları genişlemiş, sadece İslâm mezheplerini ele almakla kalmamış, İslâm toplumlarının sınırlarının genişlemesi, yeni din ve kültürlerle tanışmalarından sonra, İslâm dışı akımlar ve dinlerin de ele alındığı ve bilgiler verildiği kitaplar da kaleme alınmıştır. Bu kitaplar daha ziyade el-Milel ve'n-nihâl olarak isimlendirilmişlerdir. Bu kitapların yazımında bir amaç da İslâm'ı savunmak ve İslâm toplumunu zararlı akım ve fikirlerin tesirinden korumaktır. Bu alanda kitap yazan müelliflerin eserlerini kaleme aldığı bir diğer tür de Fırak türü eserlerdir. Ancak bu eserlerde genel olarak temel bir problem olarak, tarafsızlık ve objektiflik konusunda sıkı bir hassasiyet yoktur.²

Zamanla bu alanın âlimlerinde mezhepleri bir tasnife tabi tutma çabası oluşmuştur. İslâm mezheplerini tasnif etmekteki önemli amaçlardan biri de, muhtemelen mezheplerin ve İslâm dini mensuplarının birbirlerini tekfir etmesi bağlamında bir gruba ya da mezhep

¹ Ebû Mansur Abdülkahir b Tahir b Muhammed Temimi Abdülkahir Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, trc. Ethem Ruhi Fırlı, 7. baskı İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2014, XIII-XIV.

² Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, XV-XVIII.

mensuplarını tekfir ederken hangi kriterler doğrultusunda bunun yapılabileceğini ortaya koymaktır. Ayrıca buna da mümkün olduğunca bir sınırlama getirmektir. Fırak türünde eser yazan âlimlerden kimi eserlerinin tasnif sistemlerini meşhur 73 fırka hadisi çerçevesinde yapmaya çabalamışlarsa da, onlardan kimi, mezheplerin kollarını sayarken bu sayıyı aşmış, kimi de bu sayıya ulaşamamıştır. Bazı müellifler ise bu hadisi kitaplarını yazarken baz almamışlardır. Ancak bu kitaplardan bir kısmının özellikle de 73 fırka hadisine göre tasnif sistemini oluşturan âlimlerin eserlerinde, muhaliflerine dair bilgiler verirken, bu bilgileri çarpıttıklarına ya da kaynağı kendileri görmedikleri halde, muhaliflerine dair yanlış bilgiler aktaran müelliflere rastlanmaktadır. Kendi mezhebini tek hak mezhep ve kendi dışındaki mezhepleri sapkın ve bid'ât ehli olarak gören bu âlimler eserlerinde çoğu zaman mezhep taassubu ile tarafsız olmaktan uzaklaşmışlardır. Bütün bunlara rağmen eserlerini tamamıyla objektif bir şekilde yazmaya gayret eden âlimler de vardır.³

Bütün bu arkaplan göz önünde bulundurularak, Şemseddin ed-Dameğânî'nin *el-Cevheretü'l-hâlisâ* adlı kitabına gelecek olursak, eser kendi dönemindeki mezhepleri ele alan ve bu mezhepler hakkında değerlendirmeler yapan bir metindir. Şemseddin ed-Dameğânî daha önce de belirtmiş olduğumuz gibi tahminen hicrî VII. yüzyılda yaşamış ve kendi döneminde İslâm dünyasını gezme ve mezhepleri yaşandığı bölgelerde görme imkânı bulmuş bir âlimdir. Bu tecrübeleri ışığında, Dameğânî kendi döneminde, İslâm mezheplerinden her birinin mensubunun, inandığı mezhebin hak mezhep olduğu ve kendi dışında kalan mezheplerin ise bid'âtler içerisinde olan sapkın mezhepler olduklarını iddia ettiklerini aktarmakta ve bu mezheplerin birbirlerini tekfir ettiklerini belirtmektedir. Böyle yaparak taassuptan kurtulamadıklarını ve taassubun da helaka sebep olabileceğini ifade etmektedir.⁴

Çalışmamızın konusu ise, Şemseddin ed-Dameğânî'nin *el-Cevheretü'l-hâlisâ* isimli eserini merkeze alarak, Dameğânî'nin itikâdî İslâm mezheplerine yaklaşımıdır. Çalışmanın giriş kısmında, konu ve kapsamla birlikte, metod ve çalışmayı yaparken yararlanılan ana kaynakları vermeye özen gösterilmiştir. Birinci bölümde ise, Şemseddin

³ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, XXII-XXVI.

⁴ Şemseddin Abdüssamed b. Abdullah Alevî Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ anî's-şevaiib fi'l-akaidi'l-menkume ala cemi'l-mezâhib*, thk. Abdullah b. Yahyâ es-Süreyhî, 1. Baskı Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009, 31.

ed-Dameğânî'nin hayatı hakkında bilgi verilmeye çalışılmıştır. Bunu yaparken, onun yaşadığı tahmin edilen döneme dair kaynaklara inmeye özen gösterilmiş, hem *el-Cevheretü'l-hâlisâ* isimli eserinde geçen bilgilerden, hem de Dameğânî'ye eserlerinde atıf yapan âlimlerin kitaplarında bilgiler toplayarak, hayatı hakkında bilgi verilmeye çalışılmıştır. Ardından *el-Cevheretü'l-hâlisâ* isimli eseri ele alınmış ve eserin muhtevâsı hakkında bilgi verilmiştir. Bu bölümün üçüncü başlığında ise, Şemseddin ed-Dameğânî'nin yaşadığı tahmin edilen yüzyıldaki sosyo-kültürel, siyasî ortam hakkında bilgi verilmeye çalışılmış, döneme damgasını vuran siyasi ve sosyal olaylar, bu yüzyıla yakın yaşamış yazarların tarih kitaplarından ve modern kaynaklardan yararlanılarak ortaya konulmaya çalışılmıştır. Birinci bölümün son başlığında ise *el-Cevheretü'l-hâlisâ* isimli eserin bilgi kaynakları verilmeye çalışılmıştır.

Çalışmamızın ikinci bölümünde ise, Şemseddin ed-Dameğânî'nin itikâdî İslâm mezheplerine dair görüşleri ve eleştirilerine yer verilmiş ve ele alınan grupların fikirleri, imkân nisbetinde o grubun ana kaynaklarından bazılarına gidilerek sağlaması yapılmaya çalışılmıştır. Bu bölümün ilk başlığında Şemseddin ed-Dameğânî'nin yetmiş üç fırka hadisi hakkında değerlendirmesi ve mezhepleri tasanif yöntemine değinilmiştir. Bölümün ikinci başlığında Sünnî mezhepler, üçüncü başlığında Şîî fırkalar hakkındaki değerlendirme ve eleştirilerine yer verilmiştir. Bu bölümün son başlığında ise, Şemseddin ed-Dameğânî'nin mezhepler hakkındaki genel değerlendirmesi ve benimsediği metod ele alınmıştır. Metin içerisinde geçen hadisler imkân dahilinde hadis kaynaklarına gidilerek tahrir edilmeye çalışılmış, kaynaklarda bulunamayan hadisler ise dipnotlarda belirtilmiştir.

II. ÇALIŞMANIN METODU

Çalışmamız boyunca nasıl bir metod izlediğimize gelecek olursak, çalışmamızda ana kaynak olarak, Şemseddin ed-Dameğânî'nin *el-Cevheretü'l-hâlisâ* isimli eserini merkeze aldık. Bunu yaparken de müellifin görüşlerini eksiksiz ve objektif bir şekilde yansıtmaya çalıştık. Genel bir başlık altında eleştirilerini sıraladığı yerlerde, müellifin, esas olarak kastettiği grup ve onların görüşlerini de açıklamaya özen gösterdik. Müellifin görüşlerini verdiği grupların fikirlerini, imkân nisbeti ve tez çerçevesinde o grubun ana kaynaklarına giderek sağlamasını yapmaya çalıştık. Müellifin eseri içerisinde geçen hadisleri ana

kaynaklara giderek, tahriçlerini yapmaya özen gösterdik. Müellifin eserinde geçen kaynaklara ve bu kaynaklardan yaptığı alıntıların uyumunu kontrol ettik ve bulduğumuz sonuçları “Bilgi Kaynakları” başlığında vermeye çalıştık.

Hakkında pek bilgi olmayan müellifin hayatı hakkında yaptığımız araştırmalarda, bir yandan eserin içerisinde Müellif hakkında geçen bilgileri dikkate alırken bir yandan da O’nun yaşadığını tahmin ettiğimiz dönemdeki biyografi ve tarih kitaplarını taramaya özen gösterdik. Hayatını ele alırken, Dameğânî ile aynı nisbeye sahip âlimlerden de ulaşabildiğimiz, zamanına yakın olanların kısa bilgilerini ve vefat tarihlerini de değerlendirmemizde dikkate aldık. Hayatına dair eserin yazmalarında geçen bilgileri de değerlendirerek Dameğânî’nin hayatına dair bir tablo sunmaya çalıştık.

Dameğânî’nin yaşadığı sosyo-kültürel ve siyâsî ortamı değerlendirirken de, mümkün olduğunca birinci el kaynaklara inmeye özen gösterdik. Bunu yapmaya imkân bulamadığımız yerlerde de modern kaynaklara başvurduk. Bütün bunların yanında tezimizin ana bölümünde de mezheplerin birinci el kaynaklarına inmeye özen gösterdik. Bunu yapamadığımız yerlerde, erken döneme en yakından başlayarak kaynaklardan yararlanmaya gayret ettik.

Çalışmamız şahıs merkezli bir araştırma olduğu için, “şahıs üzerinde derinleşme” “doküman analizi ve belge tarama” metodundan yararlanılmıştır.

Müellifin eserini te’lif ettiği dil Arapçadır ve araştırmamız boyunca yararlandığımız kaynakların büyük çoğunluğu da Arapça olduğu için bu dildeki kaynaklar yoğun olarak kullanılmıştır. Bu eserlerden Türkçeye tercüme edilmiş olanları da her iki dilde de kaynak olarak verilmiştir.

III. ÇALIŞMANIN KAYNAKLARI

Çalışmamızda, Şemseddin ed-Dameğânî’nin itikâdî İslâm mezheplerine yaklaşımını konu edildiğinden dolayı temel kaynak olarak onun *el-Cevheretü'l-hâliisa ani's-şevaib fi'l-akaidi'l-menkume ala cemî'l-mezâhib* adlı eseri kullanılmıştır. Başka bir eserine ulaşamadığından dolayı bu eser temel alınarak onun mezheplere dair görüşleri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Şemseddin ed-Dameğânî'nin hayatına dair bilgiler verilirken başvurulmuş kaynaklardan biri Zehebî'nin *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm* adlı eseridir. Yine bu konuda İsmâil Paşa Bağdâdî'nin *Hediyyetü'l-ârifîn esmâü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn* ve *Îzâhu'l-meknûn fi'z-zeyli alâ Keşfi'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* isimli eserlerinden de yararlanılmıştır. Dameğânî'nin hayatına dair daha önce görülmendiğini düşündüğümüz bilgileri ise, İbnü'l Vezîr'in *el-Avâsım ve'l-kavâsım fi'z-zebbi an sünneti Ebi'l-Kâsım* ve *Îsârü'l-hak 'ale'l-halk fi reddi'l-hilâfât 'alâ mezâhibi'l-hak min usûli't-tevhîd* adlı eserlerinden faydalanılarak bulunmuştur. Şemseddin ed-Dameğânî'nin yaşamış olduğu sosyo-kültürel, siyasî ortam hakkındaki bilgilere de genel olarak, İbn Kesîr'in *el-Bidâye ve'n-nihâye* adlı eseri ile İbnü'l Esîr'in *el-Kâmil fi't-târih* isimli eserlerinden ulaşılmıştır.

Ehl-i sünnet'e dair değerlendirmelerde ise genel olarak Ebü'l Hasan el-Eş'ârî'nin *el-İbâne an usûli'd-diyâne*, *el-Lüma fi'r-red alâ ehli'z-zeyğ ve'l-bida'*, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfû'l-musallîn*, *Risâle ila ehli's-seğr* adlı eserlerine başvurulmuştur. Yine Ehl-i sünnet'e dair değerlendirmelerde, Abdulkahir el-Bağdâdî'nin *el-Fark beyne'l-fırak ve beyânü'l-fırkati'n-naciyeti minhum* ve *Usûli'd-Dîn* isimli eserlerinden yararlanılmıştır. Bununla birlikte nadir de olsa Cüveynî'nin *el-İrşad ila kavâtü'l-edilleti fi usûli'l-i'tikad* isimli eseri ile Bakıllânî'nin *et-Temhîd fi'r-red ale'l-mülhideti'l-muattıla* isimli eserlerine de başvurulmuştur.

Şîa fırkalarını ele alırken ise yine Kummî'nin *Kitabu'l-Makâlât*'ı ile Nevbahtî'nin *Fıraku's-Şîa* isimli eserlerinden de yararlanılmıştır. Bunun yanında hem Ehl-i sünnet hem de Şîa fırkaları değerlendirilirken Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-nihal* isimli eserine de başvurulmuştur. Yine bu fırkalar değerlendirilirken, Ebü'l-Hasan el-Eş'ârî'nin *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfû'l-musallîn* isimli eserine başvurulmuştur.

Ayrıca yeri geldikçe kaynakçada gösterilen diğer temel kaynaklardan ve modern dönemde yapılan bazı çalışmalardan da yararlanılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

ŞEMSEDDİN ED-DAMEĞÂNÎ'NİN HAYATI, ESERİ, SOSYOKÜLTÜREL-SİYASÎ ORTAM VE BİLGİ KAYNAKLARI

1. HAYATI

Kısaca “Şemseddin ed-Dameğânî” diye anılan bu şahsın tam ismi, “Şemseddin Abdussamed b. Abdullah el-Alevî ed-Dameğânî” olarak geçer. ‘Dameğân’ ya da ‘ed-Dameğân’a nisbet edilir. Coğrafyacılar Dameğân’ı Rey (şuan Tahran civarındadır) ile Nişabur arasında kalan büyük bir bölge olarak zikretmişlerdir. Dameğan Kumis’in bir kasabasıdır.⁵ Şu anda da bilinen bu yer, İran’ın kuzeyinde küçük bir şehirdir.

Fetva verme konumunda olan ilim ehlinden pek çok kişi Dameğân’a nisbet edilir.⁶ Onlardan ulaşabildiğimiz bilgilere göre bazıları şunlardır: Hadis dinleyip, hadis nakletmiş olan Ebu Bekir ed-Dameğânî (ö: 331/943)⁷, Vâsıt ve Dameğân kadılığı yapmış olan Ebu Ca’fer ed-Dameğânî (ö: 355/966)⁸, en meşhurlarından biri de 447/1055 senesinde Bağdat kadılığına atanan⁹ ve 30 sene kadılık yapan, Hanefî mezhebine mensup, Ebu Abdullah Muhammed b. Ali Muhammed b. Hasan b. Abdulvehhab ed-Dameğânî (ö: 478/1085)¹⁰

⁵ Ebû Abdillâh Şihâbüddin Yâkût b Abdillâh Hamevî Bağdâdî Rûmî Yâkût Hamevî, *Mu’cemü’l-büldân*, Beyrut: Dâru Sadır, 2. cilt: 433.

⁶ Hamevî, *Mu’cemü’l-büldân*, 2. cilt: 433.

⁷ Ebû Abdillâh Şemseddin Muhammed b Ahmed b Osman Zehebî, *Târihu’l-İslâm ve vefeyâtü’l-meşâhîr ve’l-a’lâm* : h. 331-340/ h. 341-350, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, 1. Baskı Beyrut: Dârü’l-Kitâbi’l-Arabi, 1992, 59.

⁸ İsmâil Paşa el-Bağdâdî, *Hediyetü’l-ârifin esmâ’ü’l-müellifin ve âsârü’l-musannifin*, ed. Kilisli Rifat Bilge - İbnülemin Mahmûd Kemal İnal, 3. Baskı Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1951, 1. cilt: 64.

⁹ Ebü’l-Fida İmadüddin İsmail b Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, thk. Salah Muhammed el-Hiyemî, Katar: Vizaretü’l-Evkaf ve’s-Şuuni’l-İslamiyye, 2015, 13. cilt: 124; Ebü’l-Fida İmadüddin İsmail b Ömer İbn Kesîr, *Büyük İslâm Tarihi : el Bidâye ve’n-nihâye*, trc. Mehmet Keskin, İstanbul: Çağrı Yayınları, 2000, 12. cilt: 167; Ebü’l-Hasan İzzeddin Ali b Muhammed b Abdülkerim İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târih*, thk. Halil Me’mun Şiha, Beyrut: Dârü’l-Ma’rife, 2002, 8. cilt: 162; Ebü’l-Hasan İzzeddin Ali b Muhammed b Abdülkerim İbnü’l-Esîr, *İslâm Tarihi : el-Kâmil fi’t-târih Tercümesi*, trc. Abdülkerim Özeydin, İstanbul: Bahar Yayınları, 1987, 9. cilt: 467; Ebü’l-Ferec Cemâlüddin Abdurrahmân b Ali b Muhammed Bağdâdî İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam fi târihi’l-mülûk ve’l-ümem*, thk. Muhammed Abdülkadir Ahmed Ata ve Mustafa Abdülkadir Ata, Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1992, 15. cilt: 349.

¹⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 2015, 13. cilt: 220; İbn Kesîr, *Büyük İslâm Tarihi*, 2000, 12. cilt: 262; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 2002, 8. cilt: 305; Ebü’l-Hasan İzzeddin Ali b Muhammed b Abdülkerim İbnü’l-Esîr, *İslâm Tarihi : el-Kâmil fi’t-târih Tercümesi*, trc. Abdülkerim Özeydin, İstanbul: Bahar Yayınları, 1987, 10. cilt: 134; Ebü’l-Ferec Cemâlüddin Abdurrahmân b Ali b Muhammed Bağdâdî İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam fi târihi’l-mülûk ve’l-ümem*, thk. Muhammed Abdülkadir Ahmed Ata ve Mustafa Abdülkadir Ata, Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1992, 16. cilt: 249-251; Ebü Abdullah Şemseddin Muhammed b Ahmed b Osman Zehebî, *Târihu’l-İslâm ve vefeyâtü’l-meşâhîr ve’l-a’lâm* : h. 471-480, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, 1. Baskı Beyrut: Dârü’l-Kitâbi’l-Arabi, 1992, 249-251; el-Bağdâdî, *Hediyetü’l-ârifin*, 1. cilt: 310.

470/1078 senesinde Kerh bölgesi kadılığına atanan, Ebu Abdullah Dameğânî'nin yeğeni Ubeydullah ed-Dameğânî (ö: 502/1109)¹¹, kadılık yapmış olan, Ebu'l Hüseyin ed-Dameğânî (ö: 540/1145)¹², İmamu'l Haremeyn'den fıkıh dersi de alan âlim Ebu'l Kasım ed-Dameğânî (ö: 545/1150)¹³, Gazzalî'den fıkıh dersi almış olan, ilmî yönü ile tanınan, Ebu Sa'd ed-Dameğânî (ö: 549/1154)¹⁴, Bağdat kadılarından birinin kızı olup, hadis dinlemiş ve hadis nakletmiş olan, Terkinaz binti Abdullah b. Muhammed b. Ali b. Muhammed ed-Dameğânî (ö: 563/1168)¹⁵, hadis dinlemiş ve hadis nakletmiş olan, Terkinaz hatunun kardeşi, Cafer b. Abdulah b. Kâdilkudât Ebî Abdullah Muhammed b. Ali b. Muhammed ed-Dameğânî (ö: 568/1173)¹⁶, Abbasiler devrinde kâdilkudâtlık yapmış olan, Ebu'l Hasan ed-Dameğânî (ö: 583/1187)¹⁷, yine en meşhurlarından biri olan 603/1207 senesinde Bağdat kadılığına atanan¹⁸, İmadüddin Ebu'l Kasım Abdullah b. Hüseyin b. ed-Dameğânî el-Hanefî (ö: 615/1218)¹⁹, kadılık yapmış dedeleri gibi Bağdat devlet büyüklerinden olan, Ahmed ed-Dameğânî (ö: 660/1262)²⁰ dir. Müellifin de Irak'ı kendilerine vatan edinen bu ilim ehlinin torunlarından birisi olma ihtimali yüksektir.

Müellifin hayatına ilişkin kaynaklarda bilgiye ulaşamadık. Ancak risâlesinde zikrettiği bazı hususlardan onun hayatına ve kişisel özelliklerine dair az da olsa bilgi edinmemiz mümkün gözükmemektedir. Nitekim o risalesinin sonunda kendisinin tercih ettiği metodu açıkladığı bölümde şunları söylemiştir: “Bil ki benim sana anlattıklarım ancak bütün mezheplerden seni haberdar etmek içindir. Irak'da İmâmiyye mezhebi üzere yetiştim.

¹¹ Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b Ahmed b Osman Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm* : h. 501-510 / h. 511-520, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, 1. Baskı Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1992, 66.

¹² Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b Ahmed b Osman Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm* : h. 521-530 / h. 531-540, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, 2. Baskı Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1997, 529.

¹³ Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b Ahmed b Osman Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm* : h. 541-550, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, 2. Baskı Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1997, 224.

¹⁴ Zehebî, *Tarihü'l-İslâm*, 1997, 371.

¹⁵ Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b Ahmed b Osman Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm* : h. 561-570, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, 1. Baskı Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1996, 153.

¹⁶ Zehebî, *Tarihü'l-İslâm*, 1996, 314.

¹⁷ Ebû'l-Fida İmadüddin İsmail b Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Riyad Abdülhamid Murad, Katar: Vizaretü'l-Evkaf ve's-Suuni'l-İslamiyye, 2015, 14. cilt: 361; Ebû'l-Fida İmadüddin İsmail b Ömer İbn Kesîr, *Büyük İslâm Tarihi : el Bidâye ve'n-nihâye*, trc. Mehmet Keskin, İstanbul: Çağrı Yayınları, 2000, 13. cilt: 35; Ebû'l-Hasan İzzeddin Ali b Muhammed b Abdülkerim İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, thk. Halil Me'mun Şiha, Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 2002, 9. cilt: 407; Ebû'l-Hasan İzzeddin Ali b Muhammed b Abdülkerim İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi : el-Kâmil fi't-târih Tercümesi*, trc. Abdülkerim Özeydin, İstanbul: Bahar Yayınları, 1987, 11. cilt: 444.

¹⁸ Ebû'l-Fida İmadüddin İsmail b Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Riyad Abdülhamid Murad, Katar: Vizaretü'l-Evkaf ve's-Suuni'l-İslamiyye, 2015, 15. cilt: 14; İbn Kesîr, *Büyük İslâm Tarihi*, 2000, 13. cilt: 133.

¹⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 2015, 15. cilt: 92; İbn Kesîr, *Büyük İslâm Tarihi*, 2000, 13. cilt: 188.

²⁰ Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm* : h. 651-660, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, 1. Baskı Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1999, 405.

Allah'ın yardımıyla ilmim arttı, ilim için birçok yere seyahat ettim. Bütün İslâm mezheplerini ve kollarını görerek öğrendim ve onların benimsediği eleştirilen görüşlerin hepsinden uzaklaştım.”²¹ Bu sözlerinden hareketle müellif hakkında şunlar söylenebilir:

Dameğânî, Irak'da yetişmiştir. Nesep olarak Dameğân'a nisbet edilmiş olsa da, Irak'ı kendilerine vatan edinen, yukarıda haklarında bilgi verdiğimiz âlimler gibi, o da Irak'da yetişmiştir. Dameğânî, ilim öğrenmek için birçok bölgeye seyahat etmiş ve kendi döneminde yaşayan İslâm mezheplerini ve mensuplarını gözlemleyerek öğrenme fırsatı bulmuştur. Bu risâleyi yazmasına sebep olan, arkadaşının kendisine mezhepler hakkında soru sormasından²² da anlaşılacağı gibi, muhtemelen döneminde ilmî birikimine güvenilen bir şahıstır.

Müellif İmâmiyye mezhebi üzere yetişmiştir, ancak ilim öğrenmek için yaptığı seyahatler, çeşitli İslâm mezhepleri hakkında geniş bilgilere sahip olması ve mensupları ile bir arada olması da onu mezhebinden vazgeçme kanaatine ulaştırmıştır. Ancak onun herhangi bir mezhebe geçtiğini söylemek de mümkün gözükmemektedir. Bu konudaki kanaatimizi, ayrıntılı bir biçimde tezimizin son kısmında aktaracağız.

Ayrıca Müellif, eserin içerisinde, İsmâiliyye'nin İsimleri başlığı altında, İsmâiliyye'nin “Hurmiyye-Hurremiyye” ismini açıklarken Hurremiyye isminin Farsça, kendisi ile rahatlanılan ve kendisinden etkilenilen lezzetli şey anlamındaki, hurm kelimesinden geldiğini belirtir.²³ Dolayısıyla Farsçaya atıf yapan Dameğânî'nin, Farsça hakkında da bilgisi olma ihtimali sonucunu çıkarmak mümkün gözükmemektedir.

Müellifin yaşadığı zamana gelince, onun vefât tarihi net olarak bilinmemekle birlikte, İsmâil Paşa Bağdâdî (1839-1920), *Hediyyetü'l-ârifîn* ve *Îzâhu'l-meknûn* adlı eserlerinde, Dameğânî'nin bu eserini, hicrî 967 senesinde tamamladığını yazmıştır.²⁴ Yine Hayrüddîn Ziriklî (1893-1976) de *el-A'lâm* adlı eserinde, muhtemelen İsmail Paşa'dan aktararak

²¹ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisa*, 133.

²² Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisa*, 27.

²³ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisa*, 123.

²⁴ el-Bağdâdî, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 1. cilt: 574; İsmâil Paşa Bağdâdî, *Îzâhu'l-meknûn fi'z-zeyli alâ Keşfi'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, ed. M. Şerefettin Yaltkaya - Kilisli Rifat Bilge, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1945, 1. cilt: 385.

aynı bilgileri vermiş ve Dameğânî'nin bir kelâm âlimi olduğunu belirtmiştir.²⁵ Bu bilgiler ışığında Dameğânî'nin yaşadığı asrın hicrî 10. asırdan önce olduğunda şüphe yoktur. Ancak Dameğânî'nin eserini yazmayı tamamladığı tarih olarak belirtilen tarih, muhakkikin de aktardığı gibi, kitabın nüshalarından birinin istinsah (çoğaltılma) tarihidir.²⁶ Bağdâdî ve Hayrüddîn Ziriklî de muhtemelen bu nüshaya ulaşabildikleri için böyle bir bilgi vermişlerdir. Nitekim kitabın yazma nüshalarından bir diğeri olan, Kâdî İsmâîl b. Ali el-Ekva'da (1920-2008) bulunan (س) nüshasının istinsah tarihi hicrî 766 senesidir. Ayrıca söz konusu yazmanın üzerinde, İmam Muhammed b. İbrahim el-Vezîr'in (ö. 840/1436) notlarının bulunduğu aktarılmıştır.²⁷ Muhakkik, Muhammed b. İbrahim el-Vezîr'in yazma nüshanın kapağına şunları yazdığını aktarır:

“Gerek imlâ gerekse inceleme açısından bu kitabın bütün lafızlarına vâkıf oldum ve onu emsalsiz buldum, kemâl ve sanat açısından onun dokusuna hiçbir şey denk olmaz, Seyyid Şerif'in bu incisi sıralamanın güzelliği ve sınıflandırmanın kalitesi açısından eşsizdir ve o şairin şu sözüne lâyıktır:

İnsanlardan bin tanesi vardır ki bir tanesine bedeldir

Ve insanlardan bir tanesi de vardır ki bin tanesine bedeldir eğer o kişi başımıza emir olsa”²⁸

Biz de bu bilgilerden hareketle eserlerini araştırdığımız İbrahim el-Vezîr'in (ö. 840/1436) iki kitabında Şemseddin ed-Dameğânî'nin risalesini zikrettiğini gördük. Bu kitaplardan biri onun, *el-Avâsım* ve *l Kavâsım* adlı kitabıdır. Bu kitapta “Dameğânî'nin mezheplere dair risalesinde” diyerek bu risaleyi zikretmiştir. İbrahim el-Vezîr, Dameğânî'nin Ehl-i sünnet mezheplerine yönelttiği eleştiri başlıklarından biri olan “Allah'ın kâfiri ve küfrü yaratması” konusunda²⁹, Dameğânî'nin sahabilerin sözlerinden delil getirirken, İbn Mes'ud'un hatayı, Allah'tan tenzih ederek, kendisine nisbet etmesini³⁰ ve Hz. Ebu Bekir'in Kelâle hakkında kendi görüşünü belirtmesine, ardından eğer görüşü hatalı ise

²⁵ Hayrüddîn Ziriklî, *el-A'lâm : Kamûsu terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ min'el-Arab ve'l-müstarebîn ve'l-müsteşrikin*, 6. Baskı Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melayin, 1992, 4. cilt: 10.

²⁶ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 4.

²⁷ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 9.

²⁸ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 4.

²⁹ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 46.

³⁰ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 52.

bunun ancak kendi hatası olabileceğini dile getirmesine³¹ atıflar yapmıştır.³² Dameğânî'nin eserine yaptığı bu atıf ve eserde yer alan bilgiler ile yaptığı atıfların uygunluk arz etmesinden dolayı İbrahim el-Vezîr'in bu eseri gördüğü anlaşılmaktadır.

İbrahim el-Vezîr'in, Dameğânî'nin eserinden bahsettiği diğer eseri de; *İsârü'l-hak ale'l-halk fî reddi'l-hilâfât alâ mezâhibi'l-hak min usûli't-tevhîd* adlı kitabıdır. O bu kitabında da Hz. Ebu Bekir'in Kelâle hakkındaki görüşünü söylemesi ve hatayı Allah'tan tenzih etmesini³³ örnek vermiş ve "Dameğânî mezheplere dair meşhur eserinde bunu rivayet etmiştir" diyerek ona ve eserine atıf yapmıştır.³⁴

Dolayısıyla Dameğânî'nin hicrî 840 senesinden önce yaşadığı da şüphesiz doğrulanmış olmaktadır. Yine İbnü'l Vezîr'in el-Avâsım ve'l Kavâsım isimli eserini hicrî 808-810 tarihleri arasında yazdığı tahmin edilmektedir.³⁵ Bununla birlikte, İbnü'l Vezîr'in itikâdî görüşlerini içeren *İsârü'l-hak* isimli eserini de 837/1434 tarihinde yazdığı bilinmektedir.³⁶ Dolayısıyla Dameğânî'nin hicrî 808-810 yıllarından önce yaşamış olduğu da tahmin edilebilmektedir. Ayrıca müstensihin (س) nüshasını tamamlama tarihi de hicrî 766 yılında şevval ayındadır.³⁷ (İ) nüshasının tamamlanma tarihi de hicrî 863 yılıdır.³⁸

Risalenin telif tarihi hakkında fikir veren bir başka bilgi de şudur: Dameğânî risalesinde Şîa'nın İsnââşeriyye koluna yönelttiği eleştirilerden, "Kıyas, İctihad ve Âhâd Haberler" başlığı altında, 12. İmamın gaybetinden 400 kûsûr sene geçtiği bilgisini vermektedir.³⁹ Yani hicrî 260 senesinde küçük gaybete girmiş olan Muhammed b. Hasan el-Askerî'nin (gaybeti 260/874) gaybetinin üzerinden 400 kûsûr yıl geçmiş ise bu müellifin yaşadığı zamanın yaklaşık hicrî 660'lı yıllara denk geldiğine işaret etmektedir. Elde ettiğimiz

³¹ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 51.

³² Ebû Abdillâh İzzüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Âlî Yemânî İbnü'l-Vezîr, *el-Avâsım ve'l-kavâsım fî'z-zebbi an sünneti Ebi'l-Kâsım*, thk. Şuayb el-Arnâvut, 2. Baskı Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1992, 7. cilt: 174.

³³ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 51.

³⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Murtaza el-Yemânî İbnü'l-Vezîr, *İsârü'l-hak 'ale'l-halk fî reddi'l-hilâfât 'alâ mezâhibi'l-hak min usûli't-tevhîd*, 1. Baskı Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983, 304.

³⁵ Muhammed Raşit Batur, *Zeydilik ve Selefilik Arasında İbnü'l-Vezîr*, Doktora, Atatürk Üniversitesi, 2016, 71.

³⁶ Batur, *Zeydilik ve Selefilik Arasında İbnü'l-Vezîr*, 72.

³⁷ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 9.

³⁸ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 9.

³⁹ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 102.

bütün bu bilgiler ışığında biz de müellifin, hicrî 7. yüzyılda yaşamış olduğunu düşünmekteyiz.

2. CEVHERETÜ'L-HALİSA İSİMLİ ESERİ

Eserin tam adı *el-Cevheretü'l-hâlisâ anî's-şevaib fi'l-akaidi'l-menkume ala cemi'l-mezâhib*'dir. Müellif eserinin başında, Abdülhak b. Abdülmecid b. Abdülvahid ez-Zehebî diye anılan arkadaşının, mensup olunmaya en uygun olan mezhep ve usul hakkında kendisine soru sorması ve bu hususta bilgi alma talebi üzerine eserini te'lif ettiğini belirtmektedir.⁴⁰ Bu şahsın kimliği hususunda eserde belirtilen, Müellifin arkadaşı olduğu bilgisi dışında herhangi bir bilgiyi ulaşamadık. Cevheretü'l-Hâlisâ isimli eserin ne zaman te'lif edildiğini tam olarak bilinmemektedir. Ancak Şemseddin ed-Dameğânî'nin bu eserin içerisinde küçük gaybetten 400 küsûr yıl geçmiş olduğuna dair verdiği bilgi⁴¹ ışığında, eserin hicrî VII. Yüzyılın ikinci yarısında te'lif edilmiş olma ihtimalinin kuvvetle muhtemel olduğunu düşündürmektedir. Müellifin ulaşabildiğimiz tek eseri de bu risalesidir.

Dameğânî'nin bu eseri, önsöz, mukaddime ve iki bölümden oluşmaktadır. Önsözde müellif, bu eseri yazmasının gerekçelerini açıklamaktadır. Nitekim eseri her birinin kendisini hak mezhep olarak görerek, kendisi dışındaki mezheplerin hak üzere olmadıklarını iddia eden mezheplerden hangisinin ittiba edilmeye en uygun olduğunu soran arkadaşına yol göstermek amacı ile kaleme aldığını belirtmektedir. Mukaddime ise kurtuluşa eren fırka söylemini değerlendirerek, 73 fırka hadisine ve sevâd-ı azam kavramına de nasıl bir anlam yüklediğini açıklamaktadır.⁴² Eserin birinci bölümünde, kendi döneminde var olan İslâm mezheplerini iki ana başlık altında toplamaktadır; Ehl-i sünnet ve Şîa. Bu iki ana başlık altında Ehl-i sünnet'i kendi içinde bir ayrıma tabi tutmamakla birlikte, Şîa'yı üç ana kola ayırır: İsnâaşeriyye, Zeydiyye, İsmâiliyye. Bu başlıklar altında da bu mezhepler hakkında genel bilgiler verdikten sonra onların eleştirilen görüşlerine yer vererek, bu görüşlere kendisinin karşı çıkmasının gerekçelerini

⁴⁰ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 7.

⁴¹ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 102.

⁴² Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 7.

de açıklamaktadır. İkinci bölümde ise müellif, kendisinin tercih ettiği usûl hakkında bilgiler vererek eserini sonlandırmaktadır.⁴³

Cevherâtü'l-hâlis, Abdullah b. Yahyâ es-Süreyhî'nin tahkikiyle, (Beyrut 2009) Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye yayınevinden yayımlanmıştır. Tahkik 4 yazmaya dayanılarak yapılmıştır.

3. SOSYO-KÜLTÜREL VE SİYASÎ ORTAM

Şemseddin ed-Dameğânî'nin yaşadığını tahmin ettiğimiz, hicrî VII. Asır siyâsî açıdan incelendiğinde, bu yüzyıla, Ortadoğu, Anadolu, Irak ve Mısır'daki büyük karışıklıkların damga vurduğu bilinmektedir. Nitekim bu yüzyılda bir yandan Moğol istilasî ile mücadele eden İslâm dünyası, bir yandan da devam etmekte olan Haçlı seferleri karşısında direnmeye çalışmaktadır. Bu dönemde yaklaşık 5 asır varlığını sürdürmüş olan Bağdat merkezli Abbasî devleti, Büveyhîler ve Fâtımîler olmak üzere iki Şii devletin nüfuzu altına girmiştir. Sonra, Sünnî Selçukluların Abbasîler'i Büveyhîler ve Fâtımîler'in elinden kurtarması ve onlara kaybettikleri itibarlarını geri kazandırmaları ile birlikte varlıklarını sürdürmüş olan bu devletin varlığı da zamanla son bulmuştur.⁴⁴

Siyâsî açıdan dikkat çeken gelişmelere baktığımızda, on üçüncü yüzyılın başında Anadolu Selçukluları altın devrini yaşamış olsalar da, ortalarına doğru çöküş devrine girmişler, 1248 yılında Moğollarla yapılan Köseadağ savaşından sonra bir daha eski gücüne kavuşamamış ve bu yüzyılın sonlarına doğru yıkılmıştır. Sonra, Anadolu'da beylikler dönemi başlamıştır.⁴⁵ Yine bu yüzyılın başlarında düzenlenen dördüncü haçlı seferi sırasında Haçlılar İstanbul'da 57 yıl sürecek Latin İmparatorluğu'nu (1204-1261) kurmuşlardı.⁴⁶ Bu sefer sırasında Müslümanlara dokunmamış olsalar da 1229 yılında yaptıkları altıncı haçlı seferleri esnasında, Eyyubî sultanı el-Melikü'l Kâmil (ö. 635/1238) ile yaptıkları antlaşma ile haçlılar savaşmadan Kudüs bölgesini yeniden ele geçirmişlerdir.⁴⁷ Ancak 1239'lu yıllarda Moğollar tarafından Batı'ya doğru itilen Harizm

⁴³ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlis*, 8.

⁴⁴ Philip K. Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi*, trc. Salih Tuğ, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1980, 3. cilt: 733, 740-741, 744-747.

⁴⁵ *el-Bidâye*, 2015, 15. cilt: 241; İbn Kesîr, *Büyük İslâm Tarihi*, 2000, 13. cilt: 308.

⁴⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2002, 9. cilt: 548-549; Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b Muhammed b Abdülkerim İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi : el-Kâmil fi't-târih Tercümesi*, trc. Ahmet Ağırakça - Abdülkerim Özaydın, İstanbul: Bahar Yayınları, 1987, 12. cilt: 162.

⁴⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2002, 9. cilt: 781; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi*, 1987, 12. cilt: 445-446.

Türkler'i Mısır'daki Eyyubî hükümdarı el-Melikü's-Sâlih'in daveti üzerine ona katılmışlardır. Haçlılar'a karşı Filistin'e hücum eden Harizmşahlar, 1244 yılında Kudüs'ü ellerine geçirdiler. el-Melikü's-Sâlih (ö. 647/1249) de onların yardımıyla Haçlılar'ın elinden Dimaşk'ı geri almış olsa da Harizmlilerin ele geçirdikleri şehirleri yağmalamalarına izin vermediği için araları açılmış ve aralarında çıkan savaşta, Eyyubiler galip gelerek Harizmliler'in tarih sahnesinden silinmesine sebep olmuşlardır. Daha sonra 1248 yılında VII. Haçlı seferi düzenlendi ve Haçlılar Dimyat'ı ele geçirdiler.⁴⁸ Ancak Eyyubiler arasındaki dayanışma ile Dimyat geri alındı ve Haçlılar 1250 tarihinde kesin olarak yenilgiye uğratıldı.⁴⁹ Daha sonra Eyyubî hükümdarı Sultan Turan Şah eğlence ile vakit geçirdiği bir dönemde Baybars el-Bundukdârîn(ö. 676/1277) adında bir şahıs etrafında toplanan kişilerce öldürüldü.⁵⁰ Böylece Mısır'da Eyyubîler dönemi sona ererek 1250 yılında Memlûkler adıyla bilinen Türk devletinin devri başlamış oldu.⁵¹

Moğol hâkimiyetinin İslâm dünyasındaki ikinci devresini oluşturan, Tebriz başkentli olarak İran'da kurulan İlhanlı devletinin temelleri de bu tarihlerde atılmaya başlandı. Cengiz Han'ın (ö. 624/1227) torunu Hülâgû (ö. 663/1265), 653 (1255) yılında Ceyhun'u geçerek Horasan'a girdi.⁵² Hülâgû önce 654 (1256) yılında Alamut kalesini ele geçirip, buradaki İsmâilî hâkimiyetine son verdi ve kale halkını tamamen yok etti.⁵³ Daha sonra 1258 yılında Bağdat'a giren Hülâgû Abbasî hilafetini yıkarak⁵⁴, Irak, Azerbeycan ve Suriye'yi ele geçirdi ve İran'da da siyasi birlik sağladı. Bu zaferlerinden sonra Hülagu Mısır'ı tehdit etmeye başladı.⁵⁵ Memlûkler ve Moğollar arasında 658 (1260) yılında yapılan Aynicâlût savaşı Memlûkler'in kesin zaferiyle sonuçlandı. Ve böylece Suriye yönündeki Moğol ilerleyişi de durdurulmuş oldu. Bu zaferle Memlûkler İslâm dünyasının en güçlü devleti konumuna gelmişlerdir.⁵⁶ Bu durum Osmanlıların yükselme devirlerine kadar devam etmiştir. Memlûkler İslâm dünyasındaki siyasi üstünlükleri ile yetinmeyip, dini olarak da güçlü bir konuma gelmek istemişler, Abbasî ailesinden birini halife ilan ederek, Abbasi hilafetini Mısır'da yeniden ilan etmişlerdi. Bu durum da, Yavuz Sultan

⁴⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 2015, 15. cilt: 271; İbn Kesîr, *Büyük İslâm Tarihi*, 2000, 13. cilt: 329.

⁴⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 2015, 15. cilt: 271-272; İbn Kesîr, *Büyük İslâm Tarihi*, 2000, 13. cilt: 330-331.

⁵⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 2015, 15. cilt: 272; İbn Kesîr, *Büyük İslâm Tarihi*, 2000, 13. cilt: 331.

⁵¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 2015, 15. cilt: 273; İbn Kesîr, *Büyük İslâm Tarihi*, 2000, 13. cilt: 331.

⁵² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 2015, 15. cilt: 279; İbn Kesîr, *Büyük İslâm Tarihi*, 2000, 13. cilt: 337.

⁵³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 2015, 15. cilt: 314; İbn Kesîr, *Büyük İslâm Tarihi*, 2000, 13. cilt: 363.

⁵⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 2015, 15. cilt: 312-313; İbn Kesîr, *Büyük İslâm Tarihi*, 2000, 13. cilt: 361-362.

⁵⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 2015, 15. cilt: 340-343; İbn Kesîr, *Büyük İslâm Tarihi*, 2000, 13. cilt: 381-383.

⁵⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 2015, 15. cilt: 348-356; İbn Kesîr, *Büyük İslâm Tarihi*, 2000, 13. cilt: 386-392.

Selim'in (ö. 926/1520) Mısır'ı fethine kadar devam etmiştir.⁵⁷ Memlûkler Moğollar'ı yenilgiye uğrattıktan sonra, 1268'de Antakya Haçlı Prinkepsliğini de ele geçirerek, Doğu'daki Haçlı hâkimiyetinin hızla çökmesine sebebiyet vermişlerdir.⁵⁸ Batınîler'i de itaat altına alan Memlûkler⁵⁹ 680/1281'de Suriye'ye saldıran İlhanlı ordusunu da Humus civarında ağır bir yenilgiye uğrattı.⁶⁰ Daha sonra 1291'de Haçlılar'ın bölgedeki son şehri olan Akka'yı fetheden Memlûkler, aynı yıl Sûr, Beyrut ve Hayfa'yı da ele geçirmişler ve bölgede 250 yıl devam eden Haçlı varlığına son vermişlerdir.⁶¹ XIII. Yüzyılın 2. Yarısında Moğolların da kendi içlerinde parçalanmalar oldu.⁶² Bu yüzyılın sonlarına doğru İlhanlılar İslâmiyet'i benimseyerek, İslâm'ı devletin resmî dini haline getirdiler. Moğol istilasından sonra Irak'ın genel durumuna bakacak olursak, İlhanlılar'dan Gâzân Han'ın 694'te (1295) tahta çıkması ve Sünniliği benimsemesiyle bölge yeniden canlanır gibi olduysa da⁶³, daha sonra gelen İlhanlı hükümdarı Olcaytu'nun (ö. 716/1316) Şiiliği kabul etmesi üzerine bölgedeki kanlı çekişmeler yeniden başlamıştır.⁶⁴ Moğolların İran'da bulunduğu sırada, diğer dinlerle birlikte, Şiilere de hoşgörülü davranmaları, İran'da Şiiliğin yayılmasına katkıda bulunmuştur.⁶⁵

İslam dünyasında yaşanan siyasi olayların, sosyal ve iktisadi hayata etkilerine bakacak olursak, bu yüzyılın en büyük etkiye sahip hadisesi hiç şüphesiz Moğol istilasıdır. İstila sırasında milyonlarca insan ölmüş, İslâm şehirleri büyük tahripler görmüştür. İslâm ülkelerindeki kütüphaneler, tarihi dokular da büyük zarar görmüştür. Moğolların son verdiği Abbasi devleti ile hilafet merkezi olan Irak, siyasi ve kültürel üstünlüğünü kaybetmiştir.⁶⁶ Bu üstünlüğü, İslâm dünyasında Moğollara karşı koyabilen dönemin tek devleti olan Memlûkler sayesinde Mısır ve Suriye devralmıştır. Ülkelerini terk etmek zorunda kalan pek çok âlim bu iki ilim merkezine sığınmıştır.⁶⁷

⁵⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 2015, 15. cilt: 373-377; İbn Kesîr, *Büyük İslâm Tarihi*, 2000, 13. cilt: 404-406.

⁵⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 2015, 15. cilt: 415-418; İbn Kesîr, *Büyük İslâm Tarihi*, 2000, 13. cilt: 434-436.

⁵⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 2015, 15. cilt: 432; İbn Kesîr, *Büyük İslâm Tarihi*, 2000, 13. cilt: 450.

⁶⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 2015, 15. cilt: 493-495; İbn Kesîr, *Büyük İslâm Tarihi*, 2000, 13. cilt: 496-497.

⁶¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 2015, 15. cilt: 545-552; İbn Kesîr, *Büyük İslâm Tarihi*, 2000, 13. cilt: 532-536.

⁶² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 2015, 15. cilt: 421; İbn Kesîr, *Büyük İslâm Tarihi*, 2000, 13. cilt: 439.

⁶³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 2015, 15. cilt: 584; Ebû'l-Fida İmadüddin İsmail b Ömer İbn Kesîr, *Büyük İslâm Tarihi : el Bidâye ve'n-nihâye*, trc. Mehmet Keskin, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1995, 14. cilt: 23.

⁶⁴ İmadüddin Halîl et-Talib, "Irak", DİA, XIX, 90.

⁶⁵ Osman Gazi Özgüdenli, "Moğollar", DİA, XXX, 226.

⁶⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 2015, 15. cilt: 315-317; İbn Kesîr, *Büyük İslâm Tarihi*, 2000, 13. cilt: 364-366.

⁶⁷ İsmail Yiğit, "Memlûkler", DİA, XXIX, 94.

Moğollara karşı koyamayan pek çok Türk boyu da Anadolu'ya göç etmiş ve Moğollar'ın iyice zayıflatmış olduğu Anadolu Selçukluları devleti yıkılma sürecine girmiştir. Anadolu'da beylikler sürecinin başlamasında bu durumların da büyük etkileri vardır.

Moğol istilasının İslâm dünyası üzerinde oluşturduğu bu karamsar durum ile aklî ilimlerden ziyade, dinî- tasavvufî hareketlerin yükselişe geçmesi ve insanların yaşadığı bu maddî çöküş durumunun maneviyatla onarılmaya çalışılması aynı döneme tekabül eder.⁶⁸ Nitekim bu dönem tasavvufun öne çıkan simalarını da yetiştiren dönemdir. 13. Yüzyıl Selçuklu Anadolu'sunun yetiştirdiği dönemin büyük sûfilerine; Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (ö. 672/1273), Sadreddin Konevî (ö. 673/1274) ve Hacı Bektâş-ı Velî (ö. 669/1271 [?]) gibi önemli mutasavvıflar örnek verilebilir. Bilindiği gibi Osmanlı Devleti'nin de kurulmasında tasavvufî hareketlerin büyük etkileri vardır. Bu dönemde tasavvuf önderleri, gerek devlet gerek halk tabakasında büyük hürmet görmüşlerdir.⁶⁹

Batınîlerle mücadele ise bu yüzyılda ve önceki yüzyılda devam etmiştir. Nitekim bilindiği gibi, Büyük Selçuklu veziri Nizamülmülk'ün (ö. 485/1092) Nizamiyye medreselerini kurma sebeplerinin başında, Sünniliği Batınî faaliyetlere karşı koruma isteği yatmaktadır.⁷⁰

4. BİLGİ KAYNAKLARI

Bu başlık altında Dameğânî'nin, “el-Cevheratü'l Hâlisâ” adlı kitabında, fikirlerinden yararlandığı âlimlere eserlerine değinecek ve onlardan yaptığı alıntıların ana metne uygunluk gösterip, göstermediğini de belirlemeye özen göstereceğiz. Bu bağlamda müellifin yararlandığı kaynakları ve zikrettiği âlimleri şu şekilde sıralayabiliriz:

1- Şehristânî'nin “el-Milel ve'n-Nihâl” Adlı Eseri: Müellif, Şehristânî'den kitabının dört farklı yerinde bahsetmiştir. Bunlar şu şekildedir:

- Dameğânî, Ehl-i sünnet'in görüşlerini eleştirdiği kısımda, “Teşbîh ve Tecsîm” başlığı altında Şehristânî'den de bahseder. Buna göre, Ehl-i sünnet'in hatalı görüşlerinden biri de Allah'a teşbîh ve tecsîm

⁶⁸ Osman Gazi Özgüdenli, “Moğollar”, DİA, XXX, 228.

⁶⁹ Faruk Sümer, “Selçuklular”, DİA, XXXVI, 384.

⁷⁰ Adil Câsim el-Beyâtî, “Irak”, DİA, XIX, 109.

atfetmeleridir. Dameğânî, Şûrâ 42/11. âyeti esas alan Hanbeliler'in bu âyeti hakikat olarak benimsediklerini ve bunun bir sonucu olarak da, Allah'ı âzalar ile vasıflandırdıklarını belirtir. Onlardan bazılarının da daha da ileri giderek şöyle dediklerini belirtir: "Tenasül uzvu ve sakalı dışında, Allah hakkında bana ne sorarsanız sorun." Müellif, Şehristânî'nin kitabında onlar hakkında bunları anlattığını ifade eder.⁷¹ Ancak Şehristânî'nin kitabında bu konuyu nasıl ele aldığına bakacak olursak şunları görürüz: Eş'ârîlerin sıfatları kabul ettiğini ancak teşbîh ve tecsîme düşmediğini ifade eden Şehristânî, Dameğânî'nin anlattığı teşbîh ve tecsîme giderek uç görüşlere sahip olan kişileri, Müşebbihe başlığı altında işler. Ahmed b. Hanbel, Dâvud b. Ali el-İsfahânî ve seleften bir grubun, Allah'a hiçbir şekilde teşbîh ve tecsîm atfetmediklerini ve bu kişilerin müteşâbih âyetlerin zahirine yani literal anlamına inanıp, içsel anlamını (bâtın) onayladıklarını ancak onların aslının bilinmesini Allah'a bıraktıklarını ifade eder. Daha sonra da açıkça teşbîhe yönelen grupların Ashabu'l-Hadis haşviyyesinden bir topluluk olup, bunların Mudar, Kehmes, Ahmed el-Hüceymî ve diğerleri olduğunu söyler. Bu grubun tapındıkları ilahın ruhânî veya cismanî olarak sureti, uzuvları ve boyutları bulunduğunu, bir yerden başka bir yere gitmesi, inmesi, yükselmesi, yerleşmesi ve mekân tutmasının imkân dâhilinde olduğunu ileri sürdüklerini kaydeder.⁷² Dolayısıyla Dameğânî'nin yaptığı bu alıntıyı tamamıyla kaynağa uygun aldığını söylemek zor gözükmetedir.

- Dameğânî'nin ikinci olarak Şehristânî'ye referansta bulunduğu yer, Ehl-i sünnet'in görüşlerine eleştiriler yönelttiği bölümde, "Kulların Fiilleri" başlığı altında, Eş'ârî ve onun takipçilerinin görüşlerine yer verdiği bölümdür.⁷³ Bu bağlamda Şehristânî'nin Eş'ârî'nin görüşüne

⁷¹ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 39.

⁷² Ebü'l-Feth Taceddin Muhammed b Abdülkerim Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, thk. Muhammed Abdülkadir el-Fazilî, Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2006, 83; Ebü'l-Feth Taceddin Muhammed b Abdülkerim Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal : Dinler, Mezhepler ve Felsefî Sistemler Tarihi*, trc. Mustafa Öz, 4.Baskı İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017, 104-105.

⁷³ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 46.

yer verdiği madde Dameğânî'nin alıntısı ile uyum göstermektedir. Nitekim Dameğânî'nin Eş'ârî'nin takipçileri diye bahsettiği kişileri de muhtemelen Şehristânî'den alıntılamıştır. Böyle bir sonuca varmamızın sebebi ise Şehristânî, Eş'ârî'nin kulların fiilleri hakkındaki görüşünü verdikten sonra, aynı mezhebe mensup ve Eş'ârî mezhebinin âlimlerinden olan Ebu Bekir Bakıllanî ve İmamü'l Hameyn el-Cüveynî'nin görüşlerine yer vermiştir.⁷⁴ Bu düşünceler de Dameğânî'nin yer verdiği ve "Eş'ârî'nin takipçileri" dediği tanıma uygunluk göstermektedir. Sonuç olarak Dameğânî'nin, Şehristânî'den yapmış olduğu alıntının kaynak ile uyum içerisinde olduğunu söyleyebiliriz.

- Müellifin İsnâşeriyye mezhebini ele aldığı ve genel bilgiler vermekle başladığı kısımda, bu mezhebin kendi zamanında meşhur olan ve olmayan çok sayıda fırkası olduğunu zikreder ve Şehristânî'nin de bu fırkalar hakkında: "Onlar 73 fırkadan fazladır" dediğini aktarır.⁷⁵ Bu bilgiyle ilgili Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-nihâl* adlı kitabında şu bilgilere ulaşırız. Şehristânî, İsnâşeriyye'nin fırkalarının sayıları hakkında, "Şia" genel başlığı altında "İmâmiyye" alt başlığında söz eder ve şöyle der: "İmâmiyye, Hasan, Hüseyin ve Ali b. Hüseyin Zeynü'l-Âbidin'den sonra imamların tayini konusunda bir görüş üzere olmamışlardır. Bu konuda aralarındaki ihtilaflar, diğer bütün fırkalarla olan ihtilaflarından daha fazladır. Hatta bazıları hadiste bahsi geçen yetmiş küsur fırkanın yetmişinin özellikle Şia'da bulunduğunu söylemişlerdir."⁷⁶ Buradan da çıkan sonuç Dameğânî'nin Şehristânî'den aktardıkları kaynak ile tam olarak örtüşmemektedir.

97.

⁷⁴ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 2006, 77-78; Şehristânî, *Dinler, Mezhepler ve Felsefî Sistemler Tarihi*,

⁷⁵ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 91.

⁷⁶ Ebü'l-Feth Taceddin Muhammed b Abdülkerim Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, thk. Ahmed Fehmi Muhammed, Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1992, 166; Şehristânî, *Dinler, Mezhepler ve Felsefî Sistemler Tarihi*, 156.

- Şehristânî'nin isminin geçtiği diğer bir yer ise İsnââşeriyye fırkalarının tek tek ele alınarak açıklandığı bölümdür. Dameğânî İsnââşeriyye fırkaları arasında İsmâiliyye'yi de sayar ve onların da kendi içlerinde birçok görüş ayrılıkları olduğuna değinir. Kendi içlerinde Hasan el-Askerî'nin ölümünden sonra birçok görüşe ayrıldıklarını belirten Müellif, daha da ileri giderek, birbirlerini tekfire yöneldiklerini kaydeder. Daha sonra Şehristânî'nin “el-Milel ve'n-Nihâl” kitabında ki sözünün de bu anlama geldiğini belirtir.⁷⁷ Şehristânî kitabında İmâmiyye üst başlığı altında, İsmâiliyye alt başlığında, bu fırkanın, Cafer es-Sadık'ın vefatından sonra yerine kimlerin geçeceği hususunda aralarında ihtilaf olduğunu zikreder ve bu konuda birkaç görüş sıralar.⁷⁸ Ancak Dameğânî'nin Şehristânî'nin kitabındaki, hangi sözünden bahsettiğini tespit edemedik. Nitekim Dameğânî de bu sözden kastının tam olarak ne olduğu hususunda net bir açıklamada bulunmamıştır. Dolayısıyla burada kaynakla uygunluğu hususunda bir yorum yapmamız zor görünmektedir. Dameğânî'nin Şehristânî'den yaptığı alıntılarda tam bir literal uyum söz konusu olmasa da genelde anlam olarak yakınlık olduğunu ifade edebiliriz.

2- Sahih-i Buhârî: Dameğânî, Ehl-i sünnet'e yönelttiği eleştiriler bölümünde, “Kurân'ın mahlûk olup-olmaması” başlığı altında, Ehl-i sünnet'in bu konudaki görüşlerine karşı çıkmasının sebeplerini maddeler halinde sıralarken, hadislerden delil getirme yöntemine başvurur ve şöyle bir ifade kullanır: “Sahih'te de rivayet edildiği gibi sünnet de kelâmı mahlûk olarak vasıflandırmıştır, nitekim ‘Allah vardı, O'nunla birlikte başka bir şey yoktu, sonra sözü yarattı’ denilerek kelâm mahlûk olarak nitelenmiştir.”⁷⁹ Müellifin naklettiği hadis diğer sahihlerde değil de *Sahih-i Buhârî*'de geçmektedir. Hadis Buhârî'de (ö. 256/870) tamamıyla aynı lafızlarla geçmemektedir⁸⁰,

⁷⁷ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 101.

⁷⁸ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1992, 170; Şehristânî, *Dinler, Mezhepler ve Felsefî Sistemler Tarihi*, 159.

⁷⁹ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 42.

⁸⁰ Buhârî, *Bed'ü'l-halk*, 1.

ancak mana olarak yaklaşık aynıdır. Dolayısıyla, Dameğânî'nin bu hadisi lafız ile değil de, mana ile aktardığını söylemek daha isabetli olacaktır.

- 3- **Sahih-i Müslim:** Müellif, kütüb-ü sitteden olan bu hadis kitabına ise, yine Ehl-i sünnet'e yönelttiği eleştiriler bölümünde, "Allah'ın İrâdesi, Küfür ve Kötülükler" başlığı altında, eleştiri gerekçelerini sıraladığı maddeler içerisinde, hadis ile delil getirdiği madde içerisinde referansta bulunur. Sahih-i Müslim'de Nebî'nin şöyle buyurduğunu aktarır: "Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: "Ey kullarım muhakkak ki hepinizi hanîfler olarak yarattım, ancak şeytanlar size geldi ve sizi dininizden döndürdüler ve size küfrü emrettiler, siz de küfre düştünüz ve size fıska emrettiler, siz de fıska düştünüz."⁸¹ Bir rivayette de; "fücru emrettiler, sizde fücra düştünüz." geçer.⁸² Ancak Müellifin, aktardığı bu hadis de mana olarak aktarılmıştır. Nitekim *Sahih-i Müslim*'de hadis bu lafızlarla birebir aynı geçmemektedir.
- 4- **Sünen-i Ebû Dâvûd:** Dameğânî'nin bu meşhur hadis eserinden bahsetmesi de, yine Ehl-i sünnet'e eleştirilerini yönelttiği başlıklardan, "Kâfirlerin Çocuklarının Durumu" başlığı altında, "Ebû Dâvûd gibi sünenler'de" geçtiğini bildirdiği şu hadisi delil olarak nakletmesi ile dir: "Şehid cennettir, diri diri gömülen kız çocuğu cennettir ve çocuk cennettir."⁸³ Müellifin aktardığı bu hadis, aynı lafızlarla Ebû Dâvûd'un (ö. 275/889) *Sünen*'inde geçmektedir.⁸⁴ Ancak Müellifin, diğer sünenlerde de geçtiğini söylediği bu hadisi biz diğerler *Sünen*'lerde bulamadık. Bununla birlikte hadis aynı lafızlarla Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde geçmektedir.⁸⁵
- 5- **Hasan-ı Basrî ve Kader Risalesi:** Dameğânî'nin Hasan-ı Basrî (ö. 110/728) ve meşhur mektubundan bahsettiği bu kısım da Ehl-i sünnet'e yönelttiği eleştirilerini sıraladığı, "Allah'ın Fiillerinde Hikmet" başlığı altındadır. Müellif, Allah'ın fiillerinde hikmetli ve doğru olmayanı yapmayacağını

⁸¹ Müslim, El-Cenne ve Sıfat ve Neîmühâ ve Ehlühâ, 63.

⁸² Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 49.

⁸³ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 59.

⁸⁴ Ebû Davud, Cihad, 27.

⁸⁵ Ahmed b. Hanbel, 34, 20583, 20585.

savunduğu bu konuda, hidâyet ve dalâletin aynı zamanda âyetlerde ödül ve ceza anlamında kullanıldığını ifade eder ve Hasan-ı Basrî'nin Abdülmelik b. Mervân'a (ö. 86/705) yolladığı mektubunda da bu anlama işaret edildiğini belirtir.⁸⁶

- 6- **Hatîb el-Bağdâdî:** Bu meşhur âlimin Dameğânî'nin eserinde geçtiği yer ise, yine Ehl-i sünnet eleştirilerinin sıralandığı, başlıklardan, “Hadis Rivayetlerini Kabul Kriterleri” başlığı altındadır. Müellif, Ehl-i sünnet'in, ravilerden cerhedilmişlerin, reşit olmayan çocukların ve hadis konusunda bilgisi olmayan avâm tabakasının hadislerini kabul etmelerini eleştirir. Bu kriterlerle hadis almanın ne gibi zararlara yol açabileceğine dair bir kıssa rivayet eder. Ve bu kıssayı da Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) rivayet ettiğini aktarır. Kıssaya göre Muhammed b. Vasî' (ö. 123/741) ve Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), kendileri adına hadis uyduran bir muhaddisin halkasına denk gelirler. Bu muhaddise kendilerini tanıtır ve onu kendileri adına hadis uydurmakla itham ederler. Ancak hadis uydurmacısı muhaddis, dünyada bu isimlere sahip birçok kişi olduğunu söyleyerek onları geçiştirmeye çalışır.⁸⁷ Dameğânî'nin eserinde bu minvalde geçen rivayet, Hatîb el-Bağdâdî'nin “*el-Câmi' li-ahlâki'r-ravi ve âdâbü's-sami'*” adlı eserinde geçmektedir. Ancak eserdeki rivayette, yer isimleri vs. gibi birkaç ufak değişik ayrıntı bulunmakta ve bu olayın başından geçtiği aktarılan kişilerden birinin ismi farklıdır. Eserde Ahmed b. Hanbel ve Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848) olarak geçen isimler bu anlamda Dameğânî'nin nakli ile farklılık göstermektedir. Ancak anlatılan olay bu küçük farklılıklar dışında aynıdır.⁸⁸ Sonuç olarak Dameğânî'nin eserindeki bu alıntısı, kaynak eser ile bazı detay bilgiler dışında olay örgüsü açısından uygunluk göstermektedir.

- 7- **el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye:** Müellif, Ehl-i sünnet'e eleştiri başlıkları içerisinde, “Sûfî Şeyhlerine Bakışları” başlığında, Ehl-i sünnet'in bidâtlerinden vs.

⁸⁶ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisa*, 57.

⁸⁷ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisa*, 68.

⁸⁸ Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b Ali b Sabit Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li-ahlâki'r-ravi ve âdâbü's-sami'*, thk. Muhammed Accac Hatîb, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1991, 2. cilt: 240.

bahsettiği esnada şöyle demektedir: “Fütûh-u Mekke gibi kitapları hakkında bilgisi olanlar, onların bu yanlışlarını bilmektedir.”⁸⁹ Özellikle de bu başlık altında bu kitap ismini zikretmiş olduğundan dolayı biz bu kitapla, İbnü'l-Arabî'nin (ö. 638/1240), *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye* adlı eserini kastettiğini düşünmekteyiz. Ancak eserden herhangi bir alıntı yapmadığı için de bunu net olarak te'yid edebileceğimiz bir durum oluşmamaktadır.

- 8- **Nîsâbü'rî'nin “el-Îdâh fi'r-redd alâ sâ'iri'l-fırak” adlı eseri:** Dameğânî'nin Ehl-i sünnet içerisinde bulunduğunu aktardığı gruplar olan; Haricîler, Haşviyye, Cehmiyye ve Eş'âriyye gruplarını⁹⁰ onun yaptığı gibi Ehl-i sünnet içerisinde zikreden başka bir âlim ve eserin varlığını araştırdığımızda, İbn Şâzân en-Nîsâbü'rî'nin (ö. 260/874) *el-Îdâh fi'r-redd alâ sâ'iri'l-fırak* adlı eserindeki Ehl-i sünnet tasnifinin Dameğânî'nin tasnifi ile çok benzer olduğunu görmekteyiz. Nitekim o bu grup içerisinde şu fırkaları saymıştır: Cehmiyye, Mu'tezile, Ehlü'l-cebr, Ashâbu'l-hadis (Haşviyye), Mürcie, Havâric, Ehl-'l-Hicâz & Ehlü'l-Îrâk.⁹¹ Dolayısıyla Dâmeğânî'nin Nîsâbü'rî'nin bu eserini görüp Ehl-i sünnet fırka tansifini büyük oranda buradan almış olma ihtimali kuvvetli görünmektedir. Ancak Nîsâbü'rî'ni kitabında Şîa başlığı altında herhangi bir tasnife gitmediği görülmektedir.

Buraya kadar aktardıklarımızdan Dameğani'nin referansta bulunduğu kaynaklardan yaptığı alıntılarda, bazen literal olarak aktarsa da genelde anlam olarak referansta bulunduğunu, aktarımları ve referanslarında çarpıtmada bulunmadığını ifade edebiliriz.

⁸⁹ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâliya*, 80.

⁹⁰ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâliya*, 37.

⁹¹ Kadir Gömbeyaz, *İslâm Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, Doktora, Bursa : Uludağ Üniversitesi, 2015, 298.

İKİNCİ BÖLÜM

MEZHEPLERİ ELE ALIŞI

1. YETMİŞ ÜÇ FIRKA HADİSİ VE MEZHEPLERİ TASNİFİ

Ümmetin yetmiş üç fırkaya ayrılacağı ve bunlardan sadece birinin kurtuluşa ereceğine ilişkin rivayet, tarih boyunca birçok fırkanın kendisinin kurtuluşa eren grup, diğerlerinin ise sapkınlık içerisindeki fırkalar şeklinde nitelenmelerine dayanak olarak kullanılmıştır. 73 Fırka hadisi olarak da adlandırılan hadis, farklı hadis kaynaklarında geçer. Enes b. Malik (ö. 93/711-12), Ebu Hureyre (ö. 58/678), Muaviye (ö. 60/680) ve Avf b. Malik'ten (ö. 73/692) farklılık gösteren metinlerle rivayet edilen bu hadis şöyledir:

“Yahudiler 71 veya 72 fırkaya ayrıldılar. Hristiyanlar da 71 veya 72 fırkaya ayrıldılar. Benim ümmetimde 73 fırkaya ayrılacaktır. Bu 73 fırkadan biri kurtuluşa erecek, diğerleri cehenneme gireceklerdir.”⁹²

Metin ve isnâd açısından farklılıklar gösteren bu rivayetlerin bir kısmında sadece fırkalaşmadan, bir kısmında ise tek bir fırkanın kurtuluşa ereceğinden bahsedilirken, diğer bir kısmında fırka-i nâciyenin kimler olduğu belirtilir. Bu rivayetlerden birinde fırka-i nâciye'nin Sevad-ı Azam olduğu kaydedilir. Ayrıca bir kısım rivayette bu fırkalardan sadece bir tanesinin dalalette olduğundan, bazı rivayetlerde ise fırka-i dâllenin kimler olduğundan bahsedilir.⁹³

İslâm âlimleri arasında 73 fırka hadisinde geçen 73 sayısının gerçek bir sayıya delalet edip etmediği konusunda bir görüş birliği yoktur. Bu sayı kimi âlimlere göre mecâzî bir anlam ifade ederken, kimi âlimler ise bunu hakikî manada kabul ederek mezheplerin tasnifinde bu sayıyı esas almışlar ve mezheplerin sayısını bu sayıya denk getirme gayretine girmişlerdir. Nitekim bunu yaparken, kimisi 73 sayısını aşmış, kimisi de 73 sayısına denk getirebilmek için değişik yöntemlere başvurmuştur. Mezhepleri tasnif

⁹² Ebû Dâvud, Sünne, 1; İbn Mâce, Fiten, 17; Tirmizî, İman, 18.

⁹³ Muhammet Emin Eren, *Fırkalaşma Olgusu Bağlamında 73 Fırka Rivayetleri*, Doktora, Ankara Üniversitesi, 2014, s.35-83.

ettikleri eserlerinde 73 sayısını hakikî anlamda kabul ederek eserlerini buna göre yazan âlimlere örnek olarak Abdülkâhir el-Bağdâdî, İsferâyînî ve Şehristânî'yi verebiliriz.

Bununla birlikte 73 fırka hadisinin kesin bir sayı bildirmekten ziyade çokluğu kastettiğine vurgu yapan âlimler de vardır. Gerekçe olarak da hem Kur'ân'da hem de Arap edebiyatında 7, 70, 700 rakamlarının kesretten kinaye olduğunu ifade etmişlerdir. Nitekim hadisteki 73 sayısının da Müslümanların fırkalarını sınırlandırmaktan ziyade çokluğunu göstermek amacıyla söylendiğini belirtmişlerdir.⁹⁴ Böyle düşünenler arasında İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201), Makdisî (ö. 355/966'dan sonra), Celaledin ed-Devvânî (ö. 908/1502), Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210), Şâtıbî (ö. 672/1274) gibi âlimler bulunmaktadır.⁹⁵

Bu iki düşünceden farklı olarak Gazzâlî (ö. 505/1111) bu hadislerden kurtuluşa erecek olan tek bir fırkadan bahseden hadisteki kurtuluşa erenlerin “cehenneme gönderilmeyen ve şefaate muhtaç olmayanlar” olduklarını söylemiştir, yine helak olan fırkanın tek olduğundan bahseden hadisteki gruptan maksadın ise cehennemde ebedî kalacaklar olabileceği yorumunu yaparak her iki tür rivayetin aralarını telif etmeye çabalamıştır. O'na göre kurtuluşa eren fırka, diğer fırkalar içinde en hayırlıları iken, helak olan tek fırkanın ise en şerlileri olduğunu belirtmiştir. Gazzâlî'ye göre diğer bütün fırkalar da bu iki grup fırkanın arasında bulunurlar. Ve kendilerine şefaate edilerek cehennemden geri çevrilebilirler.⁹⁶

Ancak farklı mezheplere mensup âlimlerden bu hadisi hakikî anlamda kabul ederek eserlerini buna göre şekillendirenlere bakıldığında, onların büyük çoğunluğunun, kendi mensubu olduğu fırkanın kurtuluşa erdiğini kabul etmiş oldukları görülür.

Şemseddin ed-Dameğânî'nin bu konudaki görüşünü ele alacak olursak; ümmetin fırkalarının hepsinin, geçmiş ümmetlerden her birinin iddia ettiği gibi, kendi mezhebinin

⁹⁴ Ethem Ruhi Fırlı, “Mezheplerin Doğuşuna Tesir Eden Sebepler”, *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi* [Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi], IV (1980), s. 115-131, s.117.

⁹⁵ Halil İbrahim Bulut, *Dünden bugüne siyasi-itikâdî İslam mezhepleri tarihi*, Üçüncü basım Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013, S.91.

⁹⁶ Huccetülislam el-İmam Ebû Hamid Muhammed b Muhammed el-Gazzali, *Faysalü't-tefrika beyne'l-İslâm ve'z-zendaka*, Dimaşk : Dârü'l-Hikme, 1986, s. 104; Huccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzali, *İslâm'da müsâmaha =: Faysalü't-Tefrika Beyne'l-İslâm Ve'z-Zendaka*, trc. Süleyman Uludağ, 2. baskı Sultanahmet, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013, s. 63.

hak olduğunu ve kendisi dışındaki bütün mezheplerin ise batıl olduklarını ileri sürdüklerini belirtir. Böyle düşünenlerin taassuptan kurtulamadığını ve taassubun da, âlemin büyük çoğunluğunun kendisiyle helâk olduğu şey olduğunu ifade etmiştir.⁹⁷ Bu minvalde şu hadisi nakletmiştir:

“Kıyamet günü insanlar en çok öfke ve taassuptan (körü körüne bağlanma ve savunma-kavmiyetçilik gibi) dolayı hesaba çekileceklerdir”⁹⁸

Dameğânî, kişinin hayrı talep ederken, onu nerede bulduğunu önemsemeyip, engellerin çokluğuna ve heyecana aldanmadan yoluna devam etmesi gerektiğinden bahseder. Çoğunluğun kendisiyle kişileri aldattığı iki şeyin; hiddet ve heyecan olduğunu, kişilerin de kendilerini bu iki halden korumalarının gerekliliğini vurgular. Çoğunluğun her zaman hak üzere olmadığını ifade ederek bunu akıl ve nakil yoluyla ispata girişir.

Daha sonra Çoğunluğun yerilmesi adıyla bir başlık açar⁹⁹ ve bunun aklı gerekçelerini şöyle sıralar:

*Nebî’yi inkâr edenler yeryüzünü kaplamışlardır ve bunun içindir ki Peygamberimiz şöyle buyurmuştur:

“Diğer ümmetler içerisinde ümmetim siyah ciltteki beyaz saç teli gibidir”¹⁰⁰

*Ümmete bakarsan anlarsın ki onlardan kurtuluşa erenler, dünyada temiz ve takva sahipleri olup, onda biri (1/10) bulmaz.

* Eğer sen büyük bir şehre girsen ve yanında bulunan büyük bir malı teslim etmek istesen veya emrindeki salih bir adama danışmak istesen veya sana dininde ve dünyanda yardım etsin diye arkadaşlık etmesini istesen, yüz kişide bir kişi bulamazsın, bunun için Nebî (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

⁹⁷ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 31.

⁹⁸ Bu hadisi kaynaklarda bulamadık. Muhtemelen yazar risalesini kaynaklardan uzakta yazmıştır, bu sebeple hadisleri kimi zaman mana ile rivayet ederken, kimi zaman da hafızasından nakleder. Bu sebeple bazı hadisleri kaynaklarda bulamamak muhtemeldir.

⁹⁹ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 31.

¹⁰⁰ Buhârî, Rikâk, 46; Müslim, İmân, 379.

“İnsanların durumu yüz deveden meydana gelen bir deve sürüsü içerisinde yük devesi bulamaman gibidir”¹⁰¹

* Başka bir hadiste de:

“Bela (dert-keder-elem) insanları tanıyanlara has kılınmıştır”¹⁰² denilmektedir.¹⁰³

Kur’ân-ı Kerîm’den de şu ayetleri delil getirir:

“Sen ne kadar şiddetle arzu etsen de insanların çoğu inanacak değillerdir.”¹⁰⁴

“...Fakat insanların çoğu inanmazlar.”¹⁰⁵

“...bilmiyorlar”¹⁰⁶

“Onlardan birçoğu fasık kimselerdir.”¹⁰⁷

“Gerçekten birçokları nefislerinin arzularına uyarak bilmeden (halkı) saptırıyorlar.”¹⁰⁸

“...Onların çoğu ancak zannın ardından gider.”¹⁰⁹ ve böyle devam ederek çoğunluğun yerildiği ayetler olduğunu belirtir. Sonra azınlığın övüldüğü ayetleri de şöyle sıralar:

“...Kullarımdan şükredenler pek azdır.”¹¹⁰

“...içlerinden pek azı hariç, bunu yapmazlardı.”¹¹¹

¹⁰¹ Müslim, Fedâilü’s-Sahâbe, 232; Tirmizî, Emsâli’r- Rasûl, 7.

¹⁰² Muttakî el-Hindî, *Kenzü ’l-ummâl fî süneni ’l-akvâl ve ’l-efâl*, thk. Bekrî Hiyanî ve Saffet es-Sikâ, Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1981, 3. cilt: 154.

¹⁰³ Dameğânî, *el-Cevheretü ’l-hâlisa*, 32.

¹⁰⁴ Yusuf 12/103.

¹⁰⁵ Hûd 11/17.

¹⁰⁶ A’râf 7/187.

¹⁰⁷ Hadîd 57/16.

¹⁰⁸ En’âm 6/119.

¹⁰⁹ Yûnus 10/36.

¹¹⁰ Sebe’ 34/13.

¹¹¹ Nisâ 4/66.

“...Ancak iman edip salih ameller işleyenler başka. Onlar da pek azdır...”¹¹²

Müellif bu ayetleri sıraladıktan sonra da 73 fırka hadisinin şu varyantını zikretmiştir¹¹³:

“Ümmetim 73 fırkaya bölünecektir. Onlardan bir fırka hariç, hepsi helak olacaktır. Dediler ki; ey Allah’ın Rasûlü! O tek fırka kimdir? Buyurdular ki; Ben ve ashabımın bulundukları şey üzere olanlardır.”¹¹⁴

Dameğânî bu hadisi, klasik mezhepler tarihçilerinden farklı olarak, fırkaları tasnifte değil de, çoğunluğun hak üzere olmadığına naklî delilleri arasında zikretmiştir. Söz konusu hadisi rivayet ettikten sonra bütün fırkaların kendilerini, Nebî’nin ve ashabının bulundukları şey üzere olan tek fırka olduklarını iddia ederek diğer fırkaları sapkınlıkla itham ettiklerini belirtmiştir.¹¹⁵ Sevâdü-l-A’zam’dan¹¹⁶ kastın ise avam tabakası olmadığı, daha ziyade bu ifadeyi, âlimler arasında bir ihtilaf olduğu zaman, görüşleriyle tek kalan âlim değil de, âlimlerin çoğunluğu anlamında yorumlamıştır.¹¹⁷

Mühim olanın hak ve hakkı aramak olduğunu belirten müellif kişinin bu arayışta onu nerede bulduğunu önemsemeden alması ve bu arayışını da ölene kadar samimiyetle sürdürmesi gerektiğini ifade ederek meseleyi noktalar.¹¹⁸

Dameğânî, ümmetin geçen zaman içerisinde birçok fırkaya ayrıldığını ve bu fırkalardan çoğunun yavaş yavaş yok olduğunu ve geri kalanların ise, kendi zamanında Sünnet (Ehl-i sünnet) ve Şia olarak iki fırka altında toplanabileceğini söyler. Çünkü Haricilerin hepsinin Sünnet’e ve Mu’tazile’nin de genel olarak Şia’ya girdiğini, az bir kısmının ise Sünnet’ten Hanefiyye’ye dâhil olduğunu belirtir.¹¹⁹ Daha sonra da temelde ikiye ayırdığı İslam ümmetini Sünni ve Şii mezhepleri olarak ele alır.

¹¹² Sâd 38/24.

¹¹³ Dameğânî, *el-Cevheretü’l-hâlisâ*, 33.

¹¹⁴ Tirmizî, *İmân*, 18.

¹¹⁵ Dameğânî, *el-Cevheretü’l-hâlisâ*, 34.

¹¹⁶ İbn Mâce, *Fiten*, 8.

¹¹⁷ Dameğânî, *el-Cevheretü’l-hâlisâ*, 35.

¹¹⁸ Dameğânî, *el-Cevheretü’l-hâlisâ*, 36.

¹¹⁹ Dameğânî, *el-Cevheretü’l-hâlisâ*, 37.

2. SÜNNÎ MEZHEPLER

Dameğânî, Sünnî mezhepler hakkında genel bilgiler vermekle konuya başlar.

Sünnîlerin, Hz. Ali'den önce gelen üç halifenin Hz. Ali'den daha faziletli ve Hz. Peygamber'in makamına daha layık olduğuna inandıklarını aktarır. Onların, fûruda bilinen dört mezhebe ayırdıklarını söyler. Hariciler'in zamanla Sünnîliğe dönüştüğünü ve Sünnîliğin de bundan sonra çoğunluğu Haşviyye, Cehmiyye ve Eşâriyye'den oluşan fırkaları içine alan bir grup olduğunu ifade eder.¹²⁰

Sünnîler için şöyle diyerek devam eder;

“Sünniler zahiren baktığında bir birlik arz ederler, siyaset ve saltanata göre hareket ederler. Zâlim halifelere, Hulefa-i Râşidin gibi itaatin gerekli olduğuna inanırlar. İnanç meselesini çok az dikkate alırlar, kendilerini destekleyen, derslerine katılanları eleştirmezler. Dolayısıyla halife kendilerini desteklediği müddetçe akide konularını asla eleştiri konusu yapmazlar, halife velev ki tecsîme dâhi gitse -ki Ehl-i Sünnet'in dörtte birine tekabül eden Hanbelilerin yaptığı gibi tecsîme gitse de- onları desteklediği sürece ve kendilerine karşı bir nefret beslemediği sürece o Halife'nin itikâdına karışmazlar. Şia ise böyle değildir bunun aksinedir, nitekim onlar akide ve imamet konularına ilgilidirler. Bunun için fırkaları ayrıldı ve aralarındaki ülfet azaldı. Bundan dolayı ben Ehl-i Sünnet'in mezheplerini zikretmeyeceğim, ben sadece Ehl-i Sünnet'in tamamının ya da bir bölümünün üzerine yöneltilen eleştirileri zikredeceğim. Bunu bitirdikten sonra da Şia grupları hakkında yöneltilen eleştirileri tek tek zikredeceğim. Çünkü Onlar kendi aralarında farklılık arz etmektedirler.”¹²¹

Dameğânî, Ehl-i Sünnet'in önüne geçilmesi imkânsız olan birçok bidâatten dolayı eleştirildiğini ve bu bidâtlerin de 100'ü aşkın olduğunu ancak kendisinin bunlardan bir kısmına değineceğini belirtir.

¹²⁰ Dameğânî, el-Cevheretü'l-hâlisâ, 37.

¹²¹ Dameğânî, el-Cevheretü'l-hâlisâ, 38.

2.1. Ehl-i Sünnet'in Eleştirildiği Temel Noktalar ve Dameğânî 'nin Görüşleri

2.1.1. Teşbîh ve Tecsîm

Dameğânî, Ehl-i sünnet'in bid'âtlerinden birinin Allah'a teşbîh ve tecsîm atfetmeleri olduğunu ve Allah'ın Kur'ân-ı Kerîm'de bu hususta şöyle buyurduğunu söyler: “Onun benzeri hiçbir şey yoktur.”¹²² Ancak Ehl-i sünnet'ten Hanbelilerin teşbîh ve tecsîm ifade eden ayetleri hakikat olarak benimsediklerini ve Allah'ı âzalar ile vasıflandırdıklarını hatta onlardan bazılarının şöyle dediğini ifade eder: “Tenasül uzvu ve sakalı dışında, Allah hakkında bana ne sorarsanız sorun.” Bu bilgiyi Şehristânî'nin kitabında anlattığını söyledikten sonra Allah'ın onların bu sözlerinden münezze olduğunu ifade eder.¹²³

Müellifin bu değerlendirmeleri yaparken başvurduğu kaynak Şehristânî'dir. Bu bilgilerin bulunduğu kaynaklara göz attığımızda genel olarak şu bilgilere ulaşırız; Şehristânî'nin, *el-Milel ve'n-nihal*'de, Allah'ın sıfatlarını kabul etmemelerinden dolayı Mutezile'nin Muattıla, Allah'ın sıfatlarını kabul ve ispat ettikleri için de selefi Sıfatiyye başlığı altında değerlendirdiğini görürüz. Ancak Şehristânî seleften bazılarının Allah'ın sıfatlarının ispatı noktasında aşırıya giderek teşbihe yöneldiklerini belirtir. Daha sonra ise müteahhirinden bir grubun seleftin inancına aykırı olarak, naslarda geçen ifadelerin kelime anlamı üzere kabul edilmesi gerektiğini ileri sürerek, teşbihe düştüklerini ve bu düşüncelerinin de seleftin inancına aykırı olduğunu söyler.¹²⁴

Şehristânî Sıfatiyye isminin zamanla Eş'âriyye ismine dönüştüğünü ve sıfatları kabul eden gruplar olarak Müşebbihe ve Kerrâmiyye'yi de bu başlık altında ele aldığını belirtir.¹²⁵

Eş'âriilerin sıfatları kabul ettiğini ancak teşbîh ve tecsîme düşmediğini ifade eden Şehristânî, Dameğânî'nin anlattığı teşbîh ve tecsîme giderek uç görüşlere sahip olan kişileri, Müşebbihe başlığı altında işler. Ahmed b. Hanbel, Dâvud b. Ali el-İsfahânî ve seleften bir grubun, Allah'a hiçbir şekilde teşbîh ve tecsîm atfetmediklerini ve bu kişilerin

¹²² Sûrâ 42/11.

¹²³ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 39.

¹²⁴ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 2006, 73; Şehristânî, *Dinler, Mezhepler ve Felsefî Sistemler Tarihi*, 93.

¹²⁵ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 2006, 74; Şehristânî, *Dinler, Mezhepler ve Felsefî Sistemler Tarihi*, 94.

müteşâbih âyetlerin zahirine inanıp, batınî anlamlarını onayladıklarını ancak onların aslının bilinmesini Allah’a bıraktıklarını ifade eder. Daha sonra da açıkça teşbîhe yönelen grupların Ashabu’l-Hadis haşviyyesinden bir topluluk olup, bunların Mudar, Kehmes, Ahmed el-Hüceymî ve diğerleri olduğunu söyler. Bu grubun tapındıkları ilahın ruhânî veya cismanî olarak sureti, uzuvları ve boyutları bulunduğunu, bir yerden başka bir yere gitmesi, inmesi, yükselmesi, yerleşmesi ve mekân tutmasının imkan dâhilinde olduğunu ileri sürdüklerini kaydeder.¹²⁶

Nitekim Mudar ve Kehmes’in taraftarları, Allah’ın cisimlere hulûlünü de mümkün görmüşlerdir ve dinde samimi olan kişilerin, dünyada ve ahirette, istedikleri zaman Allah’ı kucakladıklarını dahi söylemişlerdir.¹²⁷

Şehristânî, Haşviyye Müşebbihesi’nden olan bu kişilerin, Allah’a dokunmanın, O’nunla el sıkışmanın imkan dahilinde olduğunu, hatta Allah’ı ziyaret etmeleri, Allah’ın da onları ziyaret etmesi, dünyada Allah’ı görmelerinin de mümkün olduğunu ileri sürdüklerini belirtir.¹²⁸

Dameğânî’nin: “Tenasül uzvu ve sakalı dışında, Allah hakkında bana ne sorarsanız sorun” dediğini aktardığı¹²⁹ kişi Dâvud el-Cevâribî’dir (ö. III./IX. yüzyılın başları). Bu kişi, Allah’ın uzuvları olduğu, cisim olup diğer cisimlere benzemediği kan olup diğer kanlara benzemediği, et olup diğer etlere benzemediği, yaratılmışlardan hiçbir şeyin O’na, O’nun da hiçbir şeye benzemediğini söylemiştir.¹³⁰ Davud el-Cevâribî, Allah’ın vücudunda sadece ağzı ile göğsü arasının boş olduğunu söylemiştir.¹³¹

Bu bilgiler çerçevesinde Dameğânî’nin teşbîh ve tecsîmi benimseyenlerin Hanbelîler¹³² olduğuna dair genellemesini doğru kabul etmek zordur. Dameğânî’nin verdiği örnekten de yola çıkarak görebildiğimiz kadarıyla burada, Şehristânî’nin

¹²⁶ Şehristânî, *el-Milel ve’n-nihal*, 2006, 83; Şehristânî, *Dinler, Mezhepler ve Felsefî Sistemler Tarihi*, 104-105.

¹²⁷ Ebü’l-Hasan İbn Ebû Bîşr Ali b İsmail b İshak Eş’arî, *Makalâtü’l-İslâmiyyîn ve’htilâfû’l-musallîn*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, 2. Baskı Kahire: Mektebetü’n-Nehdati’l-Mısriyye, 1969, 1. cilt: 287; Ebü’l-Hasan İbn Ebû Bîşr Ali b İsmail b İshak Eş’arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, trc. Mehmet Dalkılıç - Ömer Aydın, 1.baskı İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2005, 190.

¹²⁸ Şehristânî, *el-Milel ve’n-nihal*, 2006, 84; Şehristânî, *Dinler, Mezhepler ve Felsefî Sistemler Tarihi*, 105.

¹²⁹ Dameğânî, *el-Cevheretü’l-hâlisâ*, 39.

¹³⁰ Şehristânî, *el-Milel ve’n-nihal*, 2006, 84; Şehristânî, *Dinler, Mezhepler ve Felsefî Sistemler Tarihi*, 105.

¹³¹ Eş’arî, *Makalâtü’l-İslâmiyyîn*, 1. cilt: 283; Eş’arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 187.

¹³² Dameğânî, *el-Cevheretü’l-hâlisâ*, 39.

Haşviyye Müşebbihe'si dediği grup kastedilmektedir. Hanbelîlerin büyük çoğunluğu, teşbîh ve tecsîme gitmek endişesiyle sıfatlar ve müteşâbih ayetler konusunda titiz davranmışlardır. Dolayısıyla bu eleştirilerin haklılık payının olmadığı gözükmemektedir.

Dameğânî teşbîh ve tecsîm konusundaki eleştirilerine devam eder ve Ehl-i sünnet'in geri kalanının da İltizam¹³³ yolu ile tecsîme inandıklarını söyler. Gerekçe olarak da onların rü'yetullah'ı câiz görmelerini gösterir. Allah'ı görmenin, cisim ya da cisimdeki renk gibi bir hal olmadıkça mümkün olmadığını ancak Sufilerin çoğunluğunun inandığı gibi, rü'yetten kastın; Allah hakkında gözün görmesi değil de kalbin görmesi olduğunu söylemeleri gibi olursa mümkün olacağını söyler. Daha sonra kalbin görmesinin ilim olduğunu ve bunun emniyetli bir yol olduğunu da ilave ederek bu bahsi bitirir.¹³⁴ Sonuç itibarıyla müellifin bu sözlerinden Sufilere olumlu bir yaklaşımı olduğunu anlamak mümkündür.

2.1.2. Kur'ân'ın Mahlûk Olup-Olmaması

Müellif, Ehl-i sünnet'in hatalı görüşlerinden birinin de, onların Allah ile birlikte Kur'ân'ın da kâdimliğine inanmaları olduğunu söylemiş ve Kur'ân'ın mahlûk olduğuna inananları da tekfir ettiklerini belirtmiştir. Bu konuda onların tek geçerli delillerinin; “Bu kâdim olan Allah'ın sıfatıdır ve sıfat mevsufundan ayrılmaz” şeklindeki ifadeleri olduğunu belirtir. Diğer delillerinin de geçersiz sayılabileceğini söyledikten sonra bu delillerinin de tutarsızlığını 10 maddede kanıtlamaya çalışmıştır.¹³⁵ Onun Ehl-i sünnet'in delilini geçersiz kılma gerekçelerine geçmeden önce biz Kur'ân'ın yaratılmışlığı konusunda Ehl-i sünnet'ten bazı âlimlerin görüşleri ve konunun ortaya çıkışı hakkında kısaca bilgi vermek istiyoruz.

Halku'l-Kurân meselesinin, daha ziyade Mu'tezilî âlimlerden bazılarının III./IX. yüzyılın başlarında Abbasî devletinin desteğini arkalarına aldıkları ve bu görüşün resmî devlet görüşü şeklinde benimsenmesiyle kamuoyuna malolduğu görülür. Hatta kabul

¹³³ “Devamlı ve sabit olmak, gerekmek” anlamındaki lüzum masterından türemiş olup “kendine gerekli kılmak; birinin veya bir şeyin tarafını tutmak, tercih etmek, gerekli görmek” demektir. Aynı kökten türeyen ilzâm ise “gerekltirmek, mecbur etmek; susturmak” mânasına gelir. Terim olarak münazarada bir tarafın kuvvetli delil ve fikirlerle karşındakini cevap veremeyecek duruma düşürüp susmaya mecbur etmesine ilzam, karşı tarafın öne sürülen delilleri kendini bağlayıcı görüp susmasına da iltizam denir. Bkz. Bekir Topaloğlu - İlyas Çelebi, *Kelâm terimleri sözlüğü*, Genişletilmiş ve gözden geçirilmiş dördüncü basım İstanbul: İSAM Yayınları, 2015, s. 153.

¹³⁴ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 40.

¹³⁵ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 40.

etmeyenler, yaklaşık 16 yıl kadar baskı ve işkencelerle bu görüşü kabul etmeye zorlanması ile gündemde kalmış ve bu görüşü benimsemeyen âlimlerin epey sıkıntılar çekmesine sebep olmuştur. Bu sürece ise Mihne devri denilmiştir. Dolayısıyla bu meselenin sadece kelâmî bir konu olmadığını, arka planında siyasî ve sosyal etkenlerin de var olduğunu görmekteyiz.

Ehl-i sünnet âlimlerinin bu konuda görüşlerini birkaç âlimin fikrini vererek incelemeye çalışacağız. Bunlardan ilki Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'dir. Eş'arî, bu konuda şöyle der:

“Meleklerin lisanı üzere peygamberlere indirilen ibâreler ve lafızlar ezelî kelâma delâlet eder, delâletler yaratılmış ve sonradan oluşturulmuştur, içerik ise kadîm ve ezelîdir. Kıraatle okunan, tilâvetle tilâvet olunan arasındaki fark, zikir ve mezkûr arasındaki fark gibidir, zikir yaratılmış, zikredilen (mezkûr) ise kâdimdir.”

Eş'arî'ye göre kelâm metnin ötesinde nefis ile varolan mânâdır, metin insanın mânâyı ortaya çıkarmak için kullandığı söz ve yazı kalıplarıdır.¹³⁶

Abdülkâhir el-Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak* adlı eserinde, “Sünnet ve Cemaat Ehlinin Üzerinde Birleştiği Hususlar” başlığında, “Allah'ın Ezelî Sıfatlarını Bilmek” maddesi altında bu konuya da değinmiştir. Ehl-i sünnet'in, Allah'ın kelâm sıfatının O'nun ezelî bir sıfatı olduğunda, onun, muhdes, hâdis ve mahlûk olmadığı konularında ittifak ettiklerini ifade ettikten¹³⁷ sonra der ki:

“Biz deriz ki, Allah'ın kelâmının yaratılmış olması câiz değildir, çünkü Allah yaratılmışlara mahal olamaz ve Allah'ın kelâmı O'nun dışında da olmaz. Çünkü bunu kabul etmemiz durumunda bu bizi, O'nunla birlikte O'nun dışında mütekellim olan, emreden, yasaklayan birinin varlığını kabule zorlar. Yaratılmışların da bir yer (mahal)'in dışında olması düşünülemez. Çünkü sıfat bizzat kendi kendine var olamaz. Böylece

¹³⁶ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 2006, 76; Şehristânî, *Dinler, Mezhepler ve Felsefî Sistemler Tarihi*, 96.

¹³⁷ Ebû Mansur Abdülkâhir b Tahir b Muhammed Temimi Abdülkâhir Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak ve beyânü'l-fırakati'n-nâciye minhüm*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Kahire: Dârü't-Türaş, t.y., 337; Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 264.

Allah'ın kelâmının yaratılmış olmadığı hususu ve kelâmının, ezeli bir sıfatı olduğu gerçeği doğrulanmış olur."¹³⁸

Bağdâdî eserinde, eş-Şâfiî'nin (ö. 204/820), Kur'ân'ın yaratılmış olduğunu ve rü'yetullah'ın gerçekleşmeyeceğini söyleyen kimsenin arkasında namaz kılanın namazını iade etmesi gerektiğini söylediğini aktarır.¹³⁹

Yine Ahmed b. Hanbel de mihne döneminde baskılara rağmen Kur'ân'ın mahlûk olmadığını savunmuştur. Ve ısrarla Kur'ân'ın Allah'ın kelâmı olduğunu vurgulamıştır.¹⁴⁰

Ancak Ehl-i sünnet içerisinde özellikle de Hanefiler arasında halku'l-Kur'ân görüşünü benimseyenler olmuştur. Hatta öyle ki mihne hadisesinde, bu görüşün uygulayıcısı olarak görev yapan birçok Mu'tezilî şahsın, amelde Ebû Hanife'nin (ö. 150/767) mezhebini benimsedikleri bilinmektedir. Ebû Hanife'nin bu konudaki düşüncesi ise net olarak bilinmemekle birlikte, o bu konudaki tartışmaların yoğun olarak yaşandığı döneme yetişememiştir. Ebû Hanife'nin öğrencilerinden Yusuf b. Ebî Yusuf (ö. 192/808) halku'l-Kur'ân görüşünü benimsememişse de, bir diğer öğrencisi olan Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (ö. 189/805) bu görüşü benimsemiştir. Dolayısıyla Hanefiler arasında bu konuda bir görüş birliği yoktur.¹⁴¹

Buraya kadar Ehl-i sünnet'in bu konudaki görüşüne özetle değinmeye çalıştık. Şimdi Dameğânî'nin Ehl-i sünnet'in 'Allah'ın kelâm sıfatı, kâdim olan sıfatlarından ve sıfat mevsufundan ayrılmaz delillendirmesini geçersiz görmesinin gerekçelerini maddeler halinde sıralayacağız¹⁴²:

- Allah'ta sabit olan sıfatın Allah'ın mütekellim olması olduğunu belirten Dameğânî "Onun kelâm sıfatı var değildir" der.

¹³⁸ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-firak*, 337; Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 265.

¹³⁹ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-firak*, 358; Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 283.

¹⁴⁰ İhsan Arslan, "Ahmed b. Hanbel'in Siyasi Otorite Karşısındaki Tavrı", *Marife: Bilimsel Birikim (Marife: Dini Araştırmalar Dergisi)* XII/3 (2012): 69-88.

¹⁴¹ Mehmet Ümit, "Mihne Sürecinde Hanefiler", *Hitit Üniversitesi (Gazi Üniversitesi) Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* IX/17 (Ocak 2010): 108-114.

¹⁴² Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 40.

- Dameğânî'ye göre; Allah'ın kelâmı, fiili gibi sayılır ve fiili de icmâ ile rahmeti, gazabı, rızası, affı ve var olan diğer şeyleri îcâdı gibi muhdestir, bu sebeple kelâmının da muhdes olması gerekmektedir.¹⁴³
- Dameğânî, ümmetin, Kur'ân-ı Kerîm'in Hz. Muhammed'e nâzil olduğu ve diller ile tilâvet edildiği ve mushaflarda yazılı olduğu konularında icmâ etmiş olduğunu söyler. Bu durumda Kur'ân'ın kadîm olduğunu benimseyen kişinin O'nun nâzil olduğunu söylememesi gerektiğini vurgular. Çünkü ona göre kâdîm, nüzul, zevâl ve bir mekândan başka bir mekâna intikal ile vasıflandırılmaz. O'nun indirilmediğini iddia eden kimse, Hz Muhammed'e geleni açık bir şekilde reddetmiş olur. Ve bu kişinin de dinden çıkma tehlikesi ortaya çıkar.
- Müellif kelâm denilen şeyin mütakellim ile aynı şey olmadığını herkesçe bilindiğini ifade eder ve şöyle diyerek devam eder: “Ğayriyyetin, aynı şey olmamasının hakikati de şudur ki; sıfat ile hükümde birbirinden ayrılmış olması gerekir. Bu durumda diğer mâhlukatı yarattığı gibi, Allah'ın kelâmının da yaratılmış olması gerekir. Ümmetçe bilindiği üzere Peygamberimize peyderpey ve maslahat gereğince inzâl edilmiştir”.
- Varlığın bütünü, yaratan ve yaratılardan hâlî olmadığını vurgulayan Dameğânî; yaratanın Allah, yaratılanın ise Allah dışında kalan bütün şeyler olduğunu vurgular. Daha sonra da bu sözlerine delil olarak şu ayeti getirir¹⁴⁴: “Allah her şeyin yaratıcısıdır.”¹⁴⁵
- Allah'ın, kelâmını, yaratılmış olarak vasıflandığını, onun öncesi olduğunu, muhdes ve münezzel olduğunu ifade etmiştir. Bu yaratılmış, muhdes ve münezzel olanın Allah'ın kelâmı olduğunu belirtir ve şu ayeti delil getirir: “...onu Arapça bir Kur'ân yaptık.”¹⁴⁶ Devamla şöyle der: “İbn Abbas (r.a.) demiştir ki; جعلناه (yaptık)'ın manası خلقناه (yarattık) kelimesinin manası gibidir, Allah'ın şu sözündeki gibi: “...karanlıkları ve

¹⁴³ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 41.

¹⁴⁴ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 41.

¹⁴⁵ Zümer 39/62.

¹⁴⁶ Zuhuf 43/3.

aydınlığı var eden...”¹⁴⁷ Çünkü bu ayetteki الجعل kelimesi değişik anlamlara gelir, burada İbn Abbas الخلق anlamı ile tefsir etmiştir ve Allah şöyle buyurmuştur: “Râb'lerinden kendilerine yeni bir öğüt (bir uyarı) gelmez ki...”¹⁴⁸, ve bu ayetteki yeni (المحدث) kelimesi, eski (القديم) kelimesinin zıddıdır. Yine Allah şöyle buyurmuştur: “...bir de ondan (Kur’ân'dan) önce bir önder ve bir rahmet olarak (indirilmiş olan) Mûsâ'nın kitabı (Tevrat) desteklemektedir...”¹⁴⁹ Yani öncesi olan her şey muhdestir ve O [yani Kur’ân] da indirilmiştir ve O ayette de buyurulduğu gibi Allah’ın kelâmıdır: “Eğer Allah'a ortak koşanlardan biri senden sığınma talebinde bulunursa, Allah'ın kelâmını işitebilmesi için ona sığınma hakkı tanı...”¹⁵⁰. Burada insanların duyduğu şeyi de Allah’ın kelâmı olarak isimlendirmiştir”.

- Ümmetin, insanın kelâmının yaratıcı olduğunda ve insanın bununla vasıflandırılabilceği, ancak insanın kendisinde diğer âzalarını hazır bulduğu gibi, kelâmını hazır bulmadığı konusunda ittifak etmiş olduğunu belirten Dameğânî, bu durumda Allah’ın da, kelâmının yaratıcı olmakla vasıflandırılması gerektiğini ifade eder.¹⁵¹
- Müellif, Allah’ın kelâmını yarattığına dair iddiasını hadislerle delillendirmeye geçer ve şu hadisi örnek verir: “Allah vardı, O’nunla birlikte başka bir şey yoktu sonra sözü yarattı.”¹⁵² Bu hadisten sonra da, Allah’ın ilk yarattığı şeyin: “ ..Ol der, o da hemen oluverir.”¹⁵³ sözü olduğunu söyler.
- Delil süregelmektedir ve âlimler icmâ etmiştir ki Kur’ân bize indirilmemiş kâdim olsa da hayızlı ve cünüp mushafı ezberleyemezler, ancak onlara diğer kitaplara dokunma ve onları okumaya izin verildiği gibi, mushaf’a dokunma izni de verilmiştir.

¹⁴⁷ En’âm 6/1.

¹⁴⁸ Enbiyâ 21/2.

¹⁴⁹ Hûd 11/17.

¹⁵⁰ Tevbe 9/6.

¹⁵¹ Dameğânî, *el-Cevheretü’l-hâlisâ*, 42.

¹⁵² Buhârî, *Bed’ü’l-halk*, 1.

¹⁵³ Bakara 2/117; Nahl 16/40; Yâsîn 36/82.

- Âlimlerin çoğunluğu Kur'ân-ı Kerîm'in üzerine yemin eden ve 'şöyle şöyle yapmayacağım' diyenin, o şeyi yaptığında yeminini bozmuş olmayacağı ve o kişiye kefarete gerekmeceği görüşünde olduğunu söyler. Yani Kur'ân'a yemin etmek yemin değildir, kefareti gerektirecek bir yemin değildir. Hanefilerin de bunu kabul ettiğini, Şafii'nin Irak'taki görüşünün de böyle olduğunu belirtir (Kadîm döneminde yani, ancak Mısır'daki cedid döneminde Kur'ân'la yeminin kefarete gerektirdiği görüşündedir). Daha sonra da şöyle devam eder:

“Şayet Kur'ân-ı Kerîm Allah'ın kadîm bir sıfatı olsaydı Allah'a ya da Kur'ân'a yemin etmenin farkı olmayacaktı. Dolayısıyla icmâ ile ikisine de yemin edene kefarete gerekecekti. Şayet bu şahıs, Allah'ın kudreti, işitmesi, görmesi ilmi vb zati sıfatları üzerine yemin ettiğinde kefarete ödemesi gerektiği gibi kadim sıfat üzerine de yemin ederse kefarete ödemesi gerekir. Halbuki Kurân üzerine yemin ettiğinde kefarete gerekmiyor.”¹⁵⁴

Dolayısıyla müellif Kur'ân'ın mahlûk olmadığı sonucuna varıldığını söyler.

Bu delilleri sıraladıktan sonra Dameğânî, Ehl-i sünnet'in Kur'ân hakkında iddia ettiklerinin batıl olduğunun ortaya çıktığını ve delilleri olmadığı halde kendi görüşlerine insanları davet etmelerinin, onların bu görüşlerinin batıl oluşuna delil olarak yeteceğini belirtmektedir. Ehl-i sünnet'in Kur'ân'ın kâdimliği konusunda ne aklî ne de naklî delillerinin bulunmadığı, Onlardan bazılarının naklettiklerinin de bilinen nakil âlimlerinin hiçbirinin rivayet etmediği muhâl ve mevzû hadisler olduğunu iddia eder.¹⁵⁵

2.1.3. Kulların Fiilleri

Müellif Ehl-i sünnet'i kulların fiilleri konusundaki görüşleri sebebiyle de eleştirmiştir. Bunun sebebinin ise, isyan ehlinin bütün günahlarında ve kâfirin küfründe fâilin Allah olduğunu söylemeleri şeklinde dile getirmiştir. Bu görüşü benimseyenlerin ise sebep olarak da Allah'ın mülkündeki bir şeyin O'nun fiili dışında olması durumundan

¹⁵⁴ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 43.

¹⁵⁵ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 43.

O'nu tenzih etmek için bu fikri benimsediklerini, bunun aksi durumunda ise Allah'ın acziyete mecbur bırakılabileceği endişesi taşıdıklarını ifade eder.

Dameğânî'nin burada eleştirdiği görüş, Ehl-i Sünnet içerisinde Eş'ârilerin görüşüdür. Şehristânî'nin kitabında Eş'ârî'nin kulların fiilleri hususunda benimsediği görüşe göre, icat ve oluşturma şeklinde fiilin yaratılması Allah'tan, kudreti altında ortaya çıktığı için, kesb de kuldandır.¹⁵⁶

Eş'ârî'ye göre fiillerin yaratılmasında tek kudret sahibi Allah'tır.¹⁵⁷ Ancak kâfir de küfrün yaratılması da Allah'ın zâlim olduğu mânasına gelmez.¹⁵⁸ İnsanın fiillerinin Allah tarafından yaratıldığının göstergelerinden biri de, insanın her istediği şey meydana gelmez ya da bunlar istediği şekilde meydana gelmez. Bu durumda fiili yaratanın Allah olduğunu anlamak mümkündür.¹⁵⁹

Dameğânî, bu görüşün pek çok yönden geçersiz olduğunu kanıtlamak adına gerekçelerini maddeler halinde sıralar¹⁶⁰:

- Ümmetin kulun fiilinin ona izâfe edilmesi konusunda mutâbık olduğunu belirten Dameğânî şöyle diyerek devam eder: “Kulun fiili hayır olursa övülür, şer olursa kınanır. Şayet o, Allah tarafından gelen yağmur, ekin vb. gibi rızıklar için kulun övülmemesi ve Allah'tan gelen hastalıklar ve şerler için kınanamayacağı gibi, Allah'ın fiili olsaydı Allah dışında kimse övülmezdi ve kul da yerilmezdi.”
- Dameğânî, bir fiili işleyen o fiilin lafzından türetilen bir şeyle nitelendirildiğini, yani kâfirin küfürle, zinâ edenin zânî olmakla, faiz yiyenin faiz yemekle vasıflandırıldığını belirtir. Sonra şöyle der: “Eğer bu, Allah'tan gelen bir şey olsaydı, O'nun, insanları bundan nehyetmesi gerekmezdi. Allah'tan olduğu hususunda ittifak ettikleri şeyle

¹⁵⁶ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 2006, 77; Şehristânî, *Dinler, Mezhepler ve Felsefî Sistemler Tarihi*, 97.

¹⁵⁷ Ebü'l-Hasan İbn Ebû Bişr Ali b İsmail b İshak Eş'ârî, *el-Lüma fi'r-red alâ ehli'z-zeyğ ve'l-bida'*, Kahire: el-Hey'etü'l-Âmme li's-Şuûni'l-Metâbi' el-Emiriyye, 1975, 69; Ebü'l-Hasan İbn Ebû Bişr Ali b İsmail b İshak Eş'ârî, *Eş'ârî Kelâmı = el-Lüma' fi'r-red alâ ehli'z-zeyğ ve'l-bida'*, trc. Kılıç Aslan Mavil - Hikmet Yağlı Mavil, İstanbul: İz Yayıncılık, 2016, 86.

¹⁵⁸ Eş'ârî, *el-Lüma*, 79; Eş'ârî, *Eş'ârî Kelâmı: el-Lüma*, 94.

¹⁵⁹ Eş'ârî, *el-Lüma*, 47-48; Eş'ârî, *Eş'ârî Kelâmı: el-Lüma*, 66-67.

¹⁶⁰ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisa*, 44.

konuşmalarının yersiz olması gibi, Allah'ın, yaptığında hâlık ve râzık olarak isimlendirilmesi gibi bu çirkin fiiller de Allah'tan gelmiş olsaydı, O bununla nitelenmiş olurdu.”

- Müellif, kötü fiiller Allah'tan ise, diğer nimetlere hamdedildiği gibi onlara da hamdedilmesinin gerekeceğini ve asi olan kişinin kınanmaması gerekeceğini ifade eder. Yine aynı şekilde zinâ edene, hırsıza, iftira atana had uygulanmaması gerekeceğini belirtir. Eğer bu kötü, çirkin fiiller Allah'tan olursa, Allah'ın bu şekilde cezalar emretmiş olmasının da doğru olmayacağını vurgular.¹⁶¹
- Dameğânî iddia edildiği gibi kötülükler Allah'tan olsaydı bu durumda kötülükten nehyedip, iyiliği emreden Nebiler ve elçilerin insanları, Allah'ın yarattığı bir şeyden alıkoymalarının da çelişkili bir durum olacağını belirtir. Ancak durumun böyle olmadığını en açık delillerinden birinin şu ayet olduğunu ifade eder: “Müjdeleyiciler ve uyarıcılar olarak peygamberler gönderdik ki, peygamberlerden sonra insanların Allah'a karşı bir bahaneleri olmasın...”¹⁶² Bu ayetle insanların, Allah'a karşı kötü fiillerini savunacak bir delillerinin kalmayacağını ifade eder.
- Dameğânî eğer isyan ehlinin bütün günahları ve kâfirin küfründeki failin Allah olduğu söylenirse, bu durumda Allah'ın Onları güç yetiremeyecekleri bir şeyle sorumlu tutmuş olacağını belirtir. Çünkü Allah'ın onlarda küfrü yaratıp, sonra da Nebî'nin dili ile onları imâna zorlaması, onlar için güç yetirilemeyen bir teklif-sorumluluk olur. Zira kanatları olmayanı uçmakla sorumlu tutamayacağı gibi, küfrü yaratmışken imânla sorumlu tutması da caiz değildir. Bir Müslüman'ın da, Allah'ın kâfirlerde imânın imkânsızlığını yaratmasına rağmen imân etsinler diye onlara nebîler göndermesine inanmayacağını ifade eder.¹⁶³
- Kur'ân-ı Kerîm ve Nebvî Sünnet'te kulların fiillerinin kendilerine atfedilmesine işaret eden birçok ayet ve hadis olduğunu belirten

¹⁶¹ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 44.

¹⁶² Nisâ 4/165.

¹⁶³ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 45.

Dameğânî, Allah'ın kullarını “kâfirler, zâlimler ve fasıklar” olarak vasıflandırdığını söyler ve Kur'ân'da “şunu yapana şu vardır” tarzında ibareler geçtiğine işaret eder. Eğer bu fiiller kulun fiili değil de Allah'ın fiili olmuş olsaydı bu şekilde kavramlar kullanılması anlamsız olurdu. Ve Ehl-i sünnet'in iddia ettiği gibi bu fiiller Allah'a ait olsaydı Kur'ân'da kulların şu şekilde nitelenmiş olması gerektiğini söyler: “kâfir edildiler, zâlim kılındılar, fâsık kılındılar”. Ebu'l Hasan el- Eş'ârî'nin Cehmiyye mezhebinden ‘fiilin Allah'a izâfesi’ görüşünden dolayı ayrıldığını söyleyen Dameğânî, Eş'ârî'nin şu görüşte olduğunu aktarır: “Fiil ancak kesb şeklinde kula aittir, Allah'ın da (sadece) te'siri vardır.” Müellif Eş'ârî'nin bu görüşünü aktardıktan sonra sözlerine şöyle devam eder: “Eş'ârî'nin takipçileri O'nun bu fikrinde görüş ayrılığına düşmüştür. Bazıları demiştir ki: ‘Eş'ârî'nin bu görüşü aslında Mu'tezile'nin görüşü gibidir, şayet kula verdiği o kudreti te'sir olarak kılarsa Eş'ârî'nin söylediği Mu'tezile'nin söylediğinden pek farklı değildir’, (Te'sir kadîm kudret için söz konusudur, yoksa fiile taalluk eden kulun kudreti için değildir). Bazıları da demiştir ki (Ebu Bekir Bakıllanî): ‘Te'siri kadîm olan kudret (yani Allah'ın kudreti) bahşediyor, bu hadis olan kudret onunla iliştiğinden dolayı ona te'sir etmiyor.’ Oysa Eş'ârî'nin sözlerini böyle yorumlarsak Cehmiyye'nin sözü gibi olacaktır (oysa Cehmiyye'den ayrıldığını söylemişti). Bazıları şöyle demiştir: Te'sir, tabiatın te'siri gibi Allah'ın kudreti ile taalluk ettiğinden dolayı kulun kudretindedir. Şehristânî bu görüşü Eş'ârlere dair zayıf bir görüş olarak değerlendirmiş ve şöyle demiştir: Bu ümmetin genel görüşünün dışında bir görüştür, açık olan şudur ki Eş'ârî eğer şu iki ihtimalden birini söylememişse (eğer kastettiği Mu'tezile'nin söylediği ya da Cehmiyye'nin söylediği gibi değil de başka bir şey söylediyse saçmalamıştır demek istiyor), akıl almaz bir söz söylemiştir.¹⁶⁴

¹⁶⁴ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 46.

Ancak Eş'ârî âlimlerinin hepsi de bu konuda birebir aynı düşünmemektedir. Bu bilgilerden hareketle Dameğânî'nin Ehl-i sünnet'in görüşlerini aktarırken kaynak aldığı kitabın Şehristânî'nin el-Milel ve'n-nihal adlı eseri olduğunu düşünmekteyiz.

Dameğânî'nin bahsettiği, İmam Eş'arî'nin takipçilerinden kastı ise muhtemelen Kadı Ebu Bekir el-Bâkılânî ve İmâmu'l-Harameyn el-Cüveynî'dir. Nitekim Şehristânî'nin kitabında imam Eş'arî'den sonra Eş'ariyye'den bu iki âlimin görüşleri verilmiştir.¹⁶⁵

Ebu Bekir el-Bâkılânî'nin bu konudaki görüşü ise şöyledir:

“Fiilin yaratılmış kudretle veya yaratılmış kudrete bağlı olarak ortaya çıkması yönü özel bir ilintidir ki kesb adını alır ve bu yaratılmış kudretin eseridir. Mu'tezile'nin prensibi üzere, yaratılma veya var olma halinde veya fiilin yönlerinden birinde kudretin tesiri veya öncesiz güçlülüğün bulunması mümkün olduğuna göre, yaratılmış kudretin, sonradan olan varlığın sıfatı demek olan bir halde yahut da fiilin şekillerinden birinde, - mesela bu hususî şekilde bir hareket olabilir- niçin tesiri bulunması uygun olmasın? Zira mutlak olan hareketten ve nitelikten anlaşılan, birbirinden farklı olan kalkmak ve oturmaktan anlaşılandan başkadır. Bunlar iki ayrı haldir, zira her kalkma harekettir fakat her hareket kalkma değildir. Nitekim kullara izafe edilen bir yön veya husus Allah'a izafe edilemeyeceği gibi, Allah'a izafe edilen bir hususun da kullara izafe edilmesi mümkün değildir.”¹⁶⁶

Yani özetle Bakılânî insanda yaratılmış bir kudretin var olduğunu ve bu kudretle de insanın irâdî fiillerini meydana getirdiğini kabul eder. Ancak ona göre insan hiçbir zaman yoktan bir şeyi var edemez. Yoktan var eden sadece Allah'tır.¹⁶⁷

Cüveynî'nin bu konudaki görüşlerine bakacak olursak da aslında Cüveynî'nin, Bakılânî'nin görüşlerini takip ederek insan iradesinin fiillerinin yaratılmasında bir te'siri

¹⁶⁵ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 2006, 77-78; Şehristânî, *Dinler, Mezhepler ve Felsefî Sistemler Tarihi*, 97.

¹⁶⁶ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 2006, 78; Şehristânî, *Dinler, Mezhepler ve Felsefî Sistemler Tarihi*, 98.

¹⁶⁷ Ebû Bekr Muhammed b Tayyib b Muhammed Basri Bakillani, *et-Temhid fi'r-red ale'l-mülhideti'l-Muattıla ve'r-Râfıza ve'l-Havâric ve'l-Mu'tezile*, thk. Mahmûd Muhammed Hedayri, Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabi, 1947, 45.

olmadığı görüşünü benimsemiştir.¹⁶⁸ Ancak daha sonra yazdığı kitaplarında insanı, irade sahibi hür bir varlık olarak niteler.¹⁶⁹ Böylece insan fiilleri, onların kendi tercih ve iradelerine uygun olarak meydana gelir. İnsanların sorumlulukları da böyle olmasını gerektirir.¹⁷⁰

Dolayısıyla Cüveynî de başlangıçta Eş'ârî ve Bakıllânî ile paralel görüşlere sahiptir. Ancak daha sonra bu konuda Eş'ârî çizgiden uzaklaşarak, Mâtürîdî çizgiye yakınlaştığını söylemek mümkün gözükmektedir.¹⁷¹

Netice olarak Dameğânî'nin eleştirdiği görüş sahipleri Eş'ârî âlimleridir ancak, zikrettiğimiz üzere hepsinin aynı görüş üzere olduğunu söylemek zordur. Zira Eş'arîler de Allah'ın bir şeyi yaratması ile onu dilemesi arasında bir fark olduğunu vurgulamışlar ve Allah'ın şerri ve kötülükleri yaratmasının, onları istemesi ve dilemesi ile ayrı şeyler oldukları görüşüne varmışlardır.¹⁷²

2.1.4. Allah'ın İradesi, Küfür ve Kötülükler

Müellif Ehl-i sünnet'ten bazılarının, küfür ve diğer kötülüklerin kuldan olduğunu ancak bu fiillerin Allah'ın iradesi ve isteği ile ortaya çıktığını iddia ettiklerini söylemektedir.¹⁷³

Müellifin kastettiği görüş muhtemelen yukarıda da bahsettiğimiz üzere Eş'arîlerin görüşüdür. Nitekim Eş'arîlerin çoğunluğuna göre Allah küfür ve kötülüklerin de yaratıcısıdır. Onlar, bu fiillerin yaratıcısının Allah olmadığını söylemeyi, Allah'a acziyet atfetmekle eşdeğer bir durum olarak düşünmektedirler. Eş'arî'ye göre: "Allah, kâfirlerin inkâr etmemesini dileseydi onları yaratmazdı. Oysa ki, engin bilgisiyle, yarattığında onların kâfir olacağını biliyordu. Bununla birlikte Allah, nimetini, tevfikini

¹⁶⁸ İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b Abdullâh b Yûsuf Cüveynî, *el-İrşâd ilâ kavâin 'i'l-edilleti fî usûli 'l-i'tikâd*, thk. Muhammed Yusuf Musa, Kahire : Mektebetü'l-Hancı, 1950, 210-211; İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, *İnanç Esasları Kılavuzu = Kitâbü'l-İrşâd*, trc. Adnan Bülent Baloglu v.dğr., 1. Baskı Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010, 176-177.

¹⁶⁹ İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b Abdullâh b Yûsuf Cüveynî, *el-Akîdetü'n-Nizâmiyye*, Kahire: Matbaatü'l-Envar, 1948, 30-35-36-39.

¹⁷⁰ Cüveynî, *el-Akîdetü'n-Nizâmiyye*, 35; Mevlüt Özler, *İslam Düşüncesinde İnsan Hürriyeti : Cüveynî Eksenli Bir Tetkik*, İstanbul: Nun Yayıncılık, 1997, 106.

¹⁷¹ Özler, *İslam düşüncesinde insan hürriyeti*, 110.

¹⁷² Eş'arî, *el-Lüma*, 82; Eş'arî, *Eş'arî Kelâmı: el-Lüma*, 97.

¹⁷³ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisa*, 46.

ve irşadını, sadece mü'minlere özgü kıldı.”¹⁷⁴ Dameğânî, Ehl-i sünnet'in az bir kısmının bu görüşte olduğunu ve söz konusu görüşün birçok yönden batıl olduğunu söyler¹⁷⁵ ve gerekçelerini şöyle sıralar:

- Ümmet, Allah'ın kullarına imânı emrettiği ve isyandan da nehyettiği hususunda ittifak etmiştir. Allah'ın kullarına imânı emretmesi, onu kullarından istemesi, onu kulları için dilemesi, sadece kullarının imân etmelerinden razı olması manasındadır. Yine kullarını azgınlıktan nehyetmesi, onlardan onu terketmelerini istemesi ve dilemesi, bu fiilin yapılmasından razı olmayıp, hoşlanmaması manasındadır. Yani Allah kullarını kötü fiilleri yapmaktan engellemez ama onlar için de bunu istemez. Yaşantımızda da bir kimsenin önce bir şeyi emredip, sonra zıddını istemesinin söz konusu olamayacağını söyleyen müellif, Allah'ın baskıcı bir sultan gibi olmadığını belirtir. Ve şöyle bir misal ile sözlerini açıklamaya çalışır: “Nitekim baskıcı bir sultan kölesine bir şey yapmasını emreder, ancak o kölesinin, korkusundan eli ayağı birbirine karışır ve sultanın emrinin tam tersini yapar. Oysa Allah'ın Peygamberine bir baskısı yoktur ki, Peygamber getirirken Allah'ın emrini tam tersine çevirmiş olsun. Eğer küfür ve kötülüklerin Allah'ın dilemesi ve istemesi ile olduğu söylenirse, Allah bu baskıcı sultana benzetilmiş olur ki Allah bundan münezzehtir”.
- Müellif şu konuda ümmetin icmâ ettiğini belirtir: Allah itaâtkârlardan, itaât etmelerini istemiştir ve bunu onlar için dilemiştir, Allah'ın bunu onlardan istemiş ve dilemiş olması, bunu onlara emretmesi dışında bilinemez olduğu konusunda ümmet icmâ etmiştir. İttifakla kâfirlere de itaâtkârlara emrettiğinin aynısını emretmiş ve şüphesiz itaâtkârlardan istediği gibi onlardan da itaât etmelerini istemiş olması gerekir.¹⁷⁶

¹⁷⁴ Ebü'l-Hasan İbn Ebû Bişr Ali b İsmail b İshak Eş'arî, *el-İbâne an usûli'd-diyâne*, thk. Fevkiyye Hüseyin Mahmûd, Kahire: Dârü'l-Kitâb, 1987, 181-182; Ebu'l-hasan Ali b İsmail el-Eş'arî, *El-İbâne ve Usulü Ehli's-sünnet: (Eş'arî akâidi) = el-İbâne an usûli'd-diyâne*, trc. Ramazan Biçer, İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2010, 82-83.

¹⁷⁵ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 46.

¹⁷⁶ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 47.

- Müellif ümmetin, bütün Nebîlerin ve hakka davet edenlerin insanlardan imân etmelerini ve şeytanlar ile batıla davet edenlerin ise insanlardan, Allah’a âsî olmalarını-isyan etmelerini istedikleri konusunda ittifak ettiklerini söylemiştir. Ehl-i sünnet’ten bazılarının küfür ve kötülükleri Allah’ın istediği ve dilediği şeklindeki iddialarına göre sanki şeytan ve taraftarlarının Allah’a karşı muvaffak olduklarını, nebîler ve taraftarlarının da Allah’ın isteği doğrultusunda insanlardan imân etmeleri isteklerine muhalefet ettiklerini, hatta bu nebîler ve taraftarlarının Allah’ın isteği dışında bir şey isteyip, dilediklerinin imâ edildiğini vurgulamıştır. Müellif gerçeğin bu söylenenlerin tam tersi olduğunu ifade ederek, delil olarak da şu ayetleri aktarır:

- “Allah, size (hükümlerini) açıklamak, size, sizden öncekilerin yollarını göstermek ve tövbelerinizi kabul etmek istiyor. Allah, hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir. Allah, sizin tövbenizi kabul etmek istiyor. Şehvetlerine uyanlar ise sizin büyük bir sapıklığa düşmenizi istiyorlar.”¹⁷⁷
- “..Şeytan da onları derin bir sapıklığa düşürmek istiyor.”¹⁷⁸

Dameğânî şöyle diyerek devam eder:

“Açık olmuştur ki Allah’ın iradesi-isteği şeytanın iradesine muhaliftir ve Allah’a tâbi olmak, nebîler ve onların taraftarlarının iradesi ile uyudur. Nitekim ulemanın hepsi de kendiliğinden bilir ki Allah’ın iradesi, nebîlerin iradesi ile muvafıktır. Bu şekilde olmasaydı nebîlerin gönderilmesi doğru olmazdı, çünkü O’nun kullardan istemediği bir şey için nebîler göndermesi câiz olmazdı. Bize bildirmiştir ki; Allah rasullerini ancak onlara itaat edilsin diye göndermiştir. Öyleyse sana açık olmuştur ki O, kullarından ancak kendisine itaat etmelerini

¹⁷⁷Nisâ 4/26-27.

¹⁷⁸ Nisâ 4/60.

istemiştir. Çünkü nebîler buna çağırır ve ancak bunun için gönderilmişlerdir.”¹⁷⁹

- Müellif Kur’ân-ı Kerîm’in insanlara, Allah’ın, kullarının günah işlemesini istemediğini ve dilemediğini, yine ittifakla kullarının günah işlenmesini sevmediğini ve razı olmadığını bildirdiğini, ve bununla birlikte Allah’ın bütün kullarından itaat etmelerini istediği ve dilediği ve kullarının itaat etmesini sevdiğini, bundan razı olduğunu haber verdiğini belirtir. Bu yorumunu da şu âyetlerle temellendirir: “Allah kullarına asla zulmetmek istemez.”¹⁸⁰ “Allah, sizin tövbenizi kabul etmek istiyor.”¹⁸¹ “Allah size kolaylık diler, zorluk dilemez.”¹⁸² İşlenen günahın neticesi olarak verilen cezanın sebebiyet verdiği zorluğu ifade eden âyetlere örnek olarak da şunları verir: “Nefsini arındıran kurtuluşa ermiştir. * Onu kötülöklere gömüp kirleten kimse de ziyana uğramıştır.”¹⁸³ Bu âyetleri verdikten sonra şu şekilde sözlerine devam eder:

“Yani nefis, ey sapkın akıllılar Allah’ın kendisi için şöyle demesi güzel olur mu: “Onu kötölöklere gömüp kirleten kimse de ziyana uğramıştır.” Yani nefis, iddia ettiğiniz o ise saptıran odur, çünkü saptırmak, kötölöklere gömmek (التدسية) temizleme-arındırmanın (التركية) zıddıdır ve Allah dileği olarak şöyle buyurmuştur: “Dilediğinizi yapın.”¹⁸⁴ Nebîsine şöyle demiştir: “De ki: ‘Hak, Rabbinizdendir. Artık dileyen iman etsin, dileyen inkâr etsin.’...”¹⁸⁵ ve dedi ki: “Rabbinizden size gerçekleri gösteren deliller geldi. Artık kim gözünü açar hakkı idrak ederse kendi yararına, kim de (hakkın karşısında) körlük ederse kendi zararınadır. Ben başınızda bekçi değilim.”¹⁸⁶ Ve dedi ki: “...Artık kim doğru yola girerse ancak kendisi için girer. Kim de saparsa ancak kendi aleyhine

¹⁷⁹ Dameğânî, *el-Cevheretü’l-hâlisâ*, 48.

¹⁸⁰ Mü’min-Ğâfir 40/31.

¹⁸¹ Nisâ 4/27.

¹⁸² Bakara 2/185.

¹⁸³ Şems 91/9-10.

¹⁸⁴ Fussilet 41/40.

¹⁸⁵ Kehf 18/29.

¹⁸⁶ En’âm 6/104.

sapar... ”¹⁸⁷ Ve “Şüphesiz bize düşen sadece doğru yolu göstermektir”¹⁸⁸ buyurmuş, sapkınlık dememiştir. Bunun gibi birçok açık muhkem âyetler mevcuttur.”¹⁸⁹

- Bu konuda birçok hadis de olduğunu vurgulayan müellif, Sahih-i Müslim ve diğer hadis kitaplarında Hz. Peygamber’in şöyle buyurduğunu aktarır: “Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: “Ey kullarım muhakkak ki hepinizi hanîfler olarak yarattım, ancak şeytanlar size geldi ve sizi dininizden döndürdüler ve size küfrü emrettiler, siz de küfre düştünüz ve size fıska emrettiler, siz de fıska düştünüz.”¹⁹⁰ Bir rivayette de; “fücuru emrettiler, sizde fücra düştünüz.” geçer. Yine bu konuda İbn Mes’ud’dan şöyle bir rivayet olduğunu aktarır; Nebî (s.a.v.) uzun bir hadiste şöyle buyurmuştur: “Muhakkak ki Allah amellerinizin hakkını tamamen verecektir, öyle ki kim hayır bulursa Allah’a hamdetsin ve kim de bundan başka bir şey bulursa nefsinden başka kimseyi kınamasın.”¹⁹¹ Bu konuda Hz. Ali’den şöyle bir rivayet olduğunu aktarır; Nebî (s.a.v.) namazında Allah’tan yardım etmesini -zafer vermesini- diliyordu ve telbiyesinde şöyle diyordu: “Allahım hayrın hepsi senin ellerindedir ve şer sende değildir.”¹⁹² Nebî’nin bu duasıyla da Allah’ı şerden tenzih etmiş olduğunu belirten müellif, muhtemelen Eş’ârîleri kastederek cahillikle şerri Allah’a izafe ettiklerini söyler.¹⁹³ Yine bu konuda Hz. Enes’den rivayet olunduğuna göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Her doğan İslâm fitratı üzere doğar, sonra dili ondan şükreden mi nankör mü olacağını açıkça haber verir.”¹⁹⁴ Rum suresi 30. Ayette bu durum şu şekilde geçmektedir: “Hakka yönelen bir kimse olarak yüzünü dine çevir. Allah’ın insanları üzerinde yarattığı fitrata sımsıkı tutun.”¹⁹⁵ Bu delillerin de Allah’ın bütün mahlûkâtı fitrat üzere yaratmış olduğunun kanıtı

¹⁸⁷ Yûnus 10/108.

¹⁸⁸ Leyl 92/12.

¹⁸⁹ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 49.

¹⁹⁰ Müslim, *El-Cenne ve Sıfat ve Neimühâ ve Ehlühâ*, 63.

¹⁹¹ Müslim, *Birr ve Sıla ve Âdâb*, 55; İbn Mâce, *Zühâd*, 30.

¹⁹² Müslim, *Salâtü'l-Musafirîn ve Kasrihâ*, 201; Ebû Dâvud, *Salât*, 6.

¹⁹³ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 49.

¹⁹⁴ Buhârî, *Cenâiz*, 79,92; Müslim, *Kader*, 22; Tirmizî, *Kader*, 5.

¹⁹⁵ Rûm 30/30.

olduğunu belirten müellif, şu hadisi aktarır: Hz. Peygamber dedi ki: “70 Nebî’nin dilinde lanetlenmiş iki sınıf vardır, bunlar; Kaderiyye ve Mürcîe’dir, denildi ki: Kaderiyye (kastı Cebriyye) kimlerdir ey Allah’ın rasûlü? Dedi ki: Günahlarını Allah’a atfedenler ve muhakkak ki bu Allah’ın kaderindendir diyenlerdir, denildi ki: Mürcîe kimdir? Dedi ki: İmân âmelsiz sözdür diyenlerdir”¹⁹⁶ Ve Nebî (s.a.v.) şöyle derdi: “Ey Allahım, bu benim gücümün yettiği bir paylaştırmadır. Ancak benim sahip olmadığım hususlarda, öyle ki benim sahip olmadığım senin sahip olduğundur, beni sorguya çekme.”¹⁹⁷ yani Hz. Peygamber’in hanımlarına olan kalbinin sevgisi konusunda eşit bir paylaşım yapmaya gücünün her şartta yetmemesi, bunun gibi Allah’ın mâsiyetleri istemediğine delâlet eden hadislerin var olduğunu belirten müellif bu hususu burada noktalar.¹⁹⁸

- Sahabenin hepsinin itikâdlarında hak üzere olduklarını ve kulların fiillerinin hepsinin de kullara ait olup, Allah’a ait olmadığını belirten müellif, Allah’ın kullarının hayrını istediğini, şerrini istemeyeceğini söyler. Daha sonra da önde gelen sahabilerin bu konudaki görüşlerini örneklerle sıralar: İlk olarak Hz. Ali’nin bu konudaki görüşlerini verir ve Hz. Ali ile Ezver b. Dırrar arasında geçen bir diyalogla başlar:

“Ezver b. Dırrar Şam’a gelişi hakkında Emir’ul Mü’minin Ali (r.a.)’ye sorduğunda şöyle demiştir: Bu Şam’a gelişimiz Allah’ın kazâsı ve kaderi ile midir? O da evet demiştir, ancak Ezver şöyle demiştir: Allah katında meşakkat ve boyun eğmelerim (taatler) hesaplanır da, eğer fiil Allah’a ait ise kendim için herhangi bir ecir göremiyorum, Ali (Allah onun yüzünü aydınlatsın) şöyle demiştir: “ Bu konuda olan şudur ki kazâ Allah’tandır ve bizi zorunlu tutması da şu sözündeki gibidir: “Rabbin, kendisinden başkasına asla ibadet etmemenizi kesin olarak emretti...”¹⁹⁹ Allah bize bunu emretti, Ey Şeyh bu ümmet için Mecusilerin iddia

¹⁹⁶ Hadis kaynaklarda bu lafızlarla geçmemektedir. Hadisin benzeri: “Ümmetimden İslâm’dan nasibi olmayan iki sınıf vardır, bunlar; Mürcie ve Kaderiyye’dir” lafızlarıyla geçer. Tirmizî, Kader, 13; İbn Mâce, Mukaddime, 9.

¹⁹⁷ Ebû Dâvud, Nikâh, 39; İbn Mâce, Nikâh, 47.

¹⁹⁸ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 50.

¹⁹⁹ İsrâ 17/23.

ettikleri kazâ mı zannettin, şu şeytanın kardeşlerinin, puta tapanlar ve Râhmanın düşmanlarının düşünceleri.”²⁰⁰

Yine Hz. Ali’nin bu konudaki görüşlerini sıralamaya devam eden Müellif, bu konuda kendisine soru sorulduğunda verdiği cevapları sıralamıştır, Hz Ali’nin cevapları şöyledir:

“Senin için yolu açan-ruhsat veren sana o yolu daraltan olur mu?”

“Allah’a hamdlarının hepsi Allah’tandır, günahlarından af dilemelerinin hepsi de nefsindendir.”

“Günahlar kaçınılmaz olarak Allah’tan olsaydı, günahlara ceza vermek zulüm olurdu.”

Daha sonra Hz. Ebu Bekir’in bu konuyla ilgili olarak Kelâle konusunda şöyle dediğini aktarır: “Bu konudaki görüşümü söylüyorum, eğer doğru olursa Allah’tandır, ancak yanlış olursa benden ve şeytandandır”

Hz. Ömer’in konuya ilişkin görüşüne işaret eden bir örnek vererek devam eden müellif, Ömer b. Hattab’ın, hırsızın elinin kesilmesi konusunda hırsızlığını Allah’ın kazâsı ve kaderine yoran hırsıza kırbaç vurulmasını emrettiğini ve şöyle dediğini aktarır: “Allah adına yalan söylemesi hırsızlığından daha büyük bir suçtur.”

Hulefa-i Raşidinden son olarak da Hz Osman’ın bu konudaki görüşüne değinir. Hz. Osman’ın muhasara altında, evi kuşatılmışken, kendisine ok atan kişilerin, attıkları oku Allah’ın attığını söylemeleri üzerine Hz. Osman’ın da: “Yalan söylediniz, Allah’a yemin olsun ki eğer Allah bana atmış olsaydı isabet ederdi, hata olmazdı” demesini örnek vererek onun bu konudaki tavrını ortaya koymuştur.²⁰¹ Müellifin Hulefa-i Raşidin içerisindeki görüşlerini sıralama önceliklerinin, müellifin tarihe ve mezheplere bakış açısını ortaya çıkarabilecek parametrelerden biri olduğunu düşünebiliriz. Nitekim baktığımız da ilk olarak Hz. Ali’yi verdikten sonra halifelğe geliş sırasıyla diğer halifelerin görüşlerine yer vermiştir. Dört halifeye değindikten sonra İbn Mes’ud’un kendisine fikhî bir hüküm sorulduğunda verdiği cevabı aktarır: “Bu konudaki görüşümü

²⁰⁰ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 51.

²⁰¹ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 52.

söylüyorum, eğer doğru olursa Allah'tandır, ancak yanlış olursa benden ve şeytandandır, muhakkak ki Allah ve Rasûlü bundan berîdirler.” Daha sonra da İbn Ömer'in de görüşlerinin bu minvalde olduğunu belirtir ve sahabenin de ekserîsinin bu görüş üzere olduklarını vurgular.²⁰²

- Dameğânî, Ehl-i sünnet'in dört mezhep imamı ve tâbiileri arasında, Cehmiyye ve Eş'ârîyye mezhepleri ortaya çıkana kadar, Allah'ı mahlukatın işlemiş olduğu günahlardan tenzih etme noktasında herhangi bir kafa karışıklığı olmadığını dile getirir. Dolayısıyla o zamana kadar Ehl-i sünnet'in kulların günahlarını Allah'a fatura etmediklerini, Cehmiyye ve Eş'ârîyye mezhebi ile birlikte Ehl-i sünnet'in bu anlayıştan uzaklaşıp kendi içlerinde zamanla çelişkiye düştüklerini ifade eder. Müellif, Ehl-i sünnet'in zamanla âkideleri ile farklı görüşlerin yer aldığı fıkıh kitaplarında konunun özetle şu şekilde yer aldığını ifade eder:

“Kulun fiili Allah'ın fiilinden başkadır, boşanması, azâdı, adağı ya da yemini bir şarta bağlı kılınan şeyde şart dikkate alınır, şayet bu şart Allah'ın fiiline ait bir şeyse o öyle olur, şayet kulun fiiline ait bir şeyse kula göre gerçekleşir, dolayısıyla bu iki fiil arasında bir ayrıma gitmişlerdir. Ve bu konuda şöyle demişlerdir: Eğer Allah'ın dilemesi şartını koşarsa, bir taat ise (dine muhalif bir şey değilse) o gerçekleşmiş kabul edilir, maasiyet ise gerçekleşmiş sayılmaz (çünkü Allah maasiyetleri dilemez, talak ise kimi zaman maasiyet olabilir). Yani vuku bulan şey iyi ise onu Allah'ın fiili olarak değerlendirirler, ancak kötü ise onu kulun fiili olarak değerlendirirler.”²⁰³

Müellifin söylediklerini özetleyecek olursak; Ehl-i sünnet'e göre iyi bir şey varsa Allah'tan, kötü bir şey varsa kuldandır. Ama bu anlayış Cehmiyye ile birlikte terk edilmiş, bunun yerine iyisiyle kötüsüyle her şey Allah'tandır anlayışı gelmiştir. Halbuki bu dört mezhebin fukahasının fıkıh kitaplarında Eş'ariyye ve Cehmiyye'nin inançlarına ters şeyler vardır. Çünkü bu fukaha Allah'ın fiili ile kulun fiili arasında ayrıma gitmişlerdir. Talak, köle azadı, nezir ve yemin gibi şeylerde şarta

²⁰² Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 52.

²⁰³ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 53.

bağlı olan şeylerde şarta bakılmış, şayet o şey Allah'ın fiili olarak değerlendirilirse ona göre muamele edilmiş, kulun fiili olarak değerlendirilirse ona göre hüküm verilmiştir. Dolayısıyla iki fiil arasında ayırım yapmışlardır. Eğer vuku bulan şey masiyetse o şartı kulun şartı olarak değerlendirmişler, eğer taat olan bir şeyse Allah'ın dilemesine bağlı olarak gerçekleştiğini düşünmüşler, dolayısıyla böyle bir ayırım yapmışlar.

- Müellif, Allah'ın, onların ma'siyetlerinin Allah'ın dilemesi ile olması inançlarını onaylamadığını belirtir. İblis'in ve kafirlerin, Allah'a hitaben söyledikleri şu âyetleri verir ve ilk olarak İblis'in şu ifadesi ile başlar: “..Rabbim! Beni azdırmama karşılık...”²⁰⁴ Daha sonra kâfirlerin şöyle dediklerini aktarır: “Eğer Rahmân dileyseydi biz onlara kulluk etmezdik...”²⁰⁵, “..‘Eğer Allah dileyseydi biz de ortak koşmazdık, babalarımız da. Hiçbir şeyi de haram kılmazdık.’ Onlardan öncekiler de (peygamberlerini) böyle yalanlamışlardı...”²⁰⁶ Bu ayetlere karşılık müellif, Nebîlerin kimisinin, kendilerinin yaptıkları bazı fiilleri, kendilerinin fiilleri olarak kabul edip bu sözler hakkında düşünerek, Allah'tan yaptıkları için bağışlanma dilediklerini vurgulamıştır. İlk olarak Kur'ân'da geçen Hz. Adem'in şu sözlerine yer verir: “Rabbimiz! Biz kendimize zulüm ettik. Eğer bizi bağışlamaz ve bize acımazsan mutlaka ziyan edenlerden oluruz.”²⁰⁷ Sonra Hz. Musa'nın Kıptî'yi izinsiz öldürdüğü zaman şöyle dediğini aktarır: “..‘Rabbim! Şüphesiz ben nefsimi zulmettim. Beni affet’ dedi. Allah da onu affetti...”²⁰⁸ Daha sonra Hz. Yusuf (a.s.)'un şu sözlerini hatırlatır: “Ben nefsimi temize çıkarmam, çünkü nefis aşırı derecede kötülüğü emreder...”²⁰⁹ Bu ayetleri delil getiren Müellif sözlerini şu şekilde nihayete erdirir²¹⁰:

²⁰⁴ Hicr 15/39.

²⁰⁵ Zuhuruf 43/20.

²⁰⁶ En'âm 6/148.

²⁰⁷ A'râf 7/23.

²⁰⁸ Kasas 28/16.

²⁰⁹ Yûsuf 12/53.

²¹⁰ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 53.

“Allah kul olunmaya en hak sahibi olandır ve Allah’ın hakkı, şeytana kâfirlere ve asilerin fikirlerine değil de velîlere ve nebîlere uymayı ve cahillerin inançlarından uzaklaşmayı gerektirir, Allah’tan Hakk inanç üzere devamlı olmamız için bize güçlü bir kuvvet diliyoruz.”²¹¹

2.1.5. Allah’ın Kâfir ve Küfrü Yaratması

Dameğânî Ehl-i Sünnet’in batıl inançlarından birinin de; Allah’ın kâfiri küfür için, Müslüman’ı da ancak İslâm için yarattığına dair inançları olduğunu söylemektedir ve onların bu inançlarını da Hz. Peygamber’in şu sözüne dayandırdıklarını aktarır: “Şâkî annesinin karnından itibaren şâkîdir”²¹², ²¹³

Bu hadisin Eş’ârî’nin “el-İbâne” adlı kitabında, “Kader Rivâyetleri” başlığı altında değişik varyantları ile geçtiğini görmekteyiz.²¹⁴ Nitekim Eş’ârî bu rivayetleri sıraladıktan sonra kitabında âyetlerle delil getirir ve şu âyetleri örnek verir:

“Allah kime hidâyet ederse, işte o hidâyete ermiştir; kimi de saptırırsa artık ona doğru yolu gösterecek bir yardımcı bulamazsın.”²¹⁵

“Evet! Allah onunla birçoğunu da şaşırtır, yine onunla birçoğunu yola getirir.”²¹⁶

“Allah iman edenleri hem dünyada, hem de ahirette değişmeyen sözle sağlamlaştırır. Haksızlık edenleri ise şaşırtır ve Allah, ne isterse onu yapar.”²¹⁷

“Rabbin dilediğini yapandır.”²¹⁸

Bu âyetleri sıraladıktan sonra Eş’ârî, Allah’ın insanlardan kimisini doğru yoldan saptırırken, kimisine de hidayet nasib ettiğini ve küfrün de Allah’ın iradesi içinde yer aldığını ifade eder. O, Allah’ın küfrü kimi insanlar için sırasıyla takdir edip, inikâs

²¹¹ Dameğânî, *el-Cevheretü’l-hâlisâ*, 54.

²¹² Buhârî, Kader, 1; Müslim, Kader, 1.

²¹³ Dameğânî, *el-Cevheretü’l-hâlisâ*, 54.

²¹⁴ Eş’ârî, *el-İbâne an usûli’d-diyâne*, 225-230; el-Eş’ârî, *El-İbane ve usulü Ehli’s-sünnet*, 100-102.

²¹⁵ Kehf 18/17.

²¹⁶ Bakara 2/26.

²¹⁷ İbrâhim 14/27.

²¹⁸ Hûd 11/107

ettirdikten sonra da yarattığını belirtir. Hatta öyle ki Eş'ârî, müşriklerin yaptığı ve yaptıkları putları bile Allah'ın yarattığını, bunun delilinin de şu âyet olduğunu aktarır:

“A, siz kendi yonttuğunuz şeylere mi tapıyorsunuz?” dedi. Hâlbuki sizi ve yaptıklarınızı Allah yarattı”.²¹⁹

Onların bu fiilerinden dolayı cezalandırılacağını belirten Eş'ârî, yine onların putları yapma ve onlara tapınarak küfre girme amellerini kendileri yapmış olsa idi bu işin Allah'ın takdirinden çıkmış bir amel olacağını ve Allah'ın kudretinden, takdirinden ve fiilinden olmayan bir şeyin kullara ait olmasının Allah'a acizlik nisbet etmek olacağını dile getirir.²²⁰

Dolayısıyla bu hadis Ehl-i sünnet içerisinde imam Eş'ârî gibi düşünen âlimler için de bir nakli delil olarak kabul edilmiştir. Böyle düşünmeyen âlimler de, müellifin yaptığı gibi hadisi farklı şekillerde, kendi görüşleri ile çelişmeyecek bir biçimde yorumlamışlardır.

Müellif, Allah'ın, bu düşüncenin savunucularını yalanlayarak, cinleri ve insanları, ancak kendisine kulluk etmeleri için yarattığını²²¹ ifade eder. Aynı şekilde Rasûlullah'ın da “Her doğan fitrat üzere doğar”²²² dediğini aktarır. Rum suresi 30. ayette bu durumun şu şekilde geçtiğini aktarır: “Hakka yönelen bir kimse olarak yüzünü dine çevir. Allah'ın insanları üzerinde yarattığı fitrata sımsıkı tutun...”²²³ Dameğânî bu nakli delillerle dünyaya gelen kişinin doğumundan bülüğ çağına kadar İslâm fitratı üzere olduğunun bilinebileceğini söyler. Bu durumda, Şakî hadisi ile bu ayet ve hadislerin çeliştiğini, şöyle denmedikçe de aralarında uyum olmasının mümkün olmadığını söyler: Şakî hadisinde kasıt kinâyedir, şakî olarak isimlendirilmesi de bülüğa erdikten sonra yapacağı âsılık sebebi iledir. Çünkü onun anne karnında inkârcı olup sonra Müslüman olması bu te'vil dışında bir durumla câiz değildir. Bunun benzeri Allah'ın şu sözünde vardır: “Andolsun biz, cinler ve insanlardan birçoklarını cehennem için var ettik...”²²⁴

²¹⁹ Sâffât 37/95-96.

²²⁰ Eş'ârî, *el-İbâne an usûli'd-diyâne*, 237-239; el-Eş'ârî, *El-İbane ve usulü Ehli's-sünnet*, 105.

²²¹ Zâriyât 51/56.

²²² Buhârî, Cenâiz, 79,92; Müslim, Kader, 22; Tirmizî, Kader, 5.

²²³ Rûm 30/30.

²²⁴ A'râf 7/179.

Allah, onları ibadetten başka bir şey için var etmemiştir, ancak O'nun böyle söylemesinin sebebi sonuç olarak buraya varacakları içindir ve benzer şekilde şair şöyle demiştir:

Doğun akıbet ölüm, Yapın akıbet yıkım

Müellif şiirde kastedilen kişilerin binaları oturmak için inşa ettiklerini ancak o binaların eninde sonunda yıkılacağını bildiği için şairin böyle söylediğini belirtir.²²⁵ Nitekim bu ayet ve şiiri Cebriyye'nin kader anlayışına karşı çıkmak için Kasım er-Ressî ve Hasan-ı Basrî'nin de kullandığını görmekteyiz. Kasım er-Ressî Araf 179. âyeti şu şekilde çevirmiştir: “Pek çok insan ve cin yaratılmıştır ve inkârları sebebiyle onların çoğunluğu sonuçta cehenneme varacaklardır”.²²⁶ Aynı ayetleri ve söz konusu beytin yarısını daha önce Hasan-ı Basrî, Cebriyye'ye karşı kullanmıştır.²²⁷ Ve şiir şöyle gelmektedir:

Zamanın harap etmesi için binalar yapılması gibi

Anneler de yavrularını ölüm için beslerler

Burada Hasan-ı Basrî'nin Halife Abdülmelik b. Mervan'a yazdığı beyitten sonra şöyle dediği aktarılmıştır:

*“Burada şair, çocukların sonunun ölüm, binaların sonunun da yıkım olduğunu bildiriyor. Halbuki yavrular, ölüm için değil, beka için beslenirler; meskenler de harap olmaları için değil, mâmur kalmaları için yapılırlar. Ey emîre'l-mü'minîn! Kur'ân'da Arapça bir kitaptır ve Allah onu Araplar'a kendilerinin bildikleri bir dille indirerek onlara alışık oldukları bir dille hitap etmiştir.”*²²⁸

Bu bilgiler, yazarın bakış açısı yanında Hasan Basrî'nin ve Zeydî geleneğin yaklaşımına da aşina olduğunu göstermektedir.

²²⁵ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 55.

²²⁶ Mehmet Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile etkileşimi: Zeyd b. Ali'den Kâsım er-Ressî'nin Ölümüne Kadar*, İstanbul: İSAM Yayınları, 2010, 200.

²²⁷ Ethem Ruhi Fırlalı, *Çağımızda İtikâdî İslâm Mezhepleri*, 4. Baskı İstanbul: Selçuk Yayınları, 1990, 311.

²²⁸ Fırlalı, *Çağımızda İtikâdî İslâm Mezhepleri*, 311.

2.1.6. Allah'ın Fiillerinde Hikmet

Müellif, Ehl-i sünnet'in eleştirilen görüşlerinden birinin de Allah'ın yaptığı şeyleri hikmetli ve doğru oldukları için yapmadığına olan inançları olduğunu belirtir. Onların bu inanişının, Allah'ın, insanları, dalâleti haketmese de saptırabileceği ve dilediğini de herhangi bir hidâyet sebebi olmadan hidâyete erdirebileceği şeklinde olduğunu aktarır.²²⁹ Nitekim Ehl-i sünnet'in özellikle Eş'arilik kolunun âlimlerinin büyük çoğunluğunun görüşlerinin bu minvâlde olduğunu görürüz. Zira İmam Eş'ârî'nin, *Risâle ilâ Ehl-i Seğr*'inde kaydettiğine göre Selef bilginleri; Allah'ın mahlûkattan hiçbir şeye ihtiyacı olmadığı, O'nun dilediğini saptıracağı, istediğini hidâyete ulaştıracağı, dilediğine nimet vereceği, istediğini yücelteceği, dilediğini bağışlayacağı, istediğini zenginleştireceği ve O'nun fiillerinden ötürü sorgulanmayacağı anlayışında icmâ etmişlerdir. Zira, Allah'ın fiillerinde herhangi bir neden aranmaz. Çünkü O, köle değil efendi, memur değil amirdir, dilediğini yapandır. Nitekim şöyle buyurmuştur: “*Azabıma kimi dilersem onu uğrattırım; rahmetim ise her şeyi kapsamıştır*”. Fiil ve irâdesinin yaratılmışlar gibi olmadığını göstermek için de “*O yaptığından sorumlu olmaz, onlar ise sorumludurlar*”²³⁰ “*O, dilediğini yapandır*”²³¹ şeklinde buyurmuştur.²³²

Yine bu konuda ve Allah'a kötülüğün nisbet edilip edilemeyeceği hususunda Eş'ârî, *el-Lüma'* adlı eserinde Cenâb-ı Hakk'ın dilediği her şeyi yapabileceğinin temellendirmesini yapar. Ve Allah'ın başkası tarafından sahiplenilmeyen, üzerinde herhangi bir serbest bırakıcı, emredici, zorlayıcı, yasaklayıcı ve kendisi için kural ya da sınır koyucu bulunmayan mutlak güç ve hükümrancılık sahibi olduğunu belirtir. Bu sebeple de O'nun yaptığı hiçbir fiilin kötü ya da çirkin olarak nitelenemeyeceğini ifade eder. Ancak bu durumun insanlar için kendilerinden kaynaklanan bir fiilin “kötü” olarak nitelenmesinin sebebinin, insanın onun için belirlenen sınır ve kuralları çiğneyip ona yasaklanan alana girmesi sebebiyle olduğunu vurgular. Bununla birlikte Allah'ın

²²⁹ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 55.

²³⁰ Enbiyâ 21/23.

²³¹ Hud 11/107.

²³² Ebû'l-Hasan İbn Ebû Bîşr Ali b İsmail b İshak Eş'ârî, *Risâle ilâ ehli's-Seğr*, Medine; Beyrut: Mektebetü'l-Ulum ve'l-Hükm; Müessesetu Ulumi'l-Kur'ân, 1988, 237-240; el-Eş'ârî, *El-İbane ve usulü Ehli's-sünnet*, 141.

başkasının mülkü ve emri altında olmadığını ifade eden Eş'arî, dolayısıyla da Allah'ın fiillerinin asla kötülükle vasıflandırılmayacağını belirtir.²³³

Yine Eş'arî, Risale ile Ehl-i Seğr adlı kitabında da Allah'ın dilediğini dilediği şekilde yaptığını bildirir ve Allah'a bu yaptıklarından dolayı da herhangi bir soru sorulamayacağını ve O'nun fiillerinde illet aranamayacağını söyler. Buna gerekçe olarak da O'nun memlûk değil de malik olduğunu, O'nun memur olmadığını, dilediğini yapan ve dilediğini faziletli kılan olduğunu belirtir.²³⁴

Bu konuda Bağdadî, *Usûlü'd-dîn* adlı kitabında, Allah'ın yarattığı her şeyde hikmet sahibi olduğu görüşünde olduklarını belirtir. Bununla birlikte de Allah'ın mahlûkâtı yaratmasaydı da hikmetten uzak bir şey yapmış olmayacağını ifade eder. Allah'a yarattıklarının kat kat fazlasını yaratmasının da câiz olduğunu, yine sadece kâfirleri ya da sadece mü'minleri yaratmasının da câiz olduğunu belirtir. Yine Allah sadece cansızları veya canlıları yaratmasının da, Allah hakkında doğru, adaletli ve hikmetli olmuş olacağını ifade eder.²³⁵

Müellif konunun devamında, Onların bu görüşlerini şu ayetlere ve kalbinde sapkınlık olanların konu ile ilişkilendirebileceği onlar gibi ayetlere dayandırdıklarını²³⁶ söyler:

“..O, dilediğini saptırır, dilediğini de doğru yola iletir...”²³⁷

“..Allah kime hidayet ederse işte o, doğru yolu bulandır. Kimi de şaşırtırsa, artık ona doğru yolu gösterecek bir dost bulamazsın.”²³⁸

Dameğânî, Allah eğer bütün insanların hidayete ermesini isteseydi veya bütün insanların dalalete düşmesini isteseydi veya itaat edenleri cezalandırıp isyan edenlere mükafât vermeyi isteseydi, yaratılanları yaratmayı istemeseydi bunların hepsini

²³³ Eş'arî, *el-Lüma*, 117; Eş'arî, *Eş'arî Kelâmı: el-Lüma*, 129.

²³⁴ Eş'arî, *Risâle*, 242.

²³⁵ Ebû Mansur Abdülkâhir b Tâhir b Muhammed Temimi Abdülkâhir Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*, İstanbul: Dârülfünun İlahiyat Fakültesi, 1928, 150; Abdülkâhir el-Bağdâdî, *Ehl-i Sünnet Akâidi : -Kitâbu Usûlü'd-dîn*, trc. Prof. Dr. Ömer Aydın, 1. Baskı İstanbul: İşaret Yayınları, 2016, 182.

²³⁶ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 55.

²³⁷ Nahl 16/93, Fâtır 35/8.

²³⁸ Kehf 18/17.

yapabileceğini söyler. Ancak makul olan ve nakledilenin, Allah'ın hikmetli olmayan ve doğru olmayı yapmadığı şeklinde olduğunu aktarır. Allah'ın dünya diyârını sorumluluk ve teklif mekânı olarak yarattığını ve burada sorumlu olan kişilerin dilediklerini ve irade ettiklerini yaptıklarını söyler. Allah'ın da insanlara Rasûller gönderip, kitaplar indirerek illetlerini açığa çıkardığını belirtmektedir.²³⁹ Bu minvalde şu âyeti delil olarak kullanmaktadır:

“Artık dileyen iman etsin, dileyen inkâr etsin.”²⁴⁰

Allah'ın imânı isteyenlere yardımlarını artırdığına ve onları özel olarak hidayete erdirdiğine delil olarak ise şu ayetleri aktarmıştır²⁴¹:

“...kendisine yöneleni de doğru yola eriştirir.”²⁴²

“Hidayete erenlere gelince, Allah onların hidayetini artırır. Onların Allah'a karşı gelmekten sakınmalarını sağlar.”²⁴³

“...Fakat Allah, size imanı sevdirmiş ve onu gönüllerinize güzel göstermiş; inkârı, fasıklığı ve (İslam'ın emirlerine) karşı çıkmayı da çirkin göstermiştir. İşte bunlar doğru yolda olanların ta kendileridir.”²⁴⁴

Ve Allah'a isyan edip, imânı reddederek, genel hidayeti kabul etmeyenlerin ise Allah'ın azgınlıklarını arttırarak, onları artan, bol lütuflarından yoksun bıraktığını söyler²⁴⁵ ve delil olarak ise Kur'ân'dan şu ayetleri nakleder:

“..Allah onları yaptıkları işlerden dolayı başaşağı ederek eski konumlarına (küfre) döndürmüştür...”²⁴⁶

“...inkârları sebebiyle Allah onların kalplerini mühürlemiştir...”²⁴⁷

²³⁹ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 56.

²⁴⁰ Kehf 18/29.

²⁴¹ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 56.

²⁴² Ra'd 13/27.

²⁴³ Muhammed 47/17.

²⁴⁴ Hucurât 49/7.

²⁴⁵ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 56.

²⁴⁶ Nisâ 4/88.

²⁴⁷ Nisâ 4/155.

“Biz onların kalplerini ve gözlerini ters döndürürüz de ilkin ona iman etmedikleri gibi (mucize geldikten sonra da inanmazlar)...”²⁴⁸

Ve Nuh Peygamber’in kavminin içinde 1000 yıl duruşuna 50 yıl kala kavmi hakkında Kur’ân’da şöyle dediğini nakleder:

“..eğer Allah sizi azdırmak istemişse...”²⁴⁹

Yani Nuh kavminin isyanlarının büyüklüğü nedeni ile Allah onlar için karşılık olarak ancak ateşi istiyor. Allah’ın onları cezalandırmak istediğini söyleyen müellif bunun Allah’ın isteği olduğunu aktarır ve örnek verilen ayetlerden de yola çıkarak hidayet ve dalaletten kastın, Salih’in kavmi gibi umumî hidayeti kabul etmeyen, isyankârları yüzüstü bırakma olduğunu vurgular. Sonra Allah’ın Salih Kavmi hakkında şöyle dediğini aktarır²⁵⁰:

“Semûd kavmine gelince biz onlara doğru yolu göstermiştik. Ama onlar körlüğü hidayete tercih etmişlerdi...”²⁵¹

Ve yine Allah’ın isyankârlar hakkında şöyle buyurduğunu aktarır:

“..Onunla ancak fâsıkları saptırır.”²⁵²

Hasan-ı Basrî’nin Abdülmelik b. Mervan’a yolladığı risalesinde de aynı anlayışın hâkim olduğunu söyleyen müellif, hidayet ve dalaletin aynı zamanda ödül ve ceza anlamında kullanıldığını söyler ve dalaletin ceza anlamına geldiğine şu ayeti delil getirir:

“Şüphesiz suçlular (müşrikler) sapıklık ve ateşler içindedirler.”²⁵³

Hidayetin ise ödül anlamında kullanıldığına şu ayeti delil getirir:

²⁴⁸ En’âm 6/110.

²⁴⁹ Hûd 11/34.

²⁵⁰ Dameğânî, *el-Cevheretü’l-hâlisâ*, 56.

²⁵¹ Fussilet 41/17.

²⁵² Bakara 2/26.

²⁵³ Kamer 54/47.

“...Allah yolunda öldürülenlere gelince, Allah onların amellerini asla boşa çıkarmayacaktır. Onları doğruya ve güzele erdirecek ve durumlarını düzeltecektir.”²⁵⁴

Sonuç olarak müellifin, bu konuda Mu'tezile ile paralel bir şekilde düşündüğü ortaya çıkmaktadır.

2.1.7. Allah'ın Ahirette Adaleti

Dameğânî, Ehl-i Sünnet'in eleştirilen görüşlerden birinin de, Ahmed b. Hanbel'in de Müsned'inde bulunan Kabzateyn hadisi olarak da isimlendirilen bir hadise dayandırılan görüşleri olduğunu söyler. Bu hadise göre; Allah Teâlâ kıyamette bir avuç insanı alıp ateşe atacak ve onların Peygamberlerden veya evliyalardan olup olmamalarını umursamayacak. Sonra bir avuç daha alacak, onları da cennete koyacak. Yine onların da kâfirlerden ya da şâkîlerden olup-olmamalarına bakmayacaktır.²⁵⁵ Müellif Ehl-i Sünnet'in bu hadisin zahirine göre inanmalarının, inanabilecekleri en kötü şey olduğunu söyler ve şayet ümmet hadislerin zahirine tutunmuş olsaydı şeriâtin de hiçbir surette tahakkuk etmemiş olacağını ve ahkâmın insanlara çelişik geleceğini, bunun yanında insanların teşbih gibi imkânsız şeylere hükmetmelerinin yolunun açılabileceğini ifade eder. Oysa âlimlerin Kur'an'da geçtiği gibi; müteşabih olan ayetleri muhkem olanlara, mensuh olanları nasih olanlara, âmm olanları hass olanlara, mücmel olanları ise mübeyyen olanlara hamlettiklerini belirtir.²⁵⁶

Söz konusu hadisin Ehl-i sünnet kaynaklarından hangilerinde geçtiğine genel olarak göz attığımızda, görebildiğimiz kadarıyla Eş'ârî'nin *el-İbâne*'sinde geçmektedir, ancak orada da aynı lafızlarla geçmemektedir. Eş'ârî'nin naklettiği rivayete göre; “Allah kudretiyle yakalayıp insanlardan bir avuç dolusu cennet için ve bir avuç dolusu da cehennem için olan halkı yakalayarak, bir kısmını diğerinden ayırıp, şekavet ehli üzerine azabı, saadet halkına da nimeti döndürecektir.”²⁵⁷

Hadis Eş'ârî'nin *Risale ila Ehl'i Seğr* adlı kitabında da geçmektedir. Eş'ârî burada Allah'ın mahlûkâtını iki kısım olarak yarattığını belirtir. Bir kısmını cennet için

²⁵⁴ Muhammed 47/4-5.

²⁵⁵ Ahmed b. Hanbel, 29, 17660.

²⁵⁶ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 57.

²⁵⁷ Eş'ârî, *el-İbâne*, 233-236; el-Eş'ârî, *El-İbane ve usulü Ehli's-sünnet*, 103.

yaratıp isimlerini yazdığını, yine bir kısmını da cehennem için yaratıp isimlerini yazdığını belirtir ve bu sözlerini desteklemek üzere ayetler verdikten sonra, hadisler arasında kabzateyn hadisini de zikreder.²⁵⁸ Dolayısıyla müellifin eleştirileri muhtemelen bu kitaplardaki anlayış sebebiyledir. Ancak Dameğânî hadisin farklı yorumlanmasının da mümkün olduğunu belirtir.

Müellif, âlimlerin, salt zahirine bağlı kalmadan bu hadisi değişik şekillerde yorumladıklarını aktarır. Birinci yoruma göre Allah teâlânın avuçlayıp cennete koyduğu kimseler taâtle cenneti hakeden kimselerdir, diğer avuçladıkları ise isyanları sebebiyle cehennemi hakedenlerdir. İkinci yoruma göre ise; aslında bu kişilerin hepsi cehennemi hakediyorlardı ancak peygamber'in şefaati ile Allah teâla onlardan bir kısmını alıp cennete koymuştur ve bunu yaparken de amellerine hiç bakmamıştır, yine cehennemde bıraktıklarında da şefaati dikkate almamıştır.²⁵⁹

2.1.8. Allah'ın Sıfatları

Dameğânî, Ehl-i sünnet'in eleştirilen inançlarından birinin de sıfatların kâdîm olduğunu ve Allah ile beraber yedi kadîm bulunduğunu iddia etmeleri olduğunu belirtir.²⁶⁰

Ehl-i Sünnet'in bu konudaki görüşlerine bir örnek olması bakımından Bağdadî'nin aktardıkları şöyledir:

*“Ashâbımız, Allah'ın kudret, ilim, hayat, irâde, işitme, görme ve kelâmının ezeli sıfatları olduğunda icmâ etmiştir. Yine ashâbımız, Allah Teâlâ'nın hayat ile hayy, kudret ile kâdir, ilim ile âlim, irâde ile murîd, sem'-kulak ile değil- ile sâmi, basar ile bâsîr –ki bu gözle olmayan bir görmedir-, sesler ve harfler cinsinden olmayan bir kelâm ile mütekellim olduğunda icmâ ettiler. Bu yedi sıfatın ezeli olduğunda icmâ ettiler ve onlara kadîm ismini verdiler. Ancak, bekâ konusunda ihtilâf ettiler. Kâdî Ebû Bekr el-Bâkullânî dışında bütün ashâbımız, onu, ezeli bir sıfat olarak isbât etmiştir. O bekânın, şahid olsun ve gâib olsun bâkî olan zât üzerine zâid bir manâ olmasını menetmiştir.”*²⁶¹

²⁵⁸ Eş'arî, *Risâle*, 251.

²⁵⁹ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisa*, 58.

²⁶⁰ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisa*, 58.

²⁶¹ Bağdadî, *Usûlü'd-dîn*, 90; el-Bağdadî, *Ehl-i Sünnet akaidi*, 122.

Yine bu konuda Eş'ârî şöyle der:

“Selef ulemâsı, Cenâb-ı Hakk'ın zâtı mahlûklara benzemediği gibi, sıfatları da hâdislerin niteliklerine benzemediğine icmâ ettiler. Buna şöyle istidlal ettiler: Eğer Allah, bu sıfatlara sahip olmasaydı, bunlardan hiçbirisiyle hakiki olarak nitelenemezdi. Zira fiili olmayan, gerçekte fâil değildir, ihsanı olmayan ihsan edici olamaz, kelâmı olmayan, hakikatte mütekellim değildir, irâdesi olmayan da mürîd olamaz. Herhangi bir varlık, o tür niteliklere özde sahip olmamasına rağmen, bunlarla vasıflanmış olursa, hakikatte o varlık, o niteliğe layık olamaz. Nitekim Allah da hâdis niteliklerle vasıflanırsa, şimdiki özelliklerinden önce bu vasıfların aksiyle tanımlanırdı. Bu da O'nu, tanrılıktan çıkarır ve tam aksi özelliklere sahip kılardı. Bu durumda övülen ve yerilen sıfatlar, farklı anlamlar kazanırdı. Bu ise Allah hakkında muhaldır. Buna göre Allah'ın kemal sıfatlara sahip olması zorunludur. Bu da Allah'ın üstün niteliklerinde değişme olmayacağını göstermektedir.”²⁶²

Ehl-i sünnet'in savundukları bu düşünceyle Hristiyanların “Allah üknûm-u selâse'nin üçüncüsüdür” demeleri açısından benzer olduklarını vurgulayan müellif, Allah'ın onların bu sözlerinden üstün ve münezzeh olduğunu belirtir. Ehl-i sünnet'in bu inançlarına ne aklî ne de naklî delil olmadığını söyler. Daha sonra Kur'ân'da ve sünnette Allah'ın semî, basîr, kâdîr, ğanî, hayy, kadîm ve alîm gibi sıfatlarla zikredilmiş olduğunu aktarmakla birlikte Kur'ân'da ve sünnette bu sıfatların kîdem ve hûdus ile nitelendirilmediğini de vurgular. Allah'ı, O kendisini nasıl vasıflandırdı ise öyle vasıflandırmamız, bunun dışında susmamız gerektiğini, zira bu konuda yaratılmışların herhangi bir sorumluluğu olmadığını belirtir.²⁶³

Son olarak belirtmemiz gerekir ki, müellifin Ehl-i sünnet'in Allah'ın ezeli sıfatları olarak kabul ettiğini belirttiği sıfatların hangileri olduğu hususunda isabetli olduğunu söyleyemeyiz. Nitekim müellifin saydığı sıfatlar ile Ehl-i sünnet'in Allah'ın subûtî sıfatları olarak kabul ettiği sıfatların hepsi aynı sıfatlar değildir. Ehl-i sünnet söz konusu sıfatları bu şekilde kabul ederken kendi sistemleri içerisinde uygun bir yere

²⁶² Eş'ârî, *Risâle*, 215; el-Eş'ârî, *El-İbane ve usulü Ehli's-sünnet*, 135.

²⁶³ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 58.

oturtarak te'vil etmişlerdir. Ancak müellif Ehl-i sünnet'in te'vil etmesi durumunu da uygun bulmadığını son sözleri ile belli etmiştir.

2.1.9. Kâfirlerin Çocuklarının Durumu

Dameğânî, Ehl-i sünnet'in inançlarından birinin de, herhangi bir günah işlemeyen kâfir çocuklarının babaları ile beraber cehenneme gireceklerine inanmaları olduğunu söyler. Bu görüşün akla ve nâkle muhalif olmakla birlikte Allah'a atılan en büyük iftiralar ve Allah hakkındaki su-i zanlardan olduğunu da ifade eder. O, aklın, çocuklara ateş ile azab edilmesinin kötülüklerin en çirkini olduğu noktasında ihtilaf etmeyeceğini söyledikten sonra naklî delil olarak Kur'ân-ı Kerîm'den şu ayetleri verir:

“Bunların her birini kendi günahları yüzünden yakaladık...”²⁶⁴

“Herkes kazandığına karşılık bir rehindir.”²⁶⁵

“...Hiçbir günahkâr başka bir günahkârın günah yükünü yüklenmez...”²⁶⁶

İnkâra düşûr olanların yanında Allah sorar:

“Hangi gûnahtan ötürü öldürüldüğü”²⁶⁷

Müellif bu âyetleri sıraladıktan sonra Sünnet-i Nebvî'den, Sünen-i Ebî Davud ve diğer sahihlerde rivayet edildiğini belirttiği şu hadisi nakleder:

“Şehid cennettir, diri diri gömülen kız çocuğu cennettir ve çocuk cennettir.”²⁶⁸ Nebî'nin bu hadisinde çocuğu genel olarak söylemesinin yanında diri diri gömülen kız çocuğunu ayrıca söylemesine dikkat çeker. Burada diri diri gömülen kız çocuğunu kâfirin doğurduğuna ve yine o kâfirin onu öldürdüğüne dikkat çeker. Nitekim bu çocuk hakkında Kur'ân-ı Kerîm'de şöyle söylenmektedir: “Diri diri gömülen kız çocuğu sorulduğu zaman”²⁶⁹ bu âyete bir yorum yaparak “veya öldürenlere sorulduğu zaman” diyen Dameğânî bu kişilerin kızlarını yoksulluk veya namus korkusu ile

²⁶⁴ Ankebût 29/40.

²⁶⁵ Müddessir 74/38.

²⁶⁶ En'âm 6/164.

²⁶⁷ Tekvîr 81/9.

²⁶⁸ Ebû Dâvud, Cihâd, 27; Müslim, İmâre, 165; Ahmed b. Hanbel, 34, 20583, 20585..

²⁶⁹ Tekvir 81/8.

öldürdüklerini söyler. Naklî delillerini sıralamaya devam eden müellif Nebî'nin şu hadisini aktarır: “Her doğan İslâm fitratı üzere doğar.”²⁷⁰ Bu hadis ile Peygamber'in bütün doğanları kapsadığını söyleyen Dameğânî, dolayısıyla İslâm üzere olanın da kâfir anne ve babasıyla cehenneme girmeyeceğini belirtir.²⁷¹

Müellifin bu görüşlerini özetle değerlendirecek olursak Ehl-i sünnet'ten bir şahsın bu konuda aktardıklarına yer vermenin isabetli olacağını düşünmekteyiz. Bağdâdî, müşriklerin ölen çocuklarının durumu başlığı altında bu konuya değinir ve özetle, Hâricîlerden Ezârika kolunun müşriklerin çocuklarının da müşrik olduğunu ve onların da babalarıyla birlikte cehennemde kalacaklarını iddia ettiklerini aktarır. Ancak Ehl-i sünnet'in bu konuda, mü'minlerin çocuklarından küçük ve deli olarak ölmüş olanların cennette mü'minlerle beraber olduklarında icmâ ettiklerini aktarır. Ancak Bağdâdî, Ehl-i sünnet'in bunların dışındaki müşrik çocukları hakkındaki haberler muhtelif olduğu için bu hususta sustuklarını söyler.²⁷²

Hâricîlerin, İbadiyye kolunun ise bu konuda herhangi bir hüküm vermediği aktarılmaktadır.²⁷³

Bu konuda Ebu'l-Yusr Muhammed el-Pezdevî (ö.493/1100) de Ehl-i sünnet'in Müslüman çocuklarının cennete gireceği hususunda ittifak halinde olduğu ancak müşrik çocukları hakkında ihtilaf içerisinde olduğunu bildirdiği aktarılmaktadır.²⁷⁴

Sonuç olarak Dameğânî'nin kâfir ve müşriklerin çocuklarının babalarının durumları nedeniyle cehenneme girmeyeceğini belirtmektedir.

2.1.10. Ahirette Allah'ın Görülmesi

Ehl-i sünnet'in eleştirilen inançlarından birinin de Allah'ın gözlerle görüleceğine olan inançları olduğunu belirten Dameğânî, buna delil olarak da şu âyet ve hadisin zahirine dayandıklarını belirtmektedir:

²⁷⁰ Buhârî, Cenâiz, 79,92; Müslim, Kader, 22; Tirmizî, Kader, 5.

²⁷¹ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 59.

²⁷² Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*, 259-260; el-Bağdâdî, *Ehl-i Sünnet akaidi*, 296-297.

²⁷³ Harun Çağlayan, “Teklif Karşısında Çocukların Dünya ve Ahiretteki Durumu”, *Kelâm Araştırmaları Dergisi* XII/1 (2014): 46.

²⁷⁴ Çağlayan, “Teklif Karşısında Çocukların Dünya ve Ahiretteki Durumu”, 56.

“Rablerine bakarlar.”²⁷⁵

“Siz Rabbinizi dolunay gecesinde ayı gördüğünüz gibi rahatlıkla göreceksiniz.”²⁷⁶

Bu âyet ve hadisin zahirini kendilerine dayanak aldıklarını belirten müellif, bunun kalbinde sapkınlık olanların tabi olduğu müteşabihden olduğunu belirtir. Doğru olanın müteşabihlerin muhkeme hamledilerek anlaşılması gerektiğini çünkü müteşabihlerin zahiri ile istidlal yapmanın mümkün olmadığını vurgular. Daha sonra da onların bu iddialarının birçok yönden batıl olduğunu maddeler halinde önce aklî daha sonra da naklî delillerle ispatlamaya girişir:

- Müellif her akıl sahibinin, rü’yet’in, bir cisim olmak ya da renklerden birine bürünmek halleri dışında olmayacağını bildiğini söyler. Allah’ın ise ne bir cisim ne de içinde bulunduğu bir hal olmadığını, dolayısıyla rü’yetin mümkün olmadığını ifade eder.²⁷⁷
- Dameğânî görülenin aynada yansıyan olması gerektiğini vurgular. Dolayısıyla kim de Allah’ı aynaya karşı veya ona etki etmiş bir şekilde düşünürse o kişinin Allah’ı cisimleştirmiş olacağını, Allah’ın da bundan münezzeh olduğunu belirtir.
- Ehl-i Sünnet’in Allah’a bakan kişilerin Allah’ın mekânının dışında olduğuna hükmettiklerini vurgulayan Dameğânî onların iddiasına göre Allah bir mekân olmayan bir mekândadır, çünkü Allah’ı mekânda görmelerinin imkânsız olduğunu söyler.
- Dameğânî rü’yet ile Ehl-i sünnet’in iddia ettiği gibi keramet veya telezzüz meydana gelemeyeceğini söyler. Çünkü bunun ancak şahid âlemde olduğu gibi cisim olmak ile meydana gelebileceğini vurgular. Allah cisim olmadığı için de bunun geçerli olmadığını ifade eder ve şöyle der:

²⁷⁵ Kıyâme 75/23.

²⁷⁶ Buhârî, Rikâk, 52; Müslim, İmân, 299; Tirmizî, Sıfatü'l-Cennet, 17.

²⁷⁷ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 60.

“Bilinir ki rü’yet olmadan da Allah’ın varlığı (tecellisi) âşikardır, ve O dağda tecelli ettiğinde dağ yerle bir olmuştur ve Musa (a.s.) bayılarak yere düşmüştür. O halde iddia ettikleri gibi O’nun yüzünü telezzüz olarak görmek nasıl mümkündür! Allah’ın nurundan dağ yerle bir olmamış mıdır? Musa (a.s.) bayılmamış mıdır? O halde ey cahiller! siz nasıl bu durumun sizde lezzet ve keramet olarak meydana geldiğini iddia edebiliyorsunuz? Dalaletten Allah’a sığınırım”²⁷⁸

- Allah’ın bütün büyüklerin, uluların en büyüğü olduğunu belirten Dameğânî, bu minvâlde Hz. Peygameber’den şu hadisleri nakleder:
“Hicabı bir açsa vechinin nurları-celâlî oradaki herşeyi yakardı”²⁷⁹
“O’nun nuru gökyüzü ve yeryüzü arasında olan herşeyi doldurmuştur”²⁸⁰
Daha sonra da Allah’ın nurunun, ay ve güneşin ışığından çok daha büyük bir mertebeye sahip olduğunu ve her ikisinin ışığının da kendisine bakılmasını engellediğini ifade eder. Dolayısıyla Allah’ın nurunun kendisine bakılmasını imkânsız kılacağını vurgular.²⁸¹
- Dameğânî Ehl-i hazreti kutsiyye’nin yani melekler gibi varlıkların Allah’a en yakın varlıklar oldukları halde, Allah’ı gördüklerine dair ne muhkem ne de müteşâbih bir delil olmadığını söyler.
- Allah katında yüksek dereceler nâil olmuş nebîlerin bile Allah’ı göremediklerini vurgulayan müellif, diğer insanların ahirette Allah’a yakınlığının, dünyada bu gibi nebîlerin yakınlığına ulaşamayacağını ve eğer Allah’ı görmek caiz olsaydı söz konusu nebîlerin bu keramete en layık olan kişiler olduklarını söyler. Dolayısıyla bunun mümkün olmadığını bir kez daha vurgular.²⁸²
- Müellif muhkem olan naklî delillerin de Allah’ı rü’yetin mümkün olmadığına işaret ettiğini söyler. Bu delillere Kur’ân-ı Kerîm’den şu ayeti örnek verir:

²⁷⁸ Dameğânî, *el-Cevheretü’l-hâlisâ*, 61.

²⁷⁹ Müslim, *İmân*, 293; İbn Mâce, *Mukaddime*, 13.

²⁸⁰ Görebildiğimiz hadis kaynaklarında bulamadık.

²⁸¹ Dameğânî, *el-Cevheretü’l-hâlisâ*, 61.

²⁸² Dameğânî, *el-Cevheretü’l-hâlisâ*, 62.

“Gözler onu idrak edemez ama O, gözleri idrak eder.”, “O, en gizli şeyleri bilendir, (her şeyden) hakkıyla haberdar olandır.”²⁸³

Ve bu ayetteki nefyin ancak idrak yokluğunu övgü, Allah’ı teşbîh ve O’na ortak koşmadan tenzih etmek için olduğunu belirtir. Allah’ı övüldüğü bir durumdan uzaklaştırmanın câiz olmadığını ifade eden müellif, buradaki nefyin de ebedî bir nefiy olduğunu belirtir ve Allah’ın Musa (a.s.)’ya şöyle dediğini aktarır: “...Beni katiyen göremezsin...”²⁸⁴

Ayette geçen لَنْ bütün Araplar için ebedî nefyi gerektirir diyen müellif buna örnek olarak şu ayeti getirir: “...bir sinek dahi yaratamazlar...”²⁸⁵

Sonra Musa (a.s.)’nın Allah’ı rü’yet’i talebi ile ilgili ayeti değerlendirmeye devam eder ve Allah’ın Musa (a.s.)’nın talep ettiği bu imkansız şeyin olmayacağını doğrulamak ve Musa (a.s.)’ya te’kid için şu sözü söylediğini ifade eder: “...Fakat (şu) dağa bak, eğer o yerinde durursa sen de beni görebilirsin...”²⁸⁶ Daha sonra ayetin devamında gerçekleşen Allah’ın nurunun dağa tecelli ettiğini ve dağın paramparça olup toprağa dönüştüğünü ve Musa (a.s.)’nın korkudan bayıldığını aktarır. Devamla Musa (a.s.)’nın kendine geldiğinde Allah’ı tesbih ederek, O’na tazim eylediğini, O’nu rü’yetten tenzih ederek, ardından sorusundan dolayı istiğfar ettiğini aktarır. Ayetin sonunda da Allah ile kavmi için rü’yet sorusu sebebiyle konuşan Musa (a.s.)’nın Rahman ile konuşan olarak isimlendirildiği geçer. Dameğânî, Allah’ın âyette rü’yetin gerçekleşemeyeceğini, dağın yerinde durması şartının batıl oluşu ile kesinleştirilmiş olduğunu ifade eder. Allah’ın nurları tecelli ettiğinde Musa bayılmış, dağ ise paramparça olmuştur. Bu durumda günahkâr kişilerin Allah’ı görmesinin muhâl olduğu kanısına varan Dameğânî, bu iddia sahiplerini cahillikle itham eder. Zekîlerin zihinlerinin dâhi Allah’tan bir şeyi vasıflandırmaya aciz olduğu halde Allah’ın zâtını göreceklerini iddia etmelerinin saçmalığını vurgular. Rü’yet’in gerçekleşeceği iddiasını büyük bir cür’et, büyük bir heves ve

²⁸³ En’âm 6/103.

²⁸⁴ A’râf 7/143.

²⁸⁵ Hac 22/73.

²⁸⁶ A’râf 7/143.

korkunç bir cehalet olarak niteler. Hadiste Muhammed (s.a.v.)’in Rabbi’ni gördüğünü iddia edenlerin ise Allah’a büyük bir iftira attıklarını ifade eder. Bu görüşünü de, Hz Aişe’ye sorulan “Muhammed Rabbini gördü mü?” sorusuna Hz Aişe’nin: “Bu dediğinden saçlarım korkudan kabardı-tüylerim diken diken oldu”²⁸⁷ cevabı ile delillendirir. Dameğânî, bu kadar delil varken Ehl-i sünnet’in cahillerinin Allah’ı uyanırken ve uykudayken gördükleri iddialarından Allah’ın münezzeh olduğu belirtir.

- Geçmiş ümmetlerin hepsinin ve Muhammed ümmetinin faziletliilerinin Allah’ın görülmeyeceği konusunda özellikle icmâ ettiğini ifade eden müellif, icmânın delilleri pekiştirici olduğunu ve icmâyâ muhalefet edenin de fâsık olduğunu söyler.²⁸⁸
- Ehl-i sünnet’in tutundukları ayet ve hadislerin gözün görmesine değil de kalbin görmesine hamledilmesinin gerekliliğinin tespit edildiğini ifade eden müellif, bu durumda söz konusu ayet ve hadisin kullanılmasının mümkün olmadığını söyler. Zira O’nun düşüncesine göre ayette geçen ناظر yani “bakan kimse”nin, “...elçilerin ne haber ile döneceklerine bakacağım.”²⁸⁹ Ayetinde olduğu gibi sevabın artması ve ilahî ikramların peş peşe gelmesi beklentisi içerisinde bulunan kimse anlamındadır. Bu ayetteki ناظرة kelimesi de منتظرة anlamındadır. Daha sonra da Allah teâlâyı görmeyi ayı görmeye benzeten rü’yet kelimesini ele alarak, kitap, sünnet ve sarih icmâda kimi zaman rü’yetin ilim anlamında olabileceği hususunda delillerin bulunduğunu belirtir. Bu delillerden birisinin de şu ayet-i kerîme olduğunu söyler: “Rabbinin gölgeyi nasıl uzattığını görmez misin?...”²⁹⁰ Bu âyetteki “görmez misin” ifadesinin “bilmez misin” anlamında kullanıldığını belirten müellif bu doğrultuda çok sayıda ayet ve hadis olduğunu ifade eder. Ve bu son delili ile konuyu bitirir.²⁹¹

²⁸⁷ Buhârî, Tefsir, 53; Müslim, İmân, 283.

²⁸⁸ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 63.

²⁸⁹ Neml 27/35.

²⁹⁰ Furkân 25/45.

²⁹¹ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 64.

Bu konuda Ehl-i sünnet'in görüşlerine baktığımızda, Ehl-i sünnet de müellifin yaptığı gibi, aklî ve naklî deliller öne sürerek, teşbih ve ta'tile gitmeden, Allah'ın gözlerle görülebileceğine inanmaktadırlar.²⁹² Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l Fırak*'da; Ehl-i sünnet'in rü'yet'i reddedeni sapkınlıkla suçladığını ifade etmektedir.²⁹³ Hatta öyle ki Ehl-i sünnet'ten bazı âlimlerin de rü'yeti reddedenin arkasında namaz kılan kişinin namazının makbul bir namaz olmayıp, geçersiz bir namaz olduğunu söylediklerini aktarmaktadır.²⁹⁴

Dolayısıyla bu konuda müellifin delil olarak öne sürdüğü argümânlarının Mu'tezile ve Zeydiyye'nin bu konudaki delillendirmeleriyle büyük oranda paralellik arzettiğini söylemek mümkündür.²⁹⁵ Ve o ru'yetullahın câiz olmadığını savunmaktadır.

2.1.11. Zalim İdarecileri Meşru Görmeleri

Müellif kendi dönemindeki Ehl-i sünnet'in eleştirilen düşüncelerinden birisinin de; günahkâr, zâlim sultanların; hükümleri uygulamada, âlimler ve halkın geri kalanının onlara itaatlerinin zorunlu olmasında, güçleri için dinî işlerin idaresini üstlenmelerinde hulefâ-i râşidîn gibi olduklarını söylemeleri ve günahlarından dolayı bu zâlim sultanları ayıplayanlar ve zulümlerine engel olmak için onlara karşı çıkanların azgın, âsî olduklarını ilan etmeleri olduğunu ifade etmektedir. Ehl-i sünnet'ten bazı ehil olmayan âlimlerin, müellifin "nebî'nin çiçeği" olarak vasıflandırdığı Hz. Hüseyin'in güç sahibi olduğunda Yezid b. Muaviye'ye isyanıyla âsî ve azgın olduğunu belirttiklerini aktarır.

Dameğânî'nin kastettiği Hz. Hüseyin'i bâğî olarak kabul eden âlimlerin kimler olabileceğine baktığımızda, Ebû Şekûr es-Salîmî'nin (ö. 460/1068'den sonra) *et-Temhîd* adlı eserinde bu kişiler hakkında bilgi verildiği aktarılmaktadır. Buna göre bu kişiler Kerrâmiyye'den Mütekaşşife olup, Hz. Hüseyin'in, imamına karşı isyan ettiği için bâğî olduğunu kabul etmektedirler.²⁹⁶

²⁹² Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 313; Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 246; Eş'arî, *el-İbâne*, 55-59; el-Eş'arî, *El-İbâne ve usulü Ehli's-sünnet*, 39-41.

²⁹³ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 327; Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 256.

²⁹⁴ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 358; Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 283.

²⁹⁵ Detaylı bilgi için bkz. Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse : Mu'tezile'nin Beş İlkesi*, ed. Metin Yurdagür, trc. İlyas Çelebi, 1. Baskı İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013, 1. cilt: 290, 298, 374-380, 422-424.

²⁹⁶ Mehmet Ümit, "Ebû Şekûr es-Salîmî'nin Hilâfete İlişkin Görüşleri", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi - Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi*, 51 (2019): 345.

Bu düşünceye karşı çıkan müellif, Yezid b. Muaviye'yi günahkâr olarak niteler.²⁹⁷ Hilafeti boyunca çeşitli günahlar işlediğini belirten müellif, onun ilk senesinde Hz. Hüseyin'i katlettiğini, ikinci senesinde, Medine'ye saldırı düzenleyerek orayı yerle bir ettiğini ve üçüncü senesinde de Mekke'ye saldırı düzenleyerek, İbn Zübeyr'e karşı Kabe'yi mancınıkla vurduğunu, hatta mancınıkla Kabe'ye bir şey yapamayınca, bu sefer mancınıkla ateş atarak orada ne varsa yaktığını –ki rivayete göre Hacer-i Esved'teki çatlaklar ve yarıklar atmış oldukları o ateşten dolayıdır- vurgular.

Müellif, Ehl-i sünnet'in zâlim idarecileri şu hadise dayanarak meşru gördüklerini nakleder; “Emirlerinizi dinleyiniz ve onlara itaat ediniz, onlardan biri Habeşli bir köle olsa da.”²⁹⁸ Bu hadisi naklettikten sonra, Ehl-i sünnet'in bu anlayışı temellendirirken bu hadise tutunmalarını, onların saygısızlıklarına ve hata etmelerine yorar ve: “Nebî'nin bu sözlerinin halifeye yorulması doğru olsaydı, Habeşlilerden ve diğerlerinden hürriyetine kavuşmamış kölelerden halife olması caiz olurdu, ancak icmâ ile sabittir ki kölelerden halife olması caiz değildir” der. Hadisin ise Nebî'nin komutanları hakkında söylenmiş olduğunu belirtir. Nitekim peygamberin de gördüğü bir maslahat üzere kendi azatlısı olan Üsâme b. Zeyd'i ordu ve seriyyelerinde komutan olarak göndermesini, yani maslahat için nebînin de daha aşağı bir statüde olan bir kişiyi daha üst bir statüde olan kişilere komutan ta'yin etmeyi uygun görmesi olarak vurgular. Dolayısıyla nebînin Üsâme ordusundaki gibi, mevaliden bir kişiyi Kureyşin soylularına komutan yapabildiğini belirtir. Bir adım daha giderek, nebînin bazı münafıkları da bazı orduların başına tayin ettiğinin rivayet olunduğunu aktarır. Bu örneklerle değindikten sonra müellif, hilâfet sahibinin ahkâmla olan ilişkisinin, komutanlığın sahibi ile olan ilişki ile aynı olmadığını vurgular ve şöyle der: “Çünkü halife zorla sadakaları almada, yine zorla hadleri uygulamada, hükümleri cebir ile uygulamada, ümmetin hepsine yönetici tâ'yin etmede peygamberin yerini doldurmayı istemektedir. O halde fâsık birinin peygamberin makamında oturması nasıl doğru olur?”²⁹⁹ Daha sonra da sözlerini şu ayetlerle te'yid eder: “...Benim ahdim (verdiğim söz) zalimleri kapsamaz...”³⁰⁰, “...Saptıranları da hiçbir zaman yardımcı

²⁹⁷ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 64.

²⁹⁸ Ebû Dâvud, *Kitabü's-Sünne*, 6; İbn Mâce, *Mukaddime*, 6.

²⁹⁹ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 65.

³⁰⁰ Bakara 2/124.

edinmiş değilim.”³⁰¹, “Zulmedenlere meyletmeyin. Yoksa size de ateş dokunur...”³⁰² Daha sonra da şu hadisleri aktarır: “İmamlarınız Allah’a karşı sizi temsil eder, sizi temsil edenlerin kim olduğuna bakın”³⁰³, “Ümmetim için korktuklarımdan en korkutucu olanı saptıran-aldatan imamlardır”³⁰⁴. Müellif âlimlerden takva ehli olanlar arasında mü’minlerin, zâlimden teberri etmekle, zulümlerinden dolayı onları ayıplamalarıyla, onların samimiyet ve dostluklarını terketmekle ve onlardan uzak durulması gerektiği ile emrolundukları konusunda ihtilaf olmadığını belirtir. Zâlim bir kişinin, zulüm vasfı ile müslümanlara imam olmasının doğru olmayacağını tekrardan vurgulayan müellif, nebînin onların lehine davranan ve onlara destek verenin, onlarla birlikte haşrolacağını haber verdiğini kaydeder.³⁰⁵ Ardından “Eğer zâlim övülürse, Rabbin öfkesinden arş titrer”³⁰⁶ hadisini aktarır. Bütün bu delillere rağmen Ehl-i sünnet’e müntesib olan kişilerin, zâlim sultanları minberlerde övdüklerini ve onları överken onlarda olmayan şeyleri iftira ile söylediklerini belirtir. Ancak Ehl-i sünnet imamlarının, bunları göremediklerini, tepki göstermediklerini, bu söylendiğini şiddetli bir şekilde inkâr ettiklerini belirtir ve şöyle der:

*“Bunlar Allah’ı, rasulünü ve ahiret yurdunu, hakir, fâni dünyanın şeylerine değiştiriyorlar. Onlar için kazanan kişi, zulüm yanında yerini yükselten kimse, emirden vazife kazanan kimse ve meşhur, büyük valilerden görev maaşları alan kimsedir. Bu dindeki en büyük fesattır ve şarîlerin hepsinin kurallarının yıkımıdır. Adaletsiz zalimleri, açık bir hakk üzere olduğuna inandırarak yüceltmektir.”*³⁰⁷

Ehl-i sünnet’ten ehil olmayan âlimleri de dünya sevgisinin kör ettiğini ve sapkınlık denizine düştüklerini vurgulayan Dameğânî, onların haramlara bile bile göz yumduklarını ve bu sebeplerle de zelil olduklarını söyler. Allah’tan onların saptırmalarından kendisini korumasını dileyerek mevzuyu nihayete erdirir.³⁰⁸

³⁰¹ Kehf 18/51.

³⁰² Hûd 11/113.

³⁰³ Görebildiğimiz hadis kaynaklarında bulamadık.

³⁰⁴ Tirmizî, Fiten, 51; Ebû Dâvud, Fiten ve Melâhim, 1.

³⁰⁵ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 66.

³⁰⁶ Görebildiğimiz hadis kaynaklarında bulamadık.

³⁰⁷ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 67.

³⁰⁸ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 67.

2.1.12. Hadis Rivâyetini Kabul Kriterleri

Dameğânî, Ehl-i sünnet'in yanlışlarından birinin de nebîden gelen hadislerde, cerhedilmiş kişilerin, reşit olmamış çocukların ve sözlerinin doğruluğu bilinmeyen avâmın rivayetlerini kabul etmeleri olduğunu ve icmâ ile bu kişilerin rivayetinin kabul edilemeyeceğinin sabit olduğunu belirtir. Şahitliğin sıhhatinde riayet edilen adaletle hadis rivayetinde de itibar edildiğini vurgulayan müellif Hatib Bağdâdî'den nebevî sünnet içerisine haşvîlerin uydurma hadislerinin girdiğine dair şu kıssayı aktarır: “Bir adam Şam ve Irak'ın bazı şehirlerinde Muhammed b. Vasi' ve Ahmed b. Hanbel'den bu şekilde bin tane hadis rivayet etmiştir. Öyle ki bu iki fakih kendileri adına hadis uyduran bu adamın bulunduğu şehre yolculuk etmeye karar verirler ve kendileri adına hadis rivâyet eden bu adamın halkasına gelirler. Öyle ki hadis uyduran adam bu iki fakih tanıımıyordur ve daha önceden de onları görmemiştir, onlar da onu görmemişlerdir. Muhammed b. Vasi' ve Ahmed b. Hanbel, onun halkasına geldiği sırada bu adam da nebîden bu iki fakih tarikiyle, onlardan duymadığı hadisler rivayet etmeye başlamıştır. Ders bitip de başbaşa kaldıkları zaman bu adama şöyle demişlerdir:

-Bu hadisleri bu iki adamdan nereden işittin?

O da şöyle cevap vermiştir:

-Ülkelerinde işittim.

İki fakih de

-Allah'tan kork, onlar biziz, demişlerdir, daha sonra Muhammed b. Vasi' şöyle demiştir:

-Bu Ahmed b. Hanbel ve ben de Muhammed b. Vasi'. Bunun üzerine adam şöyle cevap vermekten başka çare bulamamıştır:

-‘Yeryüzünde sizin isminiz gibi ismi olan başka insan yok mu?’ Daha sonra da bu isimlerde yüzden fazla ad duyduğuna yemin etmiştir.

Görüşlerine uygun hadis uydurmak için böyle yollara başvuran dalalet ve bid'ât ehlini kınayan müellif mevzuyu burada noktalar.³⁰⁹ Dolayısıyla Ehl-i Sünnet'in bu hususta titizlik göstermediğini ima eder.

2.1.13. Bid'âtler

Müellif, Ehl-i sünnet'in doğru olmayan tavırlarından birinin de, kendi arzuları ile örtüşen ve muhaliflerinin içinde bulunan cahilleri de yönlendirebilecek nitelikte büyük bid'âtlere yönelmeleri olduğunu belirtir. Bu bid'âtlere örnekler vererek sözlerine devam eder. Söz konusu bidatlerden birinin, büyük camilerde ve Harem-i Şerîf'de dört yere mihrap belirleyip, kürsü yerleştirerek, özellikle akşam namazlarında olmak üzere, dört imamla dört cemaatin aynı anda namaz kılması olduğunu aktarır. Müellif bu uygulamanın icmâ ile mekruh bir bid'ât olduğunu belirtir ve devam ederek Ehl-i sünnet'in mezheplerine taassubu taşıdıklarını vurgular. Aslında müellifin buradaki tutumu, Müslümanların birlik ve beraberliğine işaret etmesi bakımından dikkat çekicidir.

Dameğânî, Abbas Oğulları'nın, Ali Oğulları'na fitneyi taşıdıklarını ve aralarında herkesin bildiği bazı fitneler vuku bulduğunu belirtir. Ulemâ arasında imâmetin Ali Oğulları'na ait olduğuna inanıp onları nebîye yakınlıklarından dolayı Abbas Oğulları'na tercih edenlerin bulunduğunu ve bunun sebebinin de Ali Oğullarının, nebînin kızının çocukları olması olduğunu vurgular. Öyle ki zâhitlerin çoğu ve takva sahiplerinden Süfyan es-Sevrî (ö. 161/778) gibi büyük âlimlerin Ali Oğulları'na tabi olduğunu ifade eder. Bununla birlikte Abbas Oğulları'nın mezheplerden ve tabiilerinden kendilerine meyletmelerini istediklerini, Ebu Hanife, İmam Malik, İmam Şafii ve Ahmed b. Hanbel ile onların mezheplerine istediklerini yaptırabildiklerini belirtir. Ancak bunun da açıkça bid'ât olduğunu vurgular ve şu âyeti dile getirir: "...dinde üzerinize hiçbir güçlük yükledi..."³¹⁰ Bu ayetten sonra da şu hadisleri sıralar³¹¹: "Ümmetim yağmur gibidir, başı mı hayırlıdır, sonu mu bilinmez"³¹², "Ulemâ'nın ihtilafı rahmettir"³¹³, "Her müçtehid isabet etmiştir"³¹⁴. Bu hadisleri sıraladıktan sonra, Ehl-i sünnet'in âlimlerden olan bu dört

³⁰⁹ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 68.

³¹⁰ Hac 22/78.

³¹¹ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 69.

³¹² Görebildiğimiz hadis kaynaklarında bulamadık.

³¹³ Ebu Bekir es-Serahsî, *el-Mebsût*, Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1993, 24. cilt: 20,25.

³¹⁴ Ebu Bekir es-Serahsî, *el-Mebsût*, Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1993, 27. cilt: 168.

imama muhalefet edenin, icmâya muhalefet etmedikçe isâbet etmiş olacağında ihtilaf olmadığını, yine ümmetin faziletli ve hayırlılarının da bu dört imamdan önce geldiğinde de şüphe olmadığını belirtir. Müellif bu dört imamdan önce gelen faziletli âlimlerin hiçbirinin birbirinin anlayışına dayanmadığını, özen gösterdikleri tek şeyin ise icmâya muhalefet etmemeye gayret göstermek olduğunu belirtir.

Müellifin bu konudaki görüşünü destekler mahiyetteki Âl-i İmrân suresinin 103. âyetinde geçen "...Allah'ın üzerinizdeki nimetini hatırlayın: Hani siz, düşmanlar idiniz de O, kalplerinizin arasını uzlaştırdı. Onun nimeti sayesinde kardeşler oluverdiniz..." ifadesini Kurtubî şöyle tefsir eder:

"Bu âyet-i kerimede fer'î konularda ayrılığın haram olduğuna bir delil yoktur. Çünkü bu, ihtilâf değildir. Zira ihtilâf, kaynaşmanın ve bir araya gelmenin imkânsız olduğu şeyler hakkında kullanılır. İctihada dayalı meselelerin hükmünde ihtilâfa gelince, bu konularda ihtilâf, farzların delillerinden çıkartılması ve Şeriatın anlam inceliklerinin ortaya çıkartılmak istenmesi dolayısıyladır. Ashab-ı Kiram da değişik olayların hükümleri hakkında ihtilâf edegelmiştir. Buna rağmen onlar, birbirleriyle ülfet halindeydiler, kaynaşma halindeydiler. Rasûlullah (s.a.v.) de: "Ümmetimin ihtilâfı bir rahmettir" diye buyurmuştur. Yüce Allah, ancak fesada sebep teşkil eden ihtilâfı men etmiştir." ³¹⁵

Sözlerini bu dört mezhep imamından önce gelip de, onlardan daha faziletli olduklarını düşündüğü kişileri saymakla sürdüren müellif, Sahabenin Ehl-i sünnet'in dört mezhep imamından daha faziletli olduğunu vurgular ve onların herhangi bir mezhebe mensubiyetinin söz konusu olmadığını da belirtir. Tabiinin de bu dört imamdan daha faziletli olduğunu belirterek, onların içinde de 7 imam olduğunu ve bu 7 kişinin sahabenin çocukları olup, hadis ilminde imam olduklarını ifade eder. Bu 7 kişinin takva bakımından da üstün kişiler olduğunu vurgular.³¹⁶ Söz konusu 7 imamın isimleri ve vefat tarihleri şöyledir:

³¹⁵ Ebû Abdullah Muhammed b Ahmed b Ebî Bekr Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, thk. Mahmûd Hamid Osman, 2. Baskı Kahire: Dârü'l-Hadis, 1996, 2. cilt: 168; İmam Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an tercümesi*, trc. M. Beşir Eryarsoy, 1. Baskı İstanbul: Buruc Yayınları, 1997, 4. cilt: 312.

³¹⁶ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 70.

- Ebû Abdillâh Ubeydullâh b. Abdillâh b. Utbe b. Mes'ûd el-Hüzelî (ö. 98/716)
- Ebû Abdillâh Urve b. ez-Zübeyr b. el-Avvâm b. Huveylid el-Kureşî el-Esedî (ö. 94/713)
- Ebû Muhammed (Ebû Abdirrahmân) el-Kâsım b. Muhammed b. Ebî Bekr es-Sıddık el-Kureşî et-Teymî el-Medenî (ö. 107/725 [?])
- Said b. Müseyyeb (ö. 94/713)
- Ebû Eyyûb Süleymân b. Yesâr el-Hilâlî el-Medenî (ö. 107/725)
- Ebû Abdirrahmân Ebû Bekr b. Abdirrahmân b. Hâris b. Hişâm el-Mahzûmî (ö. 94/713)
- Ebû Zeyd Hârice b. Zeyd b. Sâbit el-Ensârî en-Neccârî (100/718-19)

Tabiin döneminde daha pek çok faziletli kişinin de var olduğunu belirten müellif, daha sonra tebeu't tabiînin faziletliyelerinden olarak da bu dört fakihin içinde bulunduğu faziletliyelerin olduğunu ifade eder. Daha sonra da faziletliyelerden olarak gördüğü şu isimleri sayar: Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), İbn Ebû Sevr (ö. 240/854), İbn Ebû Leylâ (ö. 83/702), İbn Şübrûme (ö. 144/761).

Dameğânî bir kişinin icmânın olmadığı bir konuda, geçmiş ulemâdan herhangi bir kişinin görüşüne muvafakat ettikten sonra, muvafakat ettiği bu görüşün tam tersini yapsa da, o kişinin yine de isabet etmiş olacağını söyler. Hatta Ehl-i sünnet'in dört mezhep imamına muhalefet etmiş olsa da, bu kişinin hatalı olduğunu söyleyen kimsenin bir delili olmayacağını belirtir. Ümmetten hiçkimsenin bu dört veya beş mezhepten birine dayanmıyor diye kıyamet gününde kınanamayacağını zikreder. Nebînin de bu mezhep imamlarına tâbî olunmasına dair bir talimatı olmadığını ifade eden Dameğânî, O'nun bu konuda şöyle dediğini aktarır: "Benden sonra râşit halifelere uyun"³¹⁷. Sonra insanlara kıyamet gününde niçin Şafîi, Malikî, Hanefî ya da Hanbelî olmadığı ya da, niçin Şîî veya Sünnî olmadığı sorulmayacağını vurgulayan müellif, kıyamet gününde kişiye ancak: "Rabbim kim, Rasûlün kim, dinin ne, vacip olarak emredilenlerden ve haram olarak nehyedilenlerden hangisini yaptın, hangisini yapmadın" diye sorulacağını vurgular. Bu kişinin de eğer Allah'a boyun eğdiyse kazanmış ve Allah katında izzet ve şeref sahibi bir

³¹⁷ Görebildiğimiz hadis kaynaklarında bulamadık.

kişi olmuş olacağını söyler ve sözlerini şu ayetlerle destekler: “...Allah katında en değerli olanınız, O'na karşı gelmekten en çok sakınanınızdır...”³¹⁸ Allah’a boyun eğmeyenlerin gideceği yerin cehennem olduğunu belirten müellif, şu ayeti de aktarır: “...Zulüm yüklenen mutlaka hüsrana uğramıştır.”³¹⁹ Sonra müellif, arkadaşına hitaben şöyle diyerek konu hakkındaki görüşlerine son verir:

*“Senin için ortaya çıkmıştır ki tüm bu mertebeler ve makamlar Allah için olmadığı müddetçe onda bir şey yoktur, ve muhakkak ki o katıksız bir taassuptur. Şüphesiz eğer bir kişi kendisinde var olan takvanın etkisi ile bakarsa, bu cahiliyye makamlarını ve kabe etrafındaki putları anımsatan makamlara son verir.”*³²⁰

Dameğânî’nin yukarıdaki ifadeleri, mezhep taassubundan kaçınmayı vurgulaması bakımından önemlidir.

2.1.14. Kur’ân’a Bakışları

Müellif, Ehl-i sünnet’in yanlışlarından birinin de Kur’ân-ı Kerîm’i aşağılamaları ve O’nu sırf dünya için olan harfler ve sanatlara dönüştürmeleri olduğunu dile getirir. Onların Kur’ân’ı razı olunmayacak hallere düşürdüklerini de belirtir. Ehl-i sünnet’in teğannî eden dillerinde Kur’ân’ı düşük bedellerle sattıklarını ve onlardan keyif ehlinin de müzik aletleri ile Kur’ân’ı kullanarak söz ebeliği yaptığını söyler. Allah’ın bu kimseler hakkında Kur’ân’da hükmünün şöyle olduğunu aktarır: “Allah’ın indirdiği kitaptan bir kısmını gizleyip onu az bir bedel ile değişenler (var ya); işte onlar karınlarına ateşten başka bir şey doldurmuyorlar...”³²¹ Yine Nebî’nin de Kur’ân’ın öğretimi ile ilgili şöyle dediğini aktarır: “Kur’ân’ı öğretmesi karşılığında ücret alan kimsenin payı kıyamet günündedir.”³²² Kur’ân’dan bir şey öğretmesi karşılığında yay alan kişiye Nebî’nin “Allah’ın senin boynuna ateşten bir halka geçirmesini istiyorsan kabul et”³²³ dediğini bunun üzerine sahabenin bu ücreti almaktan vazgeçtiğini aktarır.³²⁴ Bu konuda Hz. Peygamber’den şu hadisi de aktarır: “Ümmetimden öyle bir topluluk gelecek ki Kur’ân’ın

³¹⁸ Hucurât 49/13.

³¹⁹ Tâ-Hâ 20/111.

³²⁰ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 71.

³²¹ Bakara 2/174.

³²² Görebildiğimiz hadis kaynaklarında bulamadık.

³²³ Ebû Dâvud, İcâre, 1; İbn Mâce, Ticarât, 8.

³²⁴ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 72.

sözlerini alacak ama onun kurallarını, cezalarını zayî edecekler ve O'nun sevabı konusunda acele edecekler, O'nun sevabını ertelemeyecekler, nitekim onlar ümmetimin en şerlileridir.”³²⁵ Müellif hadiste bahsedilen kişilerin kendi zamanında yaşayan kişiler olduğunu belirterek, risalenin yazıldığı dönemde bu durumun yaygın olduğunu bizlere bildirir. Bu kişilerden Allah için öğrenen ve öğretenin bulunamayacağını ve diğer ilimleri de ancak ücret karşılığında öğreten kişiler olduğunu vurgular. Bu kimselerin, “Dini dünyaya feda ediyorlar”³²⁶ hadisinin muhatapları olduklarını ifade eder. Bu kişilerde söz konusu durumun belirtilerinin ortaya çıktığını vurgulayan müellif, onlarda âlim tabaka ile dünyevî işlerle uğraşan ticaret erbabının birbirinden hemen hemen ayırt edilemediğini belirtir. Bunun sebebinin ise, ilmi hakettiği konumda tutamadıklarından dolayı, bu ilmin onların simâsına yansımaması olduğunu belirtir. Bu kişilerin işi ticarete döktüklerini de belirten müellif, arkadaşına bu kişileri zulmü savunurken, bazıları bazılarının helakini isterken, makam ve para için bazıları bazılarını zehirlerken bulabileceğini haber verir ve dinin onlardan uzaklaştığını söyler. Bu kişilerin kendilerini Ehl-i sünnet olarak isimlendirdiklerini, oysa söz konusu durumdaki kimselerin, sünnet ehli olarak mı bid'ât ehli olarak mı görüleceği sorusunu sorar. Dolayısıyla onların isimlerinin, kendi hallerine uymayan isimlerden olduğunu belirtir. Bu kişilere sünneti taşıyorlar denilse de bunun ancak kitap taşıyan eşeklere benzetileceğini ve bunun da onların ancak vebâlini ve kötülüğünü artırdığını vurgulayarak bu meseleyi noktalar.³²⁷

2.1.15. Sahabeye Bakışları

Müellif Ehl-i sünnet'in Şia'nın sahabeyi tenkidde ileri gitmelerine bir tepki olarak sahabenin derece olarak ileri olanları ile daha geri planda olanlarını aynı seviyede tutarak, onların gerek fazilette gerekse adalette eşit olduklarını söylemeye yöneldiklerini belirtir. Bununla birlikte müellif, sahabe içerisinde normal sahabe olmakla birlikte, bir de süreyya yıldızı gibi olan derece olarak daha önde olan sahabîler de olduğunu vurgular. Sonra sahabîler arasında derece olarak düşük olduğunu düşündüğü kişilere örnekler vermeye başlar; Abdullah b. Ebî Serh bunlardan biridir ve o Hz. Osman'ın sütkardeşidir. Peygamber yaşarken de dinden dönerek Mekke'ye gitmiştir, akabinde peygamber Mekke'yi fethettiğinde Hz. Osman onu himaye etmiştir. Bir diğeri ise Velid b. Ukbe b.

³²⁵ Ebû Dâvud, Salât, 96.

³²⁶ Tirmizî, Zühd, 60.

³²⁷ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 73.

Ebî Muayt'tır. Onun da peygamberin kovdukları arasında olduğunu söyler. Üçüncü olarak da peygamberin kovduklarından Hakem Ebî Mervan'ı zikreder. Sonra Amr b. As ve Muaviye b. Ebî Sufyan'ın Hz Ali ile savaşmaları esnasında Ammar'ı öldürdüklerini vurgulayarak onlar hakkında nebî'nin şöyle buyurduğunu aktarır: "Ey Ammar, seni azgın bir topluluk öldürecektir"³²⁸. Bu kişileri tek tek zikrettikten sonra, Ehl-i sünnet'in cehaletle, zikredilen kişileri burada zikredilen hataları ve burada zikredilmese de bilinen hatalarına rağmen, fazilet olarak, dört halife ve sahabeden diğer faziletli kişilerle eşit tuttuklarını belirtmektedir. Müellif, onların böyle yaparak taassupta ileri gitmelerini, Şîa'daki Ali sevgisinde görülen taassuba benzetmektedir. Hatta Ehl-i sünnet içerisinde bazılarının da, aşırı Şîî grupların iddia ettikleri gibi Hz. Ebû Bekir hakkında aşırılığa giderek, nübüvvetin aslında ona ait olduğunu, Cebrail'in bir yanlışlık yaparak Hz. Muhammed'e gittiğini söylediklerini belirtmektedir. Yine bir aşırılık örneği olarak da bu mezhep mensuplarından, Şîa'nın Hz Ali'yi yüceltmesine bir tepki olarak, Hz. Ali'yi tekfir edenlerin olduğunu aktarmaktadır. Bunu yapanların Hariciler olduğunu haber veren müellif, onların kendi zamanında, fûruda Sünniliğin alt kolları olan dört mezhepten biri üzere olduklarını ifade etmektedir. Son olarak da Dameğânî kendi dönemine dair dikkat çekici bir bilgi vererek Sünniliğin alt kollarından olan bu dört mezhepten, Batı'da Malikilerin, Şam'da Şafiilerin, Acem'de ise Hanefî ve Hanbelilerin yaşadığını aktarmaktadır.³²⁹

Sonuç olarak Dameğânî'nin sahabeyi fazilet yönünden eşit görmediği anlaşılmaktadır.

2.1.16. Dinde Olmayan Şeyi Dine Sokmaları

Ehl-i sünnet'in hatalı fiillerinden birinin de nebevî şeriatte olmayan şeyleri ona sokmaları olduğunu söyleyen Dameğânî, onların hevalarına uygun buldukları şeyleri şeriat edindiklerini belirtir. Örnek olarak da; defleri, oyun ve eğlenceyi ibadet edinerek sünnet olarak isimlendirmelerini vermektedir. Bu fiillerinin kitap ve nebevî sünnet'te de çirkinliği bilinen büyük münkerleri kapsadığını ifade eder. Bu konuda cahiliyyeyi andırdıklarını vurgulayarak cahiliyye adetleri hakkında Kur'ân-ı Kerîm'de geçen şu ayeti

³²⁸ Müslim, Fiten ve Eşrâtü's-Saat, 72,73; Tirmizî, Menâkıb, 106.

³²⁹ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 74.

aktarır: “Onların, Kâ’be’nin yanında duaları, ıslık çalıp el çırpırmaktan ibarettir...”³³⁰ Müellif, cahiliyyede alkışlama, ıslık çalmak, şarkı söyleyip dans etmenin kabe yanında namazın yerini tutan bir ibadet çeşidi olarak yapıldığını belirtmektedir. Ehl-i sünnet’ten Sufilerin cahillerinin ise Nebî’ye batıl oldukları herkesçe bilinen hadislerle iftira ettiklerini zikreder.³³¹

2.1.17. Birbirlerini Fısk ve Küfürle İthamları

Müellif, Ehl-i sünnet’in kendi içerisindeki mezhepler arasında karşılıklı kötülerler, küfre ve dalaletle ithamlar olduğunu aktarır. Özellikle de Hanbelîler ve Malikîler arasında teşbih konusunda birbirlerini sapkın olmakla suçlama ve tekfir etme durumları olduğunu belirtmektedir. Yine Ehl-i sünnet’in mezhepleri arasında Nebî’ye inzâl edilen hükmün Kur’ân mı yoksa O’ndan bir anlatı mı olduğu konusunda tartışmalar olduğunu belirtir. Ve onların herbirinin diğer mezhep görüşünü geçersiz kılmak için eserler telif ettiğini söyler. Dameğânî, sultanların Ehl-i sünnet’i sükûnete davet ettiklerini, birbirlerini yok etmek için taassubla davranmalarından vazgeçirmeye çalıştıklarını ve onların tek bir mezhep gibi olduklarını hatırlattıklarını aktarır. Onların bu davranışlarını doğru bulmamaktadır.³³²

2.1.18. Teravih Namazındaki Bid’âtler

Müellif Ehl-i sünnet’in ramazanda kılınan teravih namazında birçok bid’âtler ihdas ettiklerini söyler. Hz. Ömer’in bu bidatlerden haberdar olsaydı onu sünnet namaz olarak kılınmasına müsaade etmeyeceğini belirtir. Onların bu konudaki bid’âtlerini şöyle sıralar:

- Kendi aralarında teravih namazında bazı şeyleri çıkarıp, bazı konularda da ayarlamalar yapmaları ve onların bu yaptıkları ile teravihin ibadet olma niteliğini ortadan kaldırmaları, bu durumun da kalpleri Allah’la meşgul olmaktan uzaklaştırması.³³³
- İcmâ ile mekruh olduğu bilinen, bir mescitte birden fazla cemaat yapmaları.

³³⁰ Enfâl 8/35.

³³¹ Dameğânî, *el-Cevheretü’l-hâlisâ*, 75.

³³² Dameğânî, *el-Cevheretü’l-hâlisâ*, 75.

³³³ Dameğânî, *el-Cevheretü’l-hâlisâ*, 75.

- Teravih namazında imam olarak, temizliği bilmeyen ve namazı yönetemeyen çocuklara güvenmeleri.
- Bu namazda günahkâr olma ihtimali olan kişileri imam olarak önlerine geçirmeleri ve bu kişilerin de seslerini güzelleştirerek, aralarında kabul görmek için nağme yapmalarına alışkın oldukları insanlar olmaları.
- İcmâ ile mekruh olan, ateş yakıp, bu ateşi de önlerine geçirerek ibadet etmeleri yönüyle Mecûsîler'e benzemeleri.
- Namaz bittiğinde, teravihte, kadın ve erkekler olarak birbirine karışmaları ve o ortamda da Allah'tan başkasının bilemeyeceği münkerlerle birlikte, Nebî'nin münasip görmediği ve alıkoyduğu şeyler meydana gelmesi.

Müellif teravih namazının Nebî'nin, kendi yaşadığı zamanda olmayan ancak Nebî'nin yaşadığı dönemde olan münkerler sebebiyle, vahiy yoluyla bildirilmediği müddetçe evlerde kılınmasını emrettiğinin bilindiğini söyler.³³⁴

Müellif bu eleştirileri ve kendi döneminde gözlemlediği yanlışları sıraladıktan sonra mevzuyu nihâyete erdirir. Müellifin Ehl-i sünnet mensubu olarak nitelediği gruplardan tam olarak hangisinin bu eleştirdiği hususları gerçekleştirdiği konusunda da bize bilgi vermemektedir. Ayrıca yazarın döneminde de teravih namazına kadınların da geldiğini ifade edip, kadın ve erkek Müslümanları töhmet altında bırakan ifade ve üslubu dikkat çekmektedir.

2.1.19. Sufi Şeyhlerine Bakışları

Dameğânî, Ehl-i sünnet'in yanlışlarından birinin de sûfî şeyhlerini Nebîlerin mertebesinde görmeleri ve Nebîler nasıl mucize gösterebiliyorlarsa, şeyhlerin de keramet gösterebildiklerine inanmaları olduğunu söyler. Bununla birlikte Nebîler ile şeyhler arasındaki farkın ise nebîlerin mucizeleri açıkça sergilemeleri gerekirken, şeyhlerin kerametlerini gizlemeleri gerektiğini belirtir. Hz. Muhammed'den sonra nebî olmadığı için Ehl-i sünnet'in bu inançlarının Allah'ı inkâr gibi olduğunu ifade eder. Sahabenin, ümmetin en faziletlieleri olduğu konusunda ihtilaf olmadığını vurgulayan müellif, tabiinin

³³⁴ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 76.

de sahabeden sonra ümmetin en faziletlieleri olduklarını ve kesin olarak onların da söz konusu sûfilerden daha faziletli olduklarını zikreder. Sahabe ve tabiinin, hatta anlattıkları bazı olaylarda Nebînin dahi göstermediği keramet iddialarını sûfilere atfettiklerini belirten müellif bu olaylara örnek olarak; sûfilerin uçtuğu ve bir aylık bir mesafeyi günün bir saatinde gittikleri iddialarını örnek verir. Sûfilerin reislerinden olan Fudayl b. İyaz, İbrahim b. Ethem ve onun neslinden olanlarda dahi böyle bir şeye şahit olunmadığını vurgular. Onların iddia ettikleri bu kerametlerin harikulade olaylar olup, bunun cahiller arasında yayılması sonucunda, onların sûfinin Allah'ın nefsinde ve kalbinde bir hal olduğunu benimseyebileceğini belirtir. Ehl-i sünnet'in bu inancının bir benzeri olarak, Şia'nın cahillerinin de, imamlarının kör, cüzzamlı ve kötürüm olmaktan berî oldukları inancının varlığından bahseden müellif, o cahillerin bunu, onlarda görmelerine rağmen onlara karşı yalan uydurduklarını ifade eder. Bu söylentileri Zeydiyye'nin ve İsmâîliyye'nin cahillerinden de duyduğunu ve bu söylentilerin de kesin olarak imamlara iftira olduğunu vurgular.³³⁵

Bütün bu yanlış inançların yanında, dünyayı bir kenara bırakmaları ve sürekli Allah'a ibadet etmelerinden dolayı, salihlerin kerametleri olduğunu vurgulayan müellif, bu konu hakkında şöyle bir hadisin vârid olduğunu aktarır: “Allah'ın kullarından kim Allah adına yemin ederse delil getirmek zorundadır.”³³⁶ Dolayısıyla Ehl-i sünnet'ten tabiilerin dünyaya tutulmuş olup, batınları, zahirleri ile ve fiilleri de sözleri ile çelişki içinde olduğunu belirtir. Bu mezhep mensuplarının keramet hayalleri ile derviş ve müritlerini eğittiklerini ve dünyevî menfaatlere erişmek için de, hiçbir delilleri olmamakla birlikte, onların kerametleri olduğunu yaydıklarını kaydeder. Bu durumun ise büyük bir zayıflık ve din ile alay etmek olduğunu zikreden müellif, sahte şeyhler ve uydurulmuş kerametleri hakkında birkaç tane kıssa rivayet eder.³³⁷

“Mısır'da bir adam mabedde inzivaya çekildi ve oradan günde bir kere abdest almak için çıkmak dışında hiç çıkmamaya başladı. Müridi de onun hakkında aydan aya yemek yediğini yaydı, öyle ki cahiller ona karşı geldiler. Ancak onların içlerinde feraset sahibi olan tuhaf bir adam vardı. Öyle ki bu inzivaya çekilen kişiye baktı ve onda ehl-i

³³⁵ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 77.

³³⁶ Buhârî, Sulh, 8; Ebû Dâvud, Diyât, 32.

³³⁷ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 77.

dünyadan bir nimet olduğunu gördü ve dedi ki: ‘Bana bu şahıs hakkında bilgi gerekmektedir.’ Ancak onun yanında durmasına izin verilmedi. Mabedde inzivaya çekilen adamın odasında sahraya bakan bir pencere vardı, bu pencereye tırmanarak o pencereden gözetlemeye başladı. Öyle ki onun, her gün büyük bir ekmek parçası, et, veya tatlı yediğini gördü. Yine abdest için girdiğinde ayaklarında birkaç kilo alabilecek, ortası oyuk, etrafı takunya ile kaplı takunya çıkardığını gördü. Bu adam abdest için çıktığında takunyalar ayağındayken onu bu yemeklerle takunyayı dolduran arkadaşı karşılıyor ve abdest aldıktan sonra içinde yemek olan takunyaları alıyor, önceden olduğu gibi kaplıyor-örtüyor ve çıktığı esnada onu sarıyor ve böylece adam mahzenine dönüyordu. Sonra ondan uzaklaşıyor ve kimse kendisi ile birlikte yemek soktuğunu ve yemek yediğini bilmiyordu ve böylece toplulukların kalbini kazanıyordu. Bu derviş de, yemek yapıp takunyalara koyup, onda olmayan kerametleri ona atfederek yalan uyduran kişidir ve kendisindeki bütün olumlu şeyleri çekip alınır, ta ki Allah onun kusurlarını ortaya çıkarıncaya kadar.”³³⁸

Daha sonra bu kıssaya benzer bir kıssa olarak da Ehl-i sünnet’ten bazı kişiler hakkında şu kıssayı aktarır:

“Rivayet edilir ki onlardan (ehl-i sünnet) bir adama, ehl-i dünyadan bir adam geldi, o adam ve onun dervişleri gelecek şahıs için yemek yaparak ve ona da üzerlerinde gözükmeyip, içinde olan türlü türlü katıklar yerleştirerek ve hepsine bir işaret koyup, gizledikleri esnada onu onlara göstererek, o gelen kişiye hile kuruyorlar ve gelen adamın yanına koyduklarında onlardan her bir derviş diyordu ki: “Ey Şeyh ben şöyle bir katık seviyorum”, bunun üzerine O da şöyle diyordu: “O halde şurayı kaz, oradan istediğin şeklindeki katık çıkacak” ki o katığı onlar saklamışlardı. Bu olaydan sonra O’nu yüceltiyorlar ve diyorlardı ki: Bu Şeyhin kerametidir, bunun üzerine başka bir derviş diyordu ki: Ben de şunu istiyorum ey Şeyh, O da diyordu ki: Yanını kaz, O da kazıyordu ve gömdüğü ortaya çıkıyordu, böylece başta söyledikleri gibi sözler söylüyorlardı. Ancak yanlarında onların bu hilelerini öğrenen bir adam vardı ve dedi ki: Ey Şeyh ben şöyle bir katık istiyorum -ki bu katık oradakilerin bilmediği ve oradakilerin yapmadığı bir katıktı- bunun üzerine Şeyh dedi ki: Bu senin ihtiyaç duymadığın bir katıktır, bunun üzerine

³³⁸ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 78.

adam: ‘hayır ben sadece onu istiyorum’, dedi. Bunun üzerine Şeyh ondan yüzünü çevirdi ve dervişleri de adama şöyle dedi: ‘Şeyh senden memnun olmadı, senden hoşnut olmadığı için, şeyhin bize çıkardığı gibi, istediğin katık çıkmadı.’ Bunun üzerine adam şöyle dedi: Hayır vallahi, O (Şeyh) benim istediğim gibi bir yemek gömmemişti oraya ancak sizin istediğiniz gibi bir yemek gömmüştü, ondan sebep çıkaramadım.”³³⁹

Yine Ehl-i sünnet’ten bazı yalancı sûfiler hakkında müellifin aktardığı kıssaya göre bir şeyh semâ meclislerinde, bir düzenek kurarak vecd hâlinde bağırıldığı esnada kendisinden gül suyu saçılmasını sağlar. Buna şahit olan müridler ise; “Allah Allah, Şeyhe kapı açıldı ve bu koku da tükürüğüyle cennetten geldi.” Derler. Müellif onların böyle yaparak şeyhlerine keramet atfettiklerini aktarır.³⁴⁰

Müellif yalancı sûfilerin, bu gibi hilelere başvurarak cahilleri aldattıklarını, insanlardan menfaat sağlamak için bu tür yollara başvurdıklarını söyler ve ahiret amelleriyle insanları kandıran kişilerden, Allah’a sığındığını belirtir. Daha sonra gerçek velinin kendisinde keramet olsa bile, o kerameti cahiller yoluyla ortaya çıkmasını diye, onu en son anına kadar gizlemeye çalışacağını vurgular. Bu konuda şöyle bir rivayet olduğunu aktarır: “Salihlerden birisi, insanların kendisine hayran olduklarını görünce, kendisini rafizî gibi göstermiştir ki, böylece kendisinden uzaklaşsınlar da kendisi de rahat etsin.” Müellif salihlerin kerametle anılmalarının onlar için açıkça zarar verici olduğunu ifade eder ve bunu da şu hadis ile delillendirir: “Kişiye hem din bakımından hem dünya bakımından, parmakla işaret edilmesi fitne olarak yeter”³⁴¹. Ancak Dameğânî kendi zamanında cahil sûfilerin bununla övündüğünü belirtir. Onlardan Kabe’nin kendisi etrafında döndüğünü iddia edenlerden, yeryüzünde istediğini istediği yere gönderdiğini iddia edenlere kadar pek çok keramet iddiası olanlar olduğunu, onların bu iddialarının şirk ve dinin kaidelerini yerle bir etmek olduğunu zikreder.³⁴²

Müellif, sûfilerin insanları aldatmasına örnek olacak bir rivayet daha aktarır, rivayete göre; ümmetin güçsüzlerinden bir adam, vacip hükmünde olan ibadetini yapmak için Allah’ın evini hacetmek ister. Yolda sûfilerin ribatlarından birine uğrar ve dervişler

³³⁹ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 78.

³⁴⁰ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 79.

³⁴¹ Görebildiğimiz hadis kaynaklarında bulamadık.

³⁴² Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 79.

onun hacca gitmek üzere yolda olduğunu duyunca, ona bulundukları ribatın hacdan daha faziletli olduğunu söylerler. Ona şeyhi yedi şavt tacaf etmenin, kabede tavaf etmeye denk olacağı, üstelik de bunun daha faziletli ve tatmin edici olduğunu söylerler. Bunun üzerine adam onların dediklerini yapar ve kendisinin bu ibadeti edâ ettiğine inanır.³⁴³

Dameğânî, sûfilerin bu gibi hilelere başvurmaları ve peşlerinden de cahilleri sürüklemeleri sebebiyle dinden çıkmalarının da söz konusu olduğunu vurgular. Onlara ait, cahilliklerini açıkça ifade eden, işaretler ve semboller olduğunu belirtir. Bu durumlarıyla da felsefeciler ve batınîlerden küfre düşenler ile uyuştuklarını ifade eder. Bu zümrenin kitaplarından, Fütuh-u Mekke adında bir kitap olduğundan da bahseden müellif, bununla da muhtemelen İbnu'l Arabî'nin (ö. 638/1240), Futuhat-ı Mekkiyye'sini kastetmektedir. Bu ve benzeri eserlerde filozofların ve batınîlerin görüşlerine muvafakat edilerek İslâm dışına çıkıldığını belirtir. Bu kitaplarda ve genel olarak sapkın sûfilerin uygulamalarında çok miktarda bid'âtleri olduğunu aktarır. Bu zümrenin, başka insanlar arasında, bid'âtlerinin izleri belirtileri olarak ortaya çıkan durumlarına şunları örnek verir: Sakallarını tıraş etmeleri, sarhoşluk veren haşhaş yemeleri ve kendi aralarında Allah'ın indirmedığı ve Peygamberin şariat olarak koymadığı helaller ve haramlar icat etmeleri.³⁴⁴

Sonuç olarak Dameğânî, Sûfî şeyhlerinin ve onların mürtelerinin birçok sapkın anlayışlarının olduğundan bahsetmiş olsa da, bunların yanında şeriate bağlı olan ve kerametleri olsa dahi bunu açıkça izhar etmeyen, zahit Sûfilerin olduğundan da takdirle bahsetmektedir.

2.1.20. Âl-i Beyt'e Bakışları

Müellif Ehl-i sünnet'in din adına bildiklerini nebînin ev halkından öğrenmiş olmalarına rağmen onları dost edinmediklerini ve Allah'ın şu âyetini dikkate almadıklarını söyler: “..De ki: ‘Ben buna (yaptığım tebliğ görevine) karşılık sizden, akrabalıktan doğan sevgiden başka bir ücret istemiyorum.’...”³⁴⁵ Bu âyete rağmen bu mezhep mensuplarının sevgilerinin ancak nebînin ev halkına kızmak ve karşı gelmek olduğunu ifade eder. Onların benî Ümeyye ve benî Abbas'ın halifelerine uyararak, Hz Ali,

³⁴³ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 80.

³⁴⁴ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 80.

³⁴⁵ Şûrâ 42/23.

Fatıma ve onların evlatlarını, benî Muaviye, Amr b. As, Mervan b. Hakem, Velid b. Ukbe, İbn Ebî Serh vb. gibi, Allah ve rasûl düşmanları ile eşit tutarak, bu insanlardan Allah rasulünün zürriyetinden olanları ayırt etmediklerini ve yine tabiinden kişileri ve kendi şeyhlerini yad'ettikleri gibi onları hayırla yâdetmediklerini belirtir. Sonra Nebî'nin bu konuda şöyle dediğini aktarır: "Ben sizin aranızda iki değerli emanet bırakıyorum; Onlar Allah'ın Kitab'ı ve benim itretim-neslim-akrabam Ehl-i Beyt'imdir. Bu ikisi, Kevser Havuzu üzerinde bana tekrar dönünceye kadar asla birbirlerinden ayrılmazlar."³⁴⁶ Müellif bu hadise rağmen bu mezhep mensuplarının cahilce onlarla kitabın arasını ayırdıklarını ve ehl-i beyt mensuplarını zikretmeyi gözdardı ederek, onların eserlerinin bereketine ulaşmayı ve görüşlerini almayı terkettiklerini belirtir. Sonra sözlerine şu şekilde devam eder:

"Onlar insaflı olsalar bilirler ki, Zeynelabidin ve oğulları, Bâkır ve oğlu Cafer-i Sadık, sonra onun oğlu ve oğlunun oğlu Ali b. Musa er-Rızâ ve Abdullah b. el-Hasan ve çocukları liderlerdendi. Onların kerametleri, Serî es-Sakatî, Cüneyd-i Bağdâdî, Fudayl b. İyâz ve benzerlerinde olmayan şerefli makamları vardı. Ve onlar usullerini babaları Ali b. Ebi Talip'ten almaktadırlar."³⁴⁷

Müellif, bu konudaki sözlerini de şu ayetleri zikretmekle³⁴⁸ sona erdirir: "...İyi bilin ki, bütün işler sonunda Allah'a döner."³⁴⁹, "...Hamd, bizi buna erıştiren Allah'a mahsustur. Eğer Allah'ın bizi erıştirmesi olmasaydı, biz hidayete ermiş olamazdık...' derler..."³⁵⁰

Dameğânî bu başlık ile de Ehl-i sünnet'e yönelttiği eleştirilerin sonuna gelir ve burada Ehl-i sünnet'e yöneltlen eleştirilerin hepsini sıralamanın mümkün olmadığını, buraya kadar yer verdiği eleştirilerle, genel olarak var olanları özetlediğini belirtmektedir. Bu konuyu bitirirken de, Allah'tan, eleştirdiği inançlara sahip olmaktan kendisini korumasını temenni edip,³⁵¹ sonra Şîî fırkalara geçer.

³⁴⁶ Müslim, Fedâilü's-Sahabe, 36,37; Tirmizî, Menâkıb, 103.

³⁴⁷ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 81.

³⁴⁸ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 81.

³⁴⁹ Şûrâ 42/53.

³⁵⁰ A'râf 7/43.

³⁵¹ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 82.

Dameğânî'nin Ehl-i sünnet içerisinde bulunduğunu aktardığı gruplar olan; Haricîler, Haşviyye, Cehmiyye ve Eş'âriyye gruplarını³⁵² onun yaptığı gibi Ehl-i sünnet içerisinde zikreden başka bir âlim ve eserin varlığını araştırdığımızda, İbn Şâzân en-Nîsâbü'rî'nin (ö. 260/874) *el-İdâh fi'r-redd alâ sâ'iri'l-firak* adlı eserindeki Ehl-i sünnet tasnifinin Dameğânî'nin tasnifi ile çok benzer olduğunu görmekteyiz. Nitekim o bu grup içerisinde şu fırkaları saymıştır: Cehmiyye, Mu'tezile, Ehlü'l-cebr, Ashâbu'l-hadis (Haşviyye), Mürcie, Havâric, Ehl-'l-Hicâz & Ehlü'l-İrâk.³⁵³ Dolayısıyla Dâmeğânî'nin Nîsâbü'rî'nin bu eserini görüp Ehl-i sünnet fırka tansifini büyük oranda buradan almış olma ihtimali kuvvetli görünmektedir. Ancak Nîsâbü'rî'ni kitabında Şîa başlığı altında herhangi bir tasnife gitmediği görülmektedir.

3. ŞÎİ FİRKALARI

Müellif Şîî mezhepleri kendi döneminde üç ana gruba ayırır ve her birini ayrı ayrı ele alarak, eleştirdiği noktalara değinir. Dolayısıyla Şîa'yı biraz daha detaylı ele almaktadır. Söz konusu üç ana Şîî fırkası sırasıyla şunlardır: Zeydiyye, İsnâaşeriyye, İsmailiyye.

3.1. Zeydiyye

Dameğânî, Zeydiyye'nin, Zeyd b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebî Talib'e ve buradan da Nebî'ye dayandırılan bir fırka olduğunu belirtir. Onların Hz.Ali'nin (r.a.) imameti hususunda Sâlihiyye, Süleymâniyye, Cârûdiyye olmak üzere üç fırkaya ayrılmış olduklarını ifade eder. Sonra onlar hakkında bilgi verir.

Sâlihiyye: Butriyye olarak da isimlendirilen bu fırkanın, Hasan b. Salih b. Hayy'ın (ö. 168/784-85) ashâbı olduğunu zikreder. Onların, Mu'tezile'nin büyük çoğunluğunun benimsemiş olduğu, "Hilafette Ali kendisinden önce gelen sahabîlerin en faziletlisidir. Ancak mefdûlün, efdâlin önüne geçmesine mazeret sebebiyle cevaz verilmiştir." görüşünü kabul ettiklerini ifade eder. Müellif kendi yaşadığı dönemde Zeydiyye içerisinde bu fırka mensuplarının az olduğu bilgisini verir.³⁵⁴ Burada dikkat

³⁵² Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 37.

³⁵³ Gömbeyaz, *İslâm Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, 298.

³⁵⁴ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 82.

çekici olan husus, yazarın, imâmette “efdal-mefdûl” anlayışını doğrudan Zeydiyye’ye değil de önce Mu’tezile’ye isnat edip, Butrîlerin onlardan aldıklarını belirtmesidir.

Süleymâniyye: Fırkanın bu kolunun Süleymân b. Cerîr’in (ö. 187/803’ten sonra ?) ashabı olduğunu ve isimlerini de buradan aldıklarını söyler. Onların, ümmetin Ebû Bekir ve Ömer’e, Hz. Ali’nin hayatta olmasına rağmen biat etmeleriyle yanıldıklarına ancak bu yanılmaları ve hatalarının küfre ve fıska varmayan bir hata olduğuna inandıklarını aktarır. Yine onların, dinde kendisi yüzünden meydana gelen olaylar sebebiyle Hz. Osman’a karşı çıktıklarını ve Ali ile savaşımlara da karşı çıktıklarını ifade eder.

Cârûdiyye: Müellif, bu grubun mensuplarının Ebû’l-Cârûd Ziyâd b. Ebî Ziyâd’ın (ö. 150/767 [?]) ashabı olduklarını, Ali b. Ebî Talib’in ümmetin imamı olacağını ismen değil, vasıfları sayılarak nassla belirtildiğine ancak insanların kusurları sebebiyle bu vasfı anlayamadıklarına, vasfedilen kişiyi de aramadıklarına ve nihayetinde de Ebû Bekir’i halife seçerek yanıldıklarına inandıklarını belirtir. Ebû’l Cârûd’un bu düşüncesiyle imamı olan Zeyd b. Ali’ye muhalefet etmiş olduğunu vurgulayan Dameğânî, kendi döneminde bu görüştekilerin az sayıda olduklarını belirtir. Cârûdiyye’nin Hz. Peygamber’den sonra Hz. Ali’nin imametini benimsemelerine rağmen, Şeyheyn yani Hz. Ebû Bekir ve Ömer hakkında tevakkuf anlayışını benimsediklerini zikreder.³⁵⁵ Onların Ebû Bekir ve Ömer’in Hz. Ali’nin önüne geçmekle hata etmiş olduklarını ancak bu hatalarının da fık seviyesine ulaşan bir hata olarak görmediklerini ve bu sebeple de Hz. Ebû Bekir ve Ömer hakkında tevakkuf ettiklerini ifade eder ve tevakkuf etmelerini şu gerekçelerle temellendirdiklerini aktarır:

- Hz Ali hakkında apaçık bir nassda peygamber efendimizin, “Benden sonra ümmetime halife sensin ya da makamıma oturacak olan sensin” gibi bir ifadesi olmamasını esas aldıklarını söyler. Nitekim bu konuda müellif onların şu hadisleri delil aldıklarını belirtir: “O benim vasım, dinimin uygulayıcısı ve rabbime karşı Müslümanımdır.”³⁵⁶, “Onun benim nezdindeki makamı Harun’un Musa nezdindeki makamı gibidir;

³⁵⁵ Dameğânî, *el-Cevheretü’l-hâlisa*, 83.

³⁵⁶ Görebildiğimiz hadis kaynaklarında bulamadık.

ancak benden sonra nebi yoktur”³⁵⁷, “Ben kimin mevlâsı isem Ali de O’nun mevlâsıdır”³⁵⁸, “Hasan ve Hüseyin ayaklansalar da ayaklanmasalar da imamdırlar ve babaları da onlardan hayırlıdır”³⁵⁹. Müellif bu hadislerden kendilerinin istidlal yolu ile Hz. Ali’nin hilafetine işaret ettiğini çıkardıklarını ancak lafızdan sarahatle hilafet anlaşılmadığından sahabenin çoğunun helak olmalarının caiz olmadığını söylediklerini, bununla birlikte bu hadislerden, kendilerinden sonra gelen muhaliflerinin anladığı gibi, hilafet dışında bir şey anlamalarının da mümkün olduğunu aktarır.

- Dameğânî, bu fırka mensuplarının, bu hadisleri rivayet edenlerin, hilafeti, Ebû Bekir ve Ömer’e ait olduğuna inananlar olduklarından hareketle, bu hadislerle peygamberin de hilafeti kastetmediğini düşündüklerine işaret ettiği kanısına vardıklarını aktarır.
- Müellif, şeriatin kendileri ile saptanabildiği ve şeriatı ümmete nakleden sahabîlerin, Hz. Ebû Bekir ve Ömer’in hilafeti üzerinde neredeyse icmâ etmiş olmalarından dolayı hepsine hata isnat etmenin büyük bir sorun teşkil edeceğini vurguladıklarını aktarır.
- Ebû Bekir ve Ömer’in cennet ehlinde olduğuna dair çeşitli hadisler varid olmuştur. Yine Bedir ehlinin de, diledikleri gibi hareket etseler dahi günahlarının bağışlanmış olduğu ve Nebî’nin (s.a.v.) haberinin tersine dönmesinin câiz olmadığını ileri sürmektedirler. Bu hadislerin kaynaklarda sahih olarak geçmesinden hareketle, fırka mensuplarının, bu konuda tevakkuf etmeyi güvenli, çatışmayı ise tehlikeli gördükleri aktarılmıştır.³⁶⁰
- Bu fırka mensuplarına göre Ali gerçek hak sahibi olmasına rağmen ondan ne Hz Ebû Bekir’e, ne de Hz Ömer’e sebbettiğine ya da onlardan teberrî ettiğine dair hiçbir şey nakledilmemiştir. Yine Hz Ali’nin Muaviye ve Amr b. As hakkında konuştuğu gibi ya da onların

³⁵⁷ Buhârî, Meğâzî, 80; Tirmizî, Menâkıb, 76; İbn Mâce, Fedâilü’l-Eshab, 11.

³⁵⁸ Müslim, Fedâilü’s-Sahabe, 30; Tirmizî, Menâkıb, 66; İbn Mâce, Fedâilü’l-Eshab, 11.

³⁵⁹ Görebildiğimiz hadis kaynaklarında bulamadık.

³⁶⁰ Dameğânî, *el-Cevheretü’l-hâlisâ*, 84.

kâfirlerden, cehennem ehlinde olduklarına dair, onlara lanet okuduğuna dair bir şey aktarılmaz. Bilakis Hz. Ali'nin, Hz. Ebû Bekir ve Ömer'e karşı tutumu hakkında nakledilenlerin çoğunda O'nun, olanlardan dolayı biraz şikâyetçi olması, onları bu konuda suçlaması ve hak sahibi olduğu bilinmesine rağmen hakkı konusunda kusurlu davranıldığını dile getirmesinden ibaret olduğunu aktarırlar. Bununla birlikte Hz. Ali'nin onlara dua ettiği, İslâm üzere çalışmalarından dolayı onlara teşekkür ettiği, işlerinde onlara yardım ettiği, bizzat kendisi, düşünceleri ve sözleri ile de onlarla birlikte gayret sarfettiği, onlara biat ettiği ve yardım ettiğine dair rivayetlerin de mevcut olduğunu söylerler. Bu sebeplerle Zeydiyye'nin, onların durumları hakkında tevakkuf ettiğini belirten müellif, onların her ne kadar imamette hataları olmuşsa da, sahabenin faziletliyelerinden olduklarına inandıklarını ve Allah'ın durumlarını en iyi bilen olduğunu söyledikten sonra şu âyeti aktardıklarını belirtir: “Onlar gelip geçmiş bir ümmettir. Onların kazandıkları kendilerinin, sizin kazandıklarınız sizindir. Siz onların yaptıklarından sorumlu tutulacak değilsiniz.”³⁶¹ Bu konuda bu âyeti Kâsım b. İbrâhim er-Ressî (ö. 246/860) de kullanır.³⁶² Bu fırka mensuplarının, bu metodun, Zeynelabidin, Abdullah b. Hasan ve evlatları gibi bütün Ali evladının ve Şia'nın takvalılarının metodu-yolu olduğunu iddia ettiklerini aktararak, gerekçeleri sıralamayı sonlandırır.

Burada dikkat çeken husus, Dameğânî'nin, Cârûdiyye'nin Hz. Ebû Bekir ve Ömer hakkında tevakkuf ettiklerine dair aktardığı görüşleri, onlarla ilgili mezhepler tarihi kaynaklarında aktarılan onların görüşleriyle uyuşmamaktadır. Dolayısıyla yazarın bunu başka bir kaynaktan alması muhtemeldir. Ancak biz bu kaynağı tespit edemedik.

³⁶¹ Bakara 2/134.

³⁶² Ümit, *Zeydiyye- Mu'tezile etkileşimi*, 216.

3.1.1. Zeydiyye'ye Yöneltilen Eleştiriler

a. Büyük Günah İşleyenlere Şefaath Konusu

Zeydiyye'nin ve Mu'tezile'nin çoğunluğu Nebî'nin ümmetin günahkarlarına şefaath etmeyeceğine inanmakta, bu görüşlerinden ötürü de eleştirilmektedirler. Dameğânî de bu görüşü aklî ve naklî delillerle çürütmeye çalışmaktadır. Onun sıraladığı aklî deliller şunlardır: Ahirette günahkâr kişi denizde kurtarılmaya muhtaç boğulan kişi gibi, itaatkâr kişi ise karada güvende olup, yüksek mertebesine ulaşmayı isteyen kişi gibidir.³⁶³ Bu durumda, boğulan kimsenin kurtarılması ve güvenliğinin sağlanması önceliklidir. Nebî'nin ahirette diğer Nebî'lere, ümmetinin de diğer ümmetlere faziletinin ancak bu övülmüş makam, onun şefaath etmesi ve varılacak havz ile olduğunu vurgular. Yine Zeydiyye'nin ve Mu'tezile'nin çoğunluğunun görüşünün naklî olarak yanlış olduğunu da şu şekilde dile getirir: "Ümmetin günahkarlarına şefaatin sabit olduğunu ifade eden hadisler çoktur, onlardan biri de müezzinin kametten önce ettiği duadaki hadistir" Müellifin kastettiği hadis şudur: "Allah'ım onu kendisiyle ümmetine şefaath edeceği makam-ı mahmuda ulaştır"³⁶⁴ Nebî'nin müezzine bunu okumasını emrettiğini belirten Müellif, bu hadisin de, şu âyetle ilgili olduğunu söyler: "...Onlar onun razı olduğu kimselerden başkasına şefaath etmezler..."³⁶⁵ "...Zalimlerin ne sıcak bir dostu, ne de sözü dinlenir bir şefaathçisi vardır"³⁶⁶ âyetinin, kâfirler hakkında geldiğini ve şefaathle ilgisi olmadığını ve icmâ ile onlara şefaath olunmayacağını ifade ettikten sonra konuyu sonlandırır.³⁶⁷

Burada yazarın, şefaath konusunda Zeydîlerden farklı ve Ehl-i sünnet'e yakın düşündüğü gözükmemektedir.

b. İnsanın Ameliyle Cennete Girmesi

Zeydiyye ve Mu'tezile'nin inançlarından birinin de insanın Cennete yalnızca ameli ile girebileceğine inanmaları olduğunu dile getiren müellif, bu inancın yanlış bir inanç olduğunu ve sadece amellerle cennete girilmeyeceğini vurgular. O'na göre insanın cennete girebilmesi için Allah'ın lütfu ve rahmeti de gereklidir. Müellif bu hususta

³⁶³ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 85.

³⁶⁴ Buhârî, Ezan, 8; Tirmizî, Salât, 25; Ebû Dâvud, Salât, 38; İbn Mâce, Ezan ve Sünnet, 4.

³⁶⁵ Enbiyâ 21/28.

³⁶⁶ Mü'min- Ğafir 40/18.

³⁶⁷ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 86.

hadislerde cennetin amel ile birlikte, Allah'ın ödüllendirmesi ve rahmeti ile hakedilebileceğine dair hükümlerin yaygın olduğunu vurgular.³⁶⁸ Bu minvalde de Nebî ile ashabı arasında geçen şu diyalogu aktarır: “-Kimse cennete ameli ile giremez. Dediler ki: Sen de mi ey Allah'ın rasulü? Dedi ki: Ben de ancak Allah'ın hatalarımı affı ile örtmesiyle girebilirim.”³⁶⁹ Akabinde Nebî'nin geçmiş ve gelecek bütün günahlarının affedilmiş, korunmuş ve cehennemi haketmesinin caiz olmadığı bir insan olarak bu sözleri söylemesinin, ümmetine bir eğitim vererek, bu anlayışa onları alıştırmak ve hatırlatmak istemesinden dolayı olduğunu belirtir ve şu ayeti örnek vererek rahmet ve ödüllendirmenin amel ile birlikte zikredildiğini söyler: “Şüphesiz, Allah'ın rahmeti iyilik edenlere çok yakındır.”³⁷⁰ Müellif, bu âyette Allah'ın rahmetinin isyankârlara ve âsilere olmadığını da belirterek sözlerini noktalar.³⁷¹

Yazarın bu görüşü de Ehl-i sünnet'in anlayışına yakındır.

c. Başkalarını Tekfir Etmeleri

Müellif, Zeydiyye ve Mu'tezile'den bazılarının, kendilerine akidevî konularda muhalefet edenlerin çoğunluğunun kâfir olduklarına inandıklarını ve onlarla, müşriklerle cihat ettikleri gibi cihat ettiklerini belirtir. Bu durumun, nebevî şeriate aykırı olduğunu vurgulayarak, hadislerin, iki şehadeti getiren kişinin malı ve canından emin olacağı, bunu hakedeceği hükmünü verdiğini vurgular. Onlara bu hususta Ehl-i sünnet'ten Malikîler gibi bazı grupların muvafakat ettiğini ifade eder. Onların bu inançları gereğince, bir sahabiye sebbedeni tekfir ettiklerini ve öldürülmesini vacip gördüklerini zikreden müellif, onların bu konuda delilleri olmadığını vurgular. Nitekim onların bu anlayışlarının sebep olacağı şeyin de sahabelerden pek çoğunu tekfir etmek ve katlini vacip görmek olduğunu belirtir. Buna sebep olarak da, sahabe arasında, fitne zamanında, Hz.Ali ve Muaviye arasındaki durum gibi söz ve fiil ile bu tip sebbetmeler, kötölemeler meydana geldiğini kaydeden müellif, bu konudaki illetin ortak olduğunu, bu illetin de bir sahabi hakkında ki çatışma ve uyuşmazlık olduğunu belirtir. Dameğânî büyük günahın kim yaparsa yapsın büyük günah olduğunu, yine büyük olmayan günahın da kim yaparsa yapsın büyük günah

³⁶⁸ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 86.

³⁶⁹ Buhârî, Merdâ, 19; Müslim, Sıfatü'l-Kiyâme, 72; İbn Mâce, Zühed, 20.

³⁷⁰ A'râf 7/56.

³⁷¹ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 87.

derecesine ulaşmayacağını ifade eder. Ümmetten hiç kimsenin de sahabeden bazılarının aralarındaki anlaşmazlıklardan ve çatışmalardan dolayı kâfir olduklarını kesinlikle söyleyemeyeceğinin altını çizerek sözlerine son verir.³⁷²

Dameğânî'nin bu görüşleri de, Ehl-i sünnet'in anlayışına yakın olup, Müslümanların birlik ve beraberliğine yöneliktir.

d. Halife ve Halifelik Hakkındaki Görüşlerine Eleştiriler

Müellif, Zeydiyye fırkası mensuplarının, halifeye ve namaz imamlarına, şeriatte olmayan şartları koştuklarını, bu sebeple de şartların olgunlaşmamasından kaynaklı onların imamlarının kalmadığını belirtir.³⁷³ Halife konusundaki eleştirilen bir diğer görüşlerinin ise, bölgeleri uzak olması kaydıyla, aynı zamanda iki halifenin varlığını câiz görmeleri olduğunu ifade eder. Tarihte, Nâsır el-Utrûş'un (ö. 304/917) İran'da, Hâdî'nin (ö. 298/977) Yemen'de aynı anda halife olarak kabul görmesini buna örnek olarak verir. Onların halife oldukları zaman boyunca her ikisinin de hükmünün geçerli görüldüğünü, hatta onlardan birinin diğerini öldürmesi hususunda fetva vermesi durumunda, bu fetvasının uygulanması gerektiğinin kabul edildiğini aktarır. Ancak bu anlayışın din nezdinde büyük bir suç olup, bunun açık ve anlaşılır delilleri ihlal etmek olduğunu vurgular. Bunun, kabul edilemez bir durum olmasına delil olarak Nebî'nin şu hadisini aktarır: “İki halife ortaya çıkarsa, onlardan diğerini öldürün”³⁷⁴ Müellif bunun sebebinin ise ümmetin gücünün bölünmesi, düşüncelerinin parçalanması, düzenlerinin dağılması, cemaatlerinin yok olması, zayıflamaları ve aralarında düşmanlık olması tehlikeleri olduğunu vurgular. Bu konuda bir atasözünde: “Bir kında iki kılıç olmaz.” dendiğini belirterek sözlerine son verir.³⁷⁵

Dameğânî'nin bu görüşleri de, Ehl-i sünnet'in anlayışına yakın olup, Müslümanların birlik ve beraberliğine yöneliktir.

³⁷² Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 87.

³⁷³ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 87.

³⁷⁴ Müslim, *İmâre*, 61.

³⁷⁵ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 88.

e. Salihlere İnançlarının Az Olması ve İbadetlerinde Vesveseye Düşmeleri

Dameğâni, Zeydiyye ve Mu'tezile'nin çoğunluğunun, salihlere inancının az olduğunu, onların kerametlerinin çoğunu da inkâr ettiklerini ve onlar hakkında kötü konuştuklarını belirtir.

Zeydiyye'nin ise abdestlerinde, namazlarında ve akidelerinde vesveseye düştüklerini ve bu tutumlarının şariate aykırı olduğunu ifade eder.³⁷⁶

Salihlere ve velîlere inanç konusunda Ehl-i sünnet'in görüşü, bilindiği gibi farklıdır. Ehl-i sünnet'in geneli velîlerin kerâmet göstermesinin mümkün olduğu görüşündedir. Nitekim bu konuda, Ehl-i sünnet'in önemli temsilcilerinden olan Abdulkâhir el-Bağdâdî, velîlerin kerametlerine inanmalarını; "Süleyman'ın arkadaşının göz açıp kapayıncaya kadar Belkıs'ın tahtını getirdiği haberine dayanarak" ispat etmiş olduklarını haber verir.³⁷⁷ Sahabîlerin de kerâmet göstermiş olduklarını belirten Bağdâdî, bunların câiz olmasının nübüvveti zedelemeyeceğini söyler. Bunun sebebinin ise doğruluğa delâlet eden âdete muhâlif durum, bazen nübüvvet iddiasındaki doğruluğa, bazen de haldeki doğruluğa delâlet etmesi olduğunu ifade eder. Bunun benzerinin bazı sıradan insanlarda ve fâsıklarda olmasını karşıt delil olarak kullanmak isteyen olursa da ona cevabının şöyle olacağını belirtir: 'Böyle bir şeyin ortaya çıkması, Allah Teâlâ'nın bir sıkıntıdan kurtarmak için yaptığı meûnet (yardım)tir. Biz buna kerâmet ismini vermeyiz.' Böylece ihtilâf manâda değil, isimlendirmede olur."³⁷⁸

Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Sehl b. Abdullah et-Tüsterî'dir (ö. 283/896) Ebû Câfer et-Tahavî'nin (ö. 321/933) de velîlerin kerâmet göstermesinin mümkün olduğunu savunurlar. Ancak bununla birlikte Ehl-i sünnet içerisinde velîlerin kerâmet göstermesini reddedenler de vardır. Bunlara Ebu Zeyd el-Kayravânî (ö. 386/996) Ebû İshak el-İsferâyînî (ö. 418/1027) örnek verilebilir.³⁷⁹

³⁷⁶ Dameğâni, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 89.

³⁷⁷ Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*, 185; el-Bağdâdî, *Ehl-i Sünnet akaidi*, 217.

³⁷⁸ Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*, 185; el-Bağdâdî, *Ehl-i Sünnet akaidi*, 218.

³⁷⁹ Yusuf Şevki Yavuz, "İslâm Akâidinde Kutsiyet, Velâyet ve Kerâmet İnancına İtikadî Mezheplerin Bakışı", *İslâm Düşünce ve Geleneğinde Kutsiyet, Velâyet, Kerâmet (Kuramer)*, 2017, 118-119.

Bu konuda Ehl-i sünnet'in düşüncesi bu şekilde olmakla birlikte, Mu'tezile âdete muhalif şekilde velilerden kerâmet meydana gelmesini inkâr etmişlerdir.³⁸⁰ Zeydiyye de Mu'tezile'nin bu konudaki görüşünü benimsemiştir.

f. Zeyd b. Ali'ye Muhalefet Etmeleri

Müellif Zeydiyye'nin eleştirildiği konulardan birinin de, mezhep imamı olan Zeyd b. Ali'ye intisab etmekle birlikte, fûrûu fıkıhın büyük kısmında onun görüşlerini benimsememiş olmaları olduğunu belirtir. Ancak bu mezhep mensuplarının, fûrûu fıkıh anlayışlarını Zeyd b. Ali'nin tabiiilerinden aldıklarını iddia ettiklerini belirtmektedir. Bu durumun ise tıpkı Ehl-i Sünnet mezheplerinden, Şafiilerin Şafii'nin ashabının, Malikilerin, Malik'in ashabının, Hanefîlerin Ebû Hanîfe'nin ashabı olan Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (ö. 189/805), Ebû Yusuf (ö. 182/798) ve Züfer (ö. 158/775)'in neslinin fûrûu fıkıh görüşlerini benimsemeleri gibi olduğunu iddia ettiklerini aktarmaktadır. Müellif, onların bu verdikleri örneklerdekiyle aynı yolu benimsemediklerini, zira Ehl-i sünnet'ten saydıkları bütün fakihlerin ashabı, imamlarının görüşlerine ilaveler yapmış, detaylandırmış ve imamlarının görüşlerinden hatalı olanlarda düzeltmeler yapmışlarsa da, Zeydiyye'nin İmam Zeyd'in fıkıhında bunu yapmadıklarını belirtir.³⁸¹ Zeydiyye'nin fikhî meselelerde İmam Zeyd'i muhaliflerinden biri gibi gördüklerini ve bu hususlarda kendi içlerinden 3 imamı dayanak olarak aldıklarını belirtir. Bu imamların ise, Hasan'ın evlatlarından ikisi ve Hüseyin'in evlatlarından birisi olduğunu söyler. Muhtemelen Hasan'ın evlatlarından ikisiyle, Kasım er-Ressî ve Hadi İle'l-Hakk'ı, Hüseyin'in evlâtlarından birisiyle de Nâsır Utrûş'u kastetmektedir. Müellif, Zeydiyye'nin fûrûu fıkıhta diğer fikhî mezheplerden en çok Hanefîlik ile uyduğunu, ancak akidede ve imamette ise imamları Zeyd'e tabi olduklarını ifade eder.

Dameğânî, daha sonra kendi döneminde yaşayan Zeydîler hakkında önemli bilgiler verirken, onların yaşadığı bölgeleri sıralar. Onların İran'da güç ve hâkimiyet sahibi oldukları yerlerin: Gilan, Deyleman, Cürcan'ın bir kısmı, Isfehan ve Rey olduğunu söyler. Irak'ın üst taraflarında Kûfe ve Enbar'da, Hicaz'ın Mekke ve Medine dışındaki bütün beldelerinde de hâkimiyetlerinin olduğunu belirtir. Zeydîlerin Yemen'in dağlık

³⁸⁰ Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*, 184; el-Bağdâdî, *Ehl-i Sünnet akaidi*, 217.

³⁸¹ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisa*, 89.

bölgelerinde (kuzey kesimi), San'a, Sa'de ve Zemâr vb. gibi şehirlerde ortaya çıktıklarını, yine onların, Hillî şehri ve bu şehir ile Yemen arasındaki yer olan Mihlaf Beldesi gibi ovalarda ve düz arazilerde de bulunduğunu ifade eder. Zeydîlerin Batı'da Evras Dağları denilen dağlarda geniş topluluklar şeklinde varlıklarını sürdürdüklerini dile getirir.³⁸² Bununla birlikte müellif, onların Sünnî şehirlerinde Hanefî mezhebi ile gizlendiklerini, bunun sebebinin de, Ebû Hanife'nin, Zeyd b. Ali'nin adamlarından ve onun takipçisi olması olduğunu belirtir.

Müellif kendi döneminde yaşayan Zeydîler hakkında bu önemli ve dikkat çekici bilgileri verdikten sonra onlar hakkında son bir değerlendirme yapar ve onların eleştirildikleri hususlar da olmasa Şia'nın en müttâkilerinden olduklarını söyleyerek bu mezhep hakkındaki değerlendirmelerine son verir. Daha sonra Şia'nın bir diğer kolu olan İsnâaşeriyye mezhebi hakkındaki eleştiri ve değerlendirmelerine geçer.³⁸³

3.2. İsnâaşeriyye:

Şia'nın ikinci fırkasının İsnâaşeriyye olduğunu belirten müellif, onlara verilen isimler ve böyle isimlendirilmelerinin sebeplerini ele alır. Onların İsnâaşeriyye olarak adlandırılmalarının sebebinin Nebî'den sonra imamların 12 şahıstan başkası olmadığına inanmaları olduğunu, bu 12 kişinin ise, Ali, Hasan, Hüseyin ve Hüseyin'in 9 çocuğu olduklarını belirtir. İmamiyye isminin ise, ahkâmın bütününün ancak imamdan alınabileceğine olan inançları sebebiyle olduğunu söyler. Yine farklı bir isimlendirme olarak ise Rafıza olarak çağırılmalarının ise Zeyd b. Ali ve diğer ehl-i beyt imamlarına karşı çıkmaları ve reddetmeleri sebebiyle olduğunu zikreder.³⁸⁴ Bu fırka mensuplarının kendilerini ancak 12 imamın takipçileri olarak gördüklerini ifade eder. Müellif çoğunluk (âmme) olarak zikrettiği ve bununla da muhtemelen Ehl-i Sünnet'i kastettiği grubun bu fırka mensuplarını Rafıza olarak isimlendirmelerinin sebebinin ise, Hz. Ebu Bekir ve Ömer'i reddetmeleri, karşı çıkmaları olduğunu söylediklerini ve böyle bir söylemin makalât kitaplarında geçmediğini kaydeder. Nitekim onun bu tanımı da dikkat çekici bir tanımdır. Daha sonra müellif, 12 imam olarak inandıkları kişilerin isimlerinden Hüseyin

³⁸² Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 90.

³⁸³ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 91.

³⁸⁴ Rafıza kavramı ile ilgili geniş bilgi için bkz. Yusuf Benli, "Rafıza Adlandırılmasının İlk Kullanımına İlişkin Değerlendirmeler", *Hikmet Yurdu* I/1 (2008): 31-69-69.

b. Ali'den sonrakileri şu şekilde sıralar: Zeynelâbidîn Ali b. el-Hüseyn (ö. 94/712), sonra oğlu Bâkır (ö. 114/733 [?]), sonra oğlu Ca'fer es-Sâdık (ö. 148/765), sonra oğlu Mûsâ el-Kâzım b. Ca'fer es-Sâdık (ö. 183/799), sonra oğlu Alî b. Mûsâ (er-Rızâ) (ö. 203/819), sonra oğlu Muhammed b. Alî (el-Cevâd) (ö. 220/835), sonra oğlu Alî b. Muhammed (es-Safî) (ö. 254/868), sonra oğlu Hasan b. Alî el-Askerî (ö. 260/874), sonra oğlu Muhammed b. el-Hasan (gaybeti 260/874-). Dameğânî, onların inancına göre Muhammed b. Hasan'ın ahir zamanda, deccalden sonra ortaya çıkacak olan beklenen imam olduğunu ve bu bilgilerin kendi zamanında bu mezhep hakkında görünen durum olduğunu belirtir. Onların kendi zamanında meşhur olmayan fırkaları da bulunduğunu ve kendi döneminden önce de çok olduğunu söyler. Şehristânî'nin bu mezhep hakkında 73 fırkadan fazla olduklarını söylediğini aktarır.³⁸⁵

3.2.1. İsnaâşeriyye Fırkaları

Müellif İsnaâşeriyye mezhebi hakkında eleştirileri başlıklar halinde aktarırken arada bu mezhebin kendi içindeki ayrıldığı fırkaları sıralamaya başlar. Ca'fer es-Sâdık'ın ölümünden sonra nass konusunda taraftarlarının, Ca'fer'in oğulları sayısınca 5 fırkaya bölündüklerini ve bu fırkaların şunlar olduğunu kaydeder; Nâvûsiyye, Fethiyye, Sümeiyiyye, Museviyye ve İsmâiliyye.³⁸⁶ Bu fırkaların isimlerini tek tek zikrettikten sonra onlar hakkında kısa bilgiler verir:

Nâvûsiyye: Basra ehlinde Nâvûs denilen bir adama nisbetle bu şekilde isimlendirilmişlerdir. Ca'fer es-Sâdık'ın ölmediğine ve onun mehdî muntazar olduğuna inanırlar ve bu inançlarının dayanağını da, Ca'fer es-Sâdık'ın, o mezhep ehline böyle bir bilgi vermiş olduğu iddialarıdır.

Fethiyye: Bu fırkanın, Ca'fer'den sonra imamın, Ca'fer'in oğlu Abdullah olduğunu iddia ederler. Bunun sebebi ise, Abdullah'ın, Ca'fer'den sonra hayatta olanlar içerisinde en büyük evladı olması ve Ca'fer'in de onlara böyle bir bilgi verdiğini iddia etmeleridir. Ammar isimli bir adama nisbetle Ammariyye, Abdullah b. Fetih isimli bir adama nisbetle de Fethiyye olarak isimlendirilirler. Dameğânî, Abdullah b. Fetih'in önceleri Museviyye'den olduğunu ancak sonraları, Abdullah'ın imameti söylemine

³⁸⁵ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 91.

³⁸⁶ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 96.

döndüğünü ifade eder. Bu fırka mensuplarının iddialarına göre, Ca'fer onlara, imamınız, basık-yayvan kafalı olacak demiştir ve Abdullah da Ca'fer'in bu tarifine uygun olarak basık-yayvan kafalıdır.³⁸⁷

Sümeysiyye-Sımtiyye: Yahya b. Ebû Sumeyt'in takipçileridir. İmamın Ca'fer'den sonra oğlu Muhammed olacağına ve onun imametini de babasının ta'yin ettiğine inanan bir gruptur.³⁸⁸

Museviyye: İmamın Ca'fer'den sonra oğlu Musa b. Ca'fer olduğuna ve babasının onun imam tayin ettiğini iddia edenlerdir. Müellif, onların Mufaddal b. Ömer olarak isimlendirilen bir adama nisbetle Mufaddaliyye olarak da isimlendirildiklerini kaydeder.³⁸⁹

İsmâiliyye: Bu fırka, Ca'fer'den sonra oğlu İsmâil'in imam olduğunu iddia eder. Bunu da onun, Ca'fer'in en büyük oğlu olmasıyla gerekçelendirirler. Fırka mensupları, İsmâil'in, babasından önce ölüp-ölmediği hususunda ihtilafa düşmüşlerdir. Bir kısmı, babasının onu ölmüş göstererek Abbasî halifelerine karşı takıyye yaptığını iddia etmişlerdir. Bu iddiaya göre, Mansur'un Medine valisi İsmâil'in ölü bedeninin olduğu ortamda hazır bulunmuş ve buna şahitlik etmiştir. Ayrıca onlardan birçoğu da, İsmâil'in ölümünü itiraf ettiğini dile getirmiştir. Bunların inancına göre İsmâil'den sonra imam, oğlu Muhammed b. İsmâil'dir. Çünkü imamet konusunda nass geri çekilemez. Yani imamet İsmâil'den sonra başka bir kardeşine geçemez, İsmail'in oğlu Muhammed'e geçer. Onlar, Mübarek olarak anılan reislerine nisbetle Mübarekiyye diye de isimlendirilmişlerdir.³⁹⁰

Bir kısmı da, İsmâil'in yaşadığını ve onun beklenen-muntazar imam olduğunu iddia etmişlerdir. Bununla birlikte çoğunluk, Muhammed'in muntazar imam olduğunu öne sürmüşlerdir. Dameğânî, kendi zamanında ümmetin icmâsıyla bu fırkanın hepsinin bâtinî kâfirler olarak kabul edildiklerini vurgular.³⁹¹

³⁸⁷ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 97.

³⁸⁸ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 97.

³⁸⁹ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 98.

³⁹⁰ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 99.

³⁹¹ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 99.

Müellif bu fırkanın delillendirmelerinde hatalar olduğuna dikkat çekmektedir ve Ca'fer Sâdık'ı gören ve onun arkadaşları olduklarını iddia eden kişilerin rivâyetlerinde de hatalar olduğunu aktarır. Bu fırkanın çoğunluğunun, kendi zamanında Mufaddaliyye fırkasına mensup olduklarını belirten müellif, onların mensuplarının, Musa b. Ca'fer'in hapsedilmesinden önce ve sonra dört fırkaya ayrıldıklarını zikreder. Dameğânî, bu dört fırkanın, kendi döneminde görüşlerinin şu şekilde olduğunu aktarır: Birinci fırkaya göre; imam, Ahmed b. Musa'dır ve bunu da Musa söylemiştir. İkincisine göre; Musa ölmemiştir, o beklenen, muntazar imamdır ve onlar Vakı'yye ve Memtûre olarak isimlendirilmişlerdir. Üçüncüsüne göre; Musa'nın ölümü veya hayatta olması konularında tevakkuf edilmelidir. Dördüncüsüne göre ise; Ali b. Musa er-Rıza imamdır ve O'nu imam olarak babası belirlemiştir. Müellif bu dört kola ayrılan fırkalardan, dördüncülerinin, kendi yaşadığı dönemde bilinen ve tanınmış bir fırka olduklarını ifade eder.³⁹²

Ali b. Musa'nın ölümünden sonra yine fırkalara ayrıldıklarını belirten müellif, bu fırkalardan birinin, Ali'nin ölümünün yalan olduğunu, nassların onun varlığına işaret ettiğini ve onun muntazar olduğunu iddia ettiklerini aktarır. Onlardan diğer bir fırkanın ise Ali'nin kardeşi, Ahmed b. Musa'nın imametine geri döndüklerini ifade eder. Diğer bir fırkanın ise Ali'nin, Muhammed b. Ali adındaki, Ali öldüğü sırada, beşikte, annesinin emzirdiği bir bebek olan oğlunun imametine inandıklarını aktarır.³⁹³

Daha sonra müellif burada, Ali'nin bebek olan oğlu Muhammed'in imametine inanan gruba olan eleştirilerini sıralar:

“Bu durumda akıl sahibi birisi, kendisine fayda sağlayacağı da zarar vereceği de bilmeyen ve durumuyla ilgili hiçbir şeyi akledemeyecek bir bebeğin, bu durumdayken imam olabileceğine inanabilir mi? Allah'a yemin olsun ki ona güvenenler hayvanlardan, (varlıkların en sapkını/aşağısı) bile daha sapkınlardır. Kim ki bu günahı işlerse, aynı şekilde annesinin karnında olan bir kişinin imametinin de caiz olduğunu söyleme günahını da işler. Öyleyse emirleri ve ahkâmı da ondan alırlar ve o hâlihazırda annesinin

³⁹² Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 99.

³⁹³ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 100.

karnında olur. Zira nasıl ki beşiktekinden alabiliyorlarsa anne karnındakinden de alabilirler.”³⁹⁴

Dameğânî bu gruba mensup olanların, Muhammed b. Ali’nin ölümünün ardından da kimin imam olacağı konusunda ihtilaf ettiklerini bildirir. Onlardan bir fırkanın Musa b. Muhammed’in imam olduğunu iddia ettiğini, diğer bir fırkanın, Ali b. Muhammed’in imam olduğunu iddia ettiklerini belirtir. Ancak Ali b. Muhammed’e tâbî olanların da onun vefatından sonra ihtilafa düştüklerini ve çoğunluğu oluşturan bir kısmının Ca’fer b. Ali’nin imametini kabul ederken, bir kısmının da Hasan b. Ali el-Askerî’nin imametini kabul ettiklerini ifade etmiştir. Bununla birlikte Muhammed b. Ali’nin imametini kabul edenlerin de olduğunu zikretmiştir.³⁹⁵

Dameğânî, Hasan el-Askerî’nin (11.imam) imametini kabul edenlerin de, onun ölümünden sonra 10 küsur gruba ayrıldıklarını ifade eder. Onlardan bir grubun, Ca’fer’in (Hasan’ın kardeşi) imameti görüşüne geri döndüklerini haber verir. Nitekim, Dameğânî’nin aktardığına göre, Ca’fer, kardeşi Hasan el-Askerî ölümünün ardından, Hasan’ın eşi payını aldıktan sonra, onun soyundan kimse kalmadığı için Hasan’ın mirasından kalanı almıştır. Ancak Rafızîler’den bazılarının, Hasan el-Askerî’nin erkek evlatsız olmasının mümkün olmadığını dile getirmeleri üzerine, Hasan’ın karısı, hamile olma ihtimaline karşı, Kadı İbn Ebî Şevarib’in konağında birkaç sene tutulmuştur. Hasan’ın karısının hamile olmadığı anlaşıncı, 11. İmamın taraftarlarının çoğunun 12. İmamın Ca’fer olduğunu iddia ettiklerini ifade eden Dameğânî, aynı zamanda onların, Ca’fer’in muntazar olduğuna da inandıklarını aktarır.³⁹⁶

Müellif, Hasan el-Askerî’nin vefatından sonra 10 küsur gruba ayrılan taraftarlarının görüşlerini şu şekilde sıralar:

- Hasan el-Askerî ölmemiştir.
- Hasan dönecektir, çünkü Allah’a beda’ ve rec’ât câizdir.
- Hasan imameti Ca’fer’e vasiyet etmiştir, yani onu imam ta’yin etmiştir.

³⁹⁴ Dameğânî, *el-Cevheretü’l-hâlisâ*, 100.

³⁹⁵ Dameğânî, *el-Cevheretü’l-hâlisâ*, 100.

³⁹⁶ Dameğânî, *el-Cevheretü’l-hâlisâ*, 101.

- Hasan, çocuk bırakmadan ölmesi sebebiyle, imamet iddiasında yanılmıştır.
- Hasan'dan sonra imam kardeşi Muhammed'dir.
- Hasan'ın ardında bir çocuk bırakmadan ölmesi câiz değildir, bilakis kesin olarak onun oğlu vardır, ismi de Nebî (s.a.v.)'nin ismi ile aynıdır. O insanlardan korkması sebebiyle gizlenmiştir ve beklenen-muntazar odur.
- Hasan'ın bir oğlu vardır, o babası öldükten 8 ay sonra dünyaya gelmiştir, ancak ismi bilinmemektedir.
- Hasan'ın vefatından sonra, tıpkı iki Nebî arasında geçen zaman gibi, imamın olmadığı bir dönem vardır.
- Hasan'ın ölümünden sonra bir hüccet olması gerekir, onlara göre arz, hüccetten hâlî olamaz. Ancak bu hüccetin çocuklarından mı, yoksa başkalarından mı olduğu bilinemez.
- Hasan'ın muhakkak bir oğlu olması gerekir. Eğer o çocuğun ismi bilinmezse, vakti ve süresi de bilinemez.
- Tevakkuf etmişlerdir.
- İsmi ve doğum zamanı bilinmese de, Hasan'ın muhakkak bir oğlu olması gerekir.
- İmamet konusunda tevakkuf etmişlerdir. Ancak imamet nesebi bilinmeyen bir şahsa geçtiğini, bu kişinin insanlara görüldüğünü ve insanların bu kişiye tâbî olduğunu iddia etmişlerdir.³⁹⁷

Dameğânî, onların, hükümlerin imamdan başka kimseden alınamayacağına olan inançlarını hatırlatarak, imamın geçen süreç içerisinde, muhaliflerden gizlenmesi câiz olsa da, onlardan gizlenmemesi gerektiğini belirtir. Ancak imamlarının gizlenme durumunun 400 küsur yıldır kendi fırka mensupları için de bilindiğini hatırlatır ve onların imamlarının gizli olması ile ilgili iddia ettikleri yalanlarının geçersiz olmuş olduğunu vurgular. Yine bu mezhep mensuplarının kendi döneminde yaptıkları bir ritüelden bahseder. Bu ritüele göre, dağlardaki mağaralara gidiyorlar ve mağara kapılarında,

³⁹⁷ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 101.

bekledikleri imamlarının çıkması umuduyla davul çalıyorlar. Müellif bu ve benzeri hurafelere inandıklarını belirtir.³⁹⁸

Müellif bütün bu görüşleri sıraladıktan sonra, Şehristânî'nin onlar hakkında; gaybetin 250 yıl uzadığını söylediklerini ve bu duruma şaşırmış olduklarını aktardığını belirtir. Bununla birlikte kendi fırka mensupları arasında birbirlerini tekfir etme ve dalaletle nisbet etme olduğunu da aktarır.³⁹⁹

Müellif Şehristânî'den bu alıntıyı yaparken, onun kitabının adını da “Nihal”, şeklinde zikretmiştir.⁴⁰⁰ Muhtemelen o, onun *el-Milel ve 'nihal* kitabını kastetmektedir. Buradan da onun kitabını gördüğü ve eserini yazarken ondan yararlandığı hususunu bir kere daha te'yd etmiş oluyoruz.

3.2.2. İsnââşeriyye'ye Yöneltilen Eleştiriler

Müellif bu mezhebin benimsedikleri görüşlerin çoğu sebebiyle eleştirildiklerini ifade eder. Takvalılarının inançlarından ise, Ali (kerremallahuvecheh)'ye olan sevgileri dışında bir inancın güzel ve iyi olmadığını belirtir. Onların kendi imamları dışındaki sahabeden Hz. Ali'nin kardeşleri ve zürriyetine düşmanlık (buğz) etmeleri ile lekelendiklerini ifade eder.⁴⁰¹ Dameğânî takvalı kimselerden (müttâkilerden), bilgi sahibi kişilerden bu mezhebe meyledenin bulunmayacağını, çünkü bu mezhep mensuplarının görüşlerinden ve saçma sözlerinden herhangi bir şeyin kabul edilebilir olmadığını vurgular. Bununla birlikte bazı cahillerinin de Hz. Ali'ye bağlılık ve muhabbet konusunda aşırıya gittiklerini ve yalanlar uydurduklarını söyler. İsnââşeriyye mezhebinin eleştirildikleri hususların tamamını bu risalede ele almanın mümkün olmadığını, fikir vermesi için onlardan bazılarını ele alıp, değerlendireceğini belirterek, bu hususlara geçer.⁴⁰²

a. Mezhep Esaslarını İmamlarından Almamaları

Makalât yazarlarının bu mezhep ehlinin, itikâd esaslarını, kendi mezhep imamlarından ve güvenilir kimselerden almadıkları konusunda ittifak ettiklerini belirten

³⁹⁸ Dameğânî, *el-Cevheretü 'l-hâlisâ*, 101.

³⁹⁹ Dameğânî, *el-Cevheretü 'l-hâlisâ*, 101.

⁴⁰⁰ Dameğânî, *el-Cevheretü 'l-hâlisâ*, 101.

⁴⁰¹ Dameğânî, *el-Cevheretü 'l-hâlisâ*, 91.

⁴⁰² Dameğânî, *el-Cevheretü 'l-hâlisâ*, 92.

müellif, onların bu hususlardaki görüşlerinin, Mansur ed-Devanikî'nin⁴⁰³, Ali Oğulları'nın faziletliyelerinden bir topluluğu öldürmesinden sonra ortaya konulmuş ve uydurulmuş esaslar olduğunu söyler. Ali Oğulları'ndan Ebû Ca'fer'in öldürdüğü kişilerin; Nefsü'z-zekiyye lakaplı Muhammed b. Abdullah b. el-Hasan ve kardeşi İbrahim b. Abdullah ile nebevî zürriyetten birkaç kişi olduklarını belirten Dameğânî, bu kişiler öldükten sonra ortaya şöyle söylentiler çıktığını aktarır: "Ali oğullarından birileri sürekli isyan edecek, bu durumda Mansur'un iki seçeneği olacak; ya hilafet iddiasıyla ortaya çıkan kişileri öldürecek ki bu durumda, Hz. Peygamber'in kızının oğlu ya da amcasının oğlunun çocuklarından birinin kanı elindeyken Hz. Peygamber'le buluşacak, ya da isyan eden bu kimselerden biri, Ebû Mansur'a karşı hilafeti ele geçirirse bu durumda Mansur dünyada küçümsenmiş, aşağılanmış biri olacak." Dameğânî, bu tür iddiaların ortalıkta dolaştığı bir sırada, Mansur'un, imamet iddiasıyla birisinin ortaya çıkmasını inkâr eden ve kendi imamlarının nassla ta'yin edildiğine inanan, imamlarının da gaybette olduğunu ve gizlendiğini iddia eden Şia'dan Keysaniyye adında bir topluluk olduğunu gördüğünü aktarır. Bu grubun gaib imam anlayışını bir aldatmaca olarak kullanabileceğini düşünen Mansur'un, adamlarından bir kısmını, Şia'nın cahillerinin, gizlendiğini düşündükleri imamlarını bulmak için yolladığını belirtir. Adamlarına bu anlayışı da gittikleri bölgelerde yaymalarını, ancak bunu yaparken de Mansur'un hilesi olduğunu hissettirmeden yapmalarını emrettiğini aktarır. Mansur'un kaîm-mehdî ile ilgili bir metin uydurduğunu ve gönderdiği adamlarına bu metni de verdiğini ve onlara Şiîliği izhar ederek, bu metni yaymalarını emrettiğini belirtir.⁴⁰⁴ Müellif bu metnin içeriğinde şu bilgilerin de olduğunu aktarır:

"İsrailoğullarının 12 tane nakibi-ileri gelenleri vardır ve İsa'dan sonra da onun ümmeti içerisinde 12 tane (havarisi) vardı ve Cebraîl de ümmet-i Muhammed'in halifelerinin isimlerinin yazdığı bir levha ile inmiş ve Muhammed (s.a.v.)'den sonra da imamların 12 kişi olduğunu vahyetmiştir. Onlardan Ca'fer Sadık'a kadar beşi geçmiştir ve Ca'fer de onların altıncısıdır. Ca'fer'in hilafet arzusunda olmayan-olmayacak, zahit

⁴⁰³ Abbasî halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr (ö. 158/775).

⁴⁰⁴ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 92.

bir kimse olduğunu öğrenince, diğer gelecek altı halifenin de bu kişinin soyundan olduğu anlaşılır.”⁴⁰⁵

Müellif bu metnin Şia’nın cahillerine ulaşmasından sonra onların buna inandığını aktarır. Ancak Ca’fer Sadık, Mansur’un yaydığı bu fikirleri duyunca Şia’da böyle fikirlerin yeri olmadığını ve buna karşı çıktığını belirten müellif, onların, Ca’fer’in bu söylediklerini reddettiklerini ve “Ca’fer bunu ancak kendisi için takıyye olarak yaptı” dediklerini kaydeder. Daha sonra sözlerine şöyle devam eder: “Böylece bu anlayışlarına devam ettiler. Bundan sonra Ali oğullarından hilafet iddiasında bulunan her kimse, nass onun dışında birinde olduğu anlayışlarından dolayı, onların can düşmanı olmaya başladı ve insanları, onları yok etmeye teşvik etti, insanlar da onu yalnız bıraktı.” Dolayısıyla Ebû Devanik’in amacını gerçekleştirdiğini ve insanların artık hilafet iddiasıyla ortaya çıkanları reddettiği, hatta düşmanlık ettiğini aktarır.⁴⁰⁶

b. Nass Konusundaki Fikirlerinin Geçersizliği

Dameğânî, âlimlerin, İsnââşeriyye’nin nass konusundaki düşüncelerinin geçersiz olduğuna dair zikrettikleri bazı sebepleri maddeler halinde şu şekilde sıralar:

- Bu mezhep ehli dışındakilerin icmâsı ile Nebî’den Hüseyin evladından herhangi bir şahsın imametine dair bir şey nakledilmediğinin sabit olduğunu belirten müellif, onların bu konuda açık nass olduğu iddialarını hayretle karşılar.
- Dameğânî, imamet, Hüseyin b. Ali’nin evlatlarında devam edeceğine dair bir nakil yoksa bu durumun ancak Mansur’un hile ile ortaya attığı şeyin nakledilmesi olarak değerlendirir. Ahkâmdan imamet dışındaki konuların hass ve ‘amm türündeki delillerle ortaya çıkmış olduğunu ve her ne kadar bu durumun hamlinde ihtilaf olsa da, bu durumun onların iddia ettikleri şeylerde tam olarak ortaya çıkmadığını vurgular.⁴⁰⁷
- Dameğânî, Hz. Hüseyin’in öldürülmesinden sonra nassın olmadığı hususunda Şia’nın topluca aynı görüşte olduklarının bilinen bir bilgi

⁴⁰⁵ Dameğânî, *el-Cevheretü’l-hâlisâ*, 93.

⁴⁰⁶ Dameğânî, *el-Cevheretü’l-hâlisâ*, 93.

⁴⁰⁷ Dameğânî, *el-Cevheretü’l-hâlisâ*, 93.

olduğunu aktarır. Öyle ki Zeyd b. Hasan'dan amcası Hüseyin öldükten sonra imamet için isyan etmesinin istendiği ancak onun bu teklifi reddettiği, sonra Hasan b. Hasan'dan istendiği ancak onun da bunu reddettiğini belirtir. Sonra İbn Eş'âs'ın Haccac'a isyan etmesi ve Irak halkının ona biat etmesi ancak onun da Ümeyyeoğullarından korkması sebebiyle imameti reddetmesine kadar bu tekliflerin devam ettiğini ifade eder. Daha sonra bu teklifi, Zeynelabidin Ali b. Hüseyin'e götürdüklerini ancak onun da bunu sert bir şekilde reddetmesi üzerine, Keysaniyye'nin Şia'dan ayrıldığını ve daha sonra da Muhammed b. Hanefiyye'nin⁴⁰⁸ imametini istediklerini zikretmektedir. Dameğânî, Keysaniyye'nin, önce Hüseyin evladının imametini istediklerini ancak bu gerçekleşmeyince Muhammed b. Hanefiyye'nin imametini istediklerini kaydeder. Müellif, kendi döneminde Keysaniyye'den kimsenin kalmadığını aktarır. Daha sonra Zeyd b. Ali'nin ayaklandığını ve Şia'dan onun ayaklandığını bilen herkesin ona katıldığını belirtir. Burada ilginç bir bilgi vermekte ve Şeybaniyye adında bir gruptan bahsetmektedir. Naklettiğine göre bu grup, Zeyd b. Ali'den Hz. Ebû Bekir ve Ömer'den teberri etmesini istemişler, onun, bu isteklerini reddetmesi üzerine Şeybaniyye de Zeyd b. Ali'nin imametini reddetmişler, Ca'fer'in zamanında onun imametine dair nass zahir olana kadar da kimsenin imametini benimsememişlerdir. Ancak Ca'fer'in de Şeybaniyye'nin iddialarını inkâr ettiğini kaydeder.

- Dameğânî, imamet meselesinin usulû'd-din meselelerinden bir olduğunu, dolayısıyla da bu meselede, Kur'ân ve sahih hadisten te'vile ihtimali olmayan kat'i bir delil veya ümmetin icmâsı dışında herhangi bir delil benimsemenin câiz olmadığını belirtmektedir. Daha sonra Dameğânî, âlimlerden birinin, İsnââşeriyye'den mezhep mensuplarınca ilmüne çokça itibar edilen bir adamla karşılaştığı ve aralarında şu diyalogların geçtiğini aktarır:

-“ *Ey İsnââşeriyye siz hakkın-doğru olanın ümmette değil de kendinizde olduğunu iddia ediyorsunuz, peki bu iddianızda deliliniz nedir?*

⁴⁰⁸ Hz. Ali'nin Hz. Fatıma'dan olmayan evladı.

- Çünkü bizim imamlarımız masumdurlar.
 - O halde imamlarınızın imametinin ve masum olduklarının delili nedir?
 - Kitaplarda delil bulunmaktadır.
 - Ben onu senin dilinden duymak istiyorum, bu bana daha sevimlidir, nitekim sen de onların âlimlerindensin.⁴⁰⁹
 - Allah'ın şu sözü: "...Ey Peygamberin ev halkı! Allah sizden ancak günah kirini gidermek ve sizi tertemiz yapmak istiyor."⁴¹⁰
 - Ayette Ehl-i beytten kastedilenler kimlerdir?
 - Onlar Ali, Fatımâ, onların oğulları ve zürriyetleridir.
 - Ayetin siyâkı Nebî (s.a.v.)'nin hanımları hakkındadır, çünkü Allah şöyle buyurmuştur: "...Namazı kılın, zekatı verin. Allah'a ve Resûlüne itaat edin. Ey Peygamberin ev halkı! Allah sizden ancak günah kirini gidermek ve sizi tertemiz yapmak istiyor."⁴¹¹ Sonra eğer biz ayetin sonunun zikrettiğiniz kişileri kastettiğini kabul edersek, bu o ikisinin zürriyetlerinin hepsinin genelidir. Ancak bizde ve sizde icmâ ile sabittir ki o ikisinin zürriyetlerinin hepsi korunmuş değildir. Bununla birlikte iddianıza göre ma'sum onlardan bazı şahıslardır, yine ümmetin çoğunluğu Ehl-i beyt'in Nebî (s.a.v.)'nin akrabaları olduğu görüşüne gitmektedir. Bazıları da demiştir ki: "Onlar Nebî (s.a.v.)'in tabîleridir, takipçileridir-sahabesidir, Allah'ın şu sözü gibi: "...Firavun ailesini azabın en şiddetlisine sokun" denilecektir."⁴¹² Bundan başka delil göster.
 - Kesin olan delil mezhebimizin ehli olan bu taifenin icmâsıdır."
- Bu diyalogun sonunda ise, İsnââşeriyye'ye mensup olan kişiden bir delil getirmesi istense de getiremeyince, onun tevbe etmeye davet edildiğini aktaran müellif, bu adamın daha sonra bu anlayıştan ve mezhepten döndüğünü zikreder. Ayrıca bu adam gibi her İsnââşeriyye mensubunun delillerini bu çerçevede ortaya koyduğunu ve "İmamiyye'nin icmâsı var" diyerek delil getirdiklerini belirtir ve bu mezhep mensuplarına

⁴⁰⁹ Dameğânî, el-Cevheretü'l-hâlisâ, 94.

⁴¹⁰ Ahzâb 33/33.

⁴¹¹ Ahzâb 33/33.

⁴¹² Gâfir- Mü'min 40/46.

seslenerek, ağır bir şekilde eleştirilerini dile getirir: “O halde ey ümmetin sığırları (!) siz muhaliflerinize icmâ ettiğinizi nasıl bir cevap olarak söylersiniz. Zaten o (muhalifiniz) sizin icmâ ettiğiniz hususta delil istiyor zira o sizin icmâ ettiğiniz hususta zaten sizinle ittifak etmiyor ve yine o icmâ ettiğiniz hususta sizin hata üzere olduğunuzu iddia ediyor. Bu şaşılacak, boş lakırtıdan başka bir şey değildir.”⁴¹³

- Eserleri inceleyen ve gidişatı bilen herkesin, imamları Ca’fer Sadık ve bu mezhep mensuplarının, kendi imamları olduğunu iddia ettikleri diğer imamların, etraflarındaki insanlara, Ehl-i beyt’ten var olan kişilere ittiba etmelerini emrettiklerini ifade eder. Yine bu mezhep imamlarının, mevcut olan bu kişinin de zamanlarının imamı olduğuna inandıklarını ifade eder. Daha sonra buna örnek olarak da Ca’fer Sadık’ın, oğulları Abdullah ve Muhammed’i, amcası Zeyd b. Ali ile birlikte isyana yolladığının bilinen bir gerçek olduğunu da belirtir. Ayrıca amcasının isyanı esnasında hacda olmasa, Ca’fer’in de amcası ile birlikte isyana katılmasının muhtemel olduğunu ifade eder. Ca’fer’in oğlu Musa b. Ca’fer’in de oğulları Zeyd, İsmâil ve İbrahim’i, Hasan evlatlarından ayaklananlarla birlikte ayaklanmaya katılmaları için yolladığını aktarır. Bu bilgilerin de kitaplarda açıklanmış ve yazılmış bilgiler olduğunu vurgular. Yine onların imamlarının zühd ehli ve insanlardan uzakta yaşayan insanlar olduklarını ifade eder. Dolayısıyla halife olduğunu iddia eden kimsenin, insanlardan uzaklaşmasının mümkün olmayacağını ve maslahatlarını düşünerek kendisiyle meşgul olmasının da câiz olmayacağını vurgulayarak, onların iddialarındaki çelişkileri ortaya koyar.⁴¹⁴

c. Kıyas, İctihad, Ahad Hadisler

İsnaâşeriyye’nin kıyas içtihad ve âhad haberleri almak ve bunlarla amel etmenin câiz olmadığını iddia ettiklerini ifade eden Dameğânî, bunun pek çok yönden

⁴¹³ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 95.

⁴¹⁴ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 96.

kabul edilemez bir görüş olduğunu dile getirir ve gerekçelerini sıralamaya başlar⁴¹⁵:

- Kur'ân ve Sünnet'te de kıyas ve içtihad yöntemleri hakkında deliller olduğunu ancak onların bu iki yöntem ile de delil getirmediklerini ifade eden müellif, Nebî'nin yaşadığı zamandan kendi yaşadığı döneme kadar bütün ümmetin, kıyas ve içtihadı kabul ettiklerini dile getirir. Bununla birlikte, onların Kitâp'da ziyâde ve noksan olduğunu da kabul ettiklerini, Sünneti de kabul etmediklerini belirtir. İmamlarından kendileri hakkında nakledilenler dışında herhangi bir nâkli de benimsemediklerini ifade eder. Söz konusu fırka mensuplarının bunları yaparken, fiilleri ile itikatlarını yalanladıklarını, hatta imamlarını gaybetinin üzerinden geçen 400 senede, ahkâmlarının hepsini icmâ üzerine inşa etmiş bir fırka olduklarını vurgular.⁴¹⁶ Müellifin bu vurgusu, kitabın yazılma tarihinin yaklaşık olarak gaybetten 400 sene sonrası civarına denk geldiği sonucunu çıkarmamızı mümkün kılmaktadır.
- İmamlarının sözlerinin âkidede ve fûrûda esas kabul ettikleri görüşlere muhalif olduğunun bilindiğini dile getiren müellif, onların fûrûlarını, diğer fakihlerden çalarak, sahiplendiklerini iddia eder. Âkide hususunda ise tek bir mezhepte sabit kalmayıp, değişik mezheplerin akidelerini benimsediklerini, bu bağlamda önce Cebriyye ve Müşebbihe'nin görüşlerini sonrasında ise Mu'tezile'nin görüşlerini benimsediklerini, Makâlât kitaplarında, onların durumunun böyle anlatıldığını belirtir.⁴¹⁷ Nitekim İsnââşeriyye'nin imamet dışındaki görüşlerinin, Mu'tezile'ye yakın olduğu da bilinmektedir.
- Müellif, onların imamlarının iki sınıf olduğundan bahseder. Bir sınıf, bütünüyle insanlardan uzaklaşmış, kendilerine eğitim, rivayet ve fetvaların yol göstermediği zâhidlerdir ki, müellifin aktardığına göre, onlar Ca'fer, Mûsâ b. Ca'fer ve Ali b. Mûsâ er-Rızâ'dır. Diğer sınıf ise,

⁴¹⁵ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 102.

⁴¹⁶ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 102.

⁴¹⁷ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 102.

kendilerinde fazilet olmayan, kendilerinden önce gelenler gibi herhangi bir zühd faaliyeti içerisinde bulunmayan kişilerdir. Dameğânî, onların, Ali b. Mûsâ'dan sonra gelenler olduğunu söylemektedir.⁴¹⁸ Bu noktada belirtmemiz gerekir ki, müellifin imamlarla ilgili bu değerlendirmelerini tam olarak neye dayanarak söylediğini tesbit edemedik. Bu değerlendirmeler, imamların hayatları ile ilgili aktarılanlarla pek uyuşmamaktadır.

- Dameğânî, bu mezhep mensuplarının ahkâmlarını, bir imamdan mı aldıkları yoksa icmâ ile masum olmayan insanlardan mı çaldıkları hususunda şüpheler olduğunu belirtir.⁴¹⁹ Burada müellif onların görüşlerini temellendikleri ilimleri kimden aldıkları konusunda şüphe olduğuna vurgu yapar.

d. İmamların İlmi

Dameğânî, İsnâaşeriyye mezhebinin yanlış inançlarından birinin de, imamlarının gaybı bildiğine ve Nebî'ye gelen vahyin dışında, imamlarına ilâhî bilgiler verildiğine ve onların hatalardan ve unutmaktan korunduklarına inanmaları olduğunu aktarmaktadır. Onların bu inancının, icmâ ile batıl olduğunu ve belki de bu inançları sebebi ile küfre girerek, imandan çıkabileceklerini belirtir. Nitekim yaratılmışların en faziletlisi olmasına rağmen, Nebî'ye atfedilerek, Kur'ân'da şu ifadeler geçmektedir: “De ki: "Ben size, 'Allah'ın hazineleri benim yanımdadır' demiyorum. Ben gaybı da bilmem. Size 'Ben bir meleğim de demiyorum. Ben sadece, bana gönderilen vahye uyuyorum.'...”⁴²⁰ Bununla birlikte Allah'ın onun geçmiş ve gelecek bütün günahlarını bağışladığını bildirdiğini hatırlatan müellif, Hz. Adem (a.s.) ve ondan sonraki nebîlerin de günah işlemiş olduklarını Allah'ın haber verdiğine dikkat çeker ve onların hatalarının küçük günahlardan olduğunu ve iyiliklerinin de bu günahları örteceğini belirtir. Allah'ın insanlığa rahmet olarak göndermiş olduğu nebîlerinin dahi hatalar yapabildiğini ifade

⁴¹⁸ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 103.

⁴¹⁹ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 103.

⁴²⁰ En'âm 6/50.

eden müellif, bu durumda İsnââşeriyye imamlarının günahlardan korunmuş olmasının mümkün olmayacağını vurgular.⁴²¹

Yine bir hadisi örnek veren müellif, Nebî'nin dalgınlıkla 4 rekâtlık bir namazı, 5 rekât kıldırdığını aktarır. Sahabenin ona sorması üzerine de, kendisinin “unuttum”⁴²² dediğini, yine namazda unutarak bir hata yapması ve sahabilerden bazılarının haber vermesinden sonra; “niye hatırlatmadınız” diyerek karşılık vermesini örnek verir⁴²³ ve Nebî için dahi böyle bir hatanın câiz olduğu bir durumda, onun akrabalarından ve zürriyetinden olan bir grup için bu durumun câiz olmasının gayet doğal olduğunu belirtir. Bu mezhep mensuplarının bu iddialarının batıl oluşunun delilinin ise, kendi mezhep imamlarının onların bu tür iddialarını yalanlamış olmaları olduğunu ifade etmektedir.⁴²⁴

e. On iki İmam Dışındakilere Sebbetme

Müellif, Hz. Muhammed (s.a.v.)'in, Ehl-i beyt'inden olduklarını iddia ettiklerini ancak daha sonra O'nun soyundan 12'si dışında bütün Ehl-i beyt'e sebbettiklerini dile getirir. Ali evladından, kendi inandıkları 12 imam dışında, hilafet iddiasıyla her ortaya çıkana sebbettiklerini ve onlar hakkında ileri geri konuştuklarını ifade eden Dameğânî, onların, bu kişilerin kendi inandıkları imamlarının çocukları olup olmamasına dahi bakmadıklarını zikreder. Buna bir örnek olarak da, Ca'fer Sadık'ın imametini inandıklarını, ancak onun çocuklarına, hatta çocuklarının çocuklarına bile sebbettiklerini belirtir. Bununla birlikte onların şiasından (tarafdarlarından) geldiklerini iddia etmeleriyle birlikte, Hz. Peygamber'in hukukunu ve risalet soyundan gelip gelmediklerini de gözetmeksizin sebbettiklerini ifade eder.⁴²⁵

a) Takiyye Anlayışları

Müellif, bu mezhep mensuplarının, eleştirilen, kınanan görüşlerinden birinin de takiyye anlayışları olduğunu belirtir. Bu anlayışa göre; takiyye her şeyde ve her durumda mübahtır ve mezheplerini de takiyye üzerine bina etmek etmek câizdir. İmamlarından

⁴²¹ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 103.

⁴²² Buhârî, *Sehv*, 3; Tirmizî, *Salât*, 155; Ebû Dâvud, *Salât*, 97; İbn Mâce, *İkâmetü's-Salât ve's-Sünnet fi'hâ*, 130.

⁴²³ Müslim, *Mesâcid ve Mevâdiu's-Salât*, 93; Ebû Dâvud, *Salât*, 97.

⁴²⁴ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 104.

⁴²⁵ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 105.

rivayet edilen ve akîdelerine muhalif olan her şeyde de onların bunu takiyye olarak söylediğini iddia ederler. Müellif onların bu söylemleri ile, imamlarından, kendilerinin ortaya attıkları şeylerin aksine şeyler nakledilmesini geçersiz kılmayı hedeflediklerini ifade eder. Eğer imamlarından, onlar hakkında iddia ettiklerini reddettikleri, onların imamlar olmadığı ve onlar hakkında herhangi bir nass vârid olmadığı rivayet edilirse, müellif onların şöyle diyeceklerini söyler: “Onlar bunu ancak takiyye olarak söylemiştir.” Bu mezhep mensubu birinin bir durum üzerine yemin etmesi ve bu konudaki yalanı ortaya çıksa da cevaz verdiklerini ifade eden müellif, yine onlardan bir kişinin küfrünü ve normalde câiz olmayan şeyleri açıkça söylemesine de cevaz verdiklerini ve nihayetinde bunların hepsini de takiyyeye yorduklarını belirtir. Böyle bir uygulamanın ne imamlara ne de başkalarına hiçbir şekilde câiz olmadığını belirten müellif; buna cevaz verilmesi durumunda, bu mezhebin altüst edilmiş olacağını söyler ve bu durumda mezhep içerisinde kimsenin sözüne güvenilmez hale geleceğini vurgular. Onların bu konudaki fikirlerinin nifâka ve dinden çıkmaya sebep olabileceğini belirten Dameğânî, şeriatte de sözlerine güvenilemeyeceğini ifade eder. Bunun sebebinin ise can korkusuna yol açan zorlama dışında takiyyenin caiz olmadığını, bütün ikrarlarda, akitlerde ve rivayetlerde Müslümanlar’ın sözlerinin geçerli bir söz olarak kabul edildiğini ve bu konuda şüpheye sebebiyet verebilecek bu tür uygulamaların bu güveni sarsacağını dile getirir.⁴²⁶ Dolayısıyla müellif, takiyye anlayışının ne gibi zararlara sebebiyet verebileceğine dikkat çekmiş ve bu uygulamaya şiddetle karşı çıkmıştır.

f. Hepsinin Mürcî’ Oluşu

Müellif bu mezhep mensuplarının, görüşleri doğrultusunda hepsinin Mürcî’ görüşlere sahip oluşundan bahseder. Buna sebep olarak da, onların şu görüşlerini öne sürer, iman amelsiz söz-ikrardır ve Şehadeteyn ile birlikte 12 imamı ikrar eden kimse, bütün isyan fiillerini işlese de, kâmil iman sahibidir. Yine onların imamlarının masiyetleri işlemekten berî olduklarına inandıklarını haber veren müellif, Nebî’nin Mürcie ile ilgili şu hadisini aktarır: “İki sınıf vardır ki; bunlar 70 nebînin diliyle lanetlenmişlerdir” Bu

⁴²⁶ Dameğânî, *el-Cevheretü’l-hâlisâ*, 105.

hadisin devamında, bu sınıflardan birinin de Mürcie olduğunu ve onların, “iman amelsiz söz-ikrardır”⁴²⁷ dediğini belirtir.⁴²⁸

Müellif bu konulardaki görüşlerinin geçersizliği hakkında Kitâb ve Sünnette delillerin açık bir şekilde varlığını ve bu sözlerin aksi yönünde de icmâ gerçekleşmiş olduğunu zikreder. Onların, bunu muhtemelen bildiklerini tahmin eden müellif, buna rağmen bu görüşlerinde ısrar etmelerinin sebebinin ise, huylarının Allah, Rasulü ve ümmet üzerine, hevalarına uyan iftiralar atmak olması olduğunu ifade etmektedir. Ve onlarla münazara ettiği esnada, haklarında şu sözleri sarfeden kişinin isabetli konuştuğunu belirtir:

“Ebu Bekir ve Ömer sizin yanınızda kurtulmuştur. Çünkü onlar, bütün ümmet indinde Müslümanlar’ın büyüklerindendir. Bununla birlikte sizin iddianıza göre onlar, Ali (kerremallahuvecheh)’den hilafeti almakla hata etmişlerdir ve bunun akabinde sizlerden biri büyük bir iftira atmış ve Ebu Bekir ve Ömer’in Nebî (s.a.v.)’ye iman etmediklerini bilakis münafık olduklarını iddia etmiştir. O halde ne bir insanın ne de bir cinin kendisinde şüpheye düşmeyeceği bir şekilde açık, batıl olan bu yalan inancına bak.”

Onlardan nübüvvetin Ali’ye geldiğini ancak Cebrail’in yanılarak Hz. Muhammed’e gittiğini iddia edenlerin de, Ebu Bekir ve Ömer’de İslâm’ın yokluğunu söyleyenlerin de gerçeklerden uzak olduğunu belirtir.⁴²⁹

g. Cârûdiyye ve İsmâiliyye’nin Kendilerinden Olduğunu İddia Etmeleri

Müellif eleştirilen görüşlerden birinin de, batınî İsmâiliyye’nin Ebu Bekir ve Ömer’e sebbetmelerindeki benzerliklerinden dolayı kendilerinden olduklarını ve yine aynı şekilde Zeydiyye’den Cârûdiyye’nin de bu mezhebin bir kolu olduğunu iddia etmeleri olduğunu söyler. Ancak İsmâiliyye’nin, yeniden dirilme, hesap ve rasulleri inkâr ettiklerini, yine “her zahirin bir batını vardır” iddialarından dolayı şeriatî te’villerle iptal

⁴²⁷ Hadis daha önce geçmiş olduğundan müellif, hadisin uzun halini vermez, biz daha anlaşılır olması için hadisi uzun halini veriyoruz, buna göre hadis şöyledir: “70 Nebî’nin dilinde lanetlenmiş iki sınıf vardır, bunlar: Kaderiyye ve Mürcie’dir, denildi ki: Kaderiyye (kastı Cebriyye) kimlerdir ey Allah’ın rasûlü? Dedi ki: Günahlarını Allah’a atfedenler ve muhakkak ki bu Allah’ın kaderindendir diyenlerdir, denildi ki: Mürcie kimdir? Dedi ki: İmân âmelsiz sözdür diyenlerdir.” Hadis kitapta sayfa 50’de geçer. Hadis kaynaklarda bu lafızlarla geçmemektedir. Hadisin benzeri: “Ümmetinden İslâm’dan nasibi olmayan iki sınıf vardır, bunlar; Mürcie ve Kaderiyye’dir” lafızlarıyla geçer. Tirmizî, Kader, 13; İbn Mâce, Mukaddime, 9.

⁴²⁸ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 106.

⁴²⁹ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 106.

ettiklerini belirten Müellif, ümmetin bu grubun küfre düştükleri konusunda icmâ ettiğini vurgular. Zeydiyye'nin ise İrcâ fikrini benimsemediğini, hatta bu görüşü benimseyenlere sapkınlık nisbet ettiklerini belirten Dameğânî, İsnâşeriyye mezhebi için şunları söyler:

*“O halde bu sapkın taife nasıl oluyor da, Ebu Bekir ve Ömer’e sebbetme hususunda kendileri ile uyuşan herkesin, bütün ümmet indinde kâfir olsalar bile, kendilerinden olduklarını iddia edebiliyorlar, o zaman Yahudiler ve Hristiyanlar’ın da onlardan olması gerekmektedir. Çünkü onlar da Ebu Bekir ve Ömer’e sebbetmektedirler. Batıniyye dışında İslâm’a nisbet edilenlerden bu taifeden daha sapkını duyulmuş mudur? Muhakkak ki Müslümanlar onun Ehl-i İslâm’dan sayılmayacağında icmâ etmişlerdir.”*⁴³⁰

Müellif daha sonra bu mezhep hakkında söylenmiş ve isabetli olduğunu düşündüğü bir görüşten bahsetmektedir. Ancak bu görüşün tam olarak kime ait olduğunu zikretmemektedir. Buna göre İsnâşeriyye mezhebi, Şerîf er-Râdî (ö. 406/1015) ve Ca’fer et-Tûsî (ö. 460/1067) gibi şahıslar ortaya çıkana kadar, dayanağı olan herhangi bir görüşü yoktur. Ancak bu iki şahıs, Mu’tezile’nin görüşlerini de alarak, fûrû ve usule dair kitaplar yazarak, mezhebin temelsiz görüşlerine temel kazandırmaya çalışmışlardır. Onlardan sonra gelen öğrencileri de bunu sürdürmüşlerdir. Onların bu mezhebi, kitaplarındaki güzel yazıları ile örtülüdür ve bu örtüsü kaldırıldığı anda aynı temelsizlik ortaya çıkacaktır. Müellif bu görüşe katıldığını belirtir.⁴³¹

h. Sahabeye, Salih Kimselere ve Ehl-i Beyt’in Çoğuna Sebbetmeleri

Bu mezhep mensuplarının eleştirilen yönlerinden birinin de, dinlerini, sahabenin ve Ehl-i beyt’in çoğunluğuna ve ümmetin salihlerine sebbetmeye dönüştürmeleri olduğunu belirten Dameğânî, bu sebeple simâlarında başkalarında olmayan bir siyahlık olduğunu zikreder. Onların halini bilmeyen bir kimsenin yüzlerine bakarak onları tanıyabileceğini, bunun sebebinin ise, benimsedikleri tutumlarını ibadet haline getirmelerinden dolayı, yüzlerinde olumsuz bir sîma oluşması olduğunu söyler. Allah’ın vacip kıldığı amellerden çok teberriye (sebbetmek ve takıyye gibi) önem verdiklerini, öyle ki onların yanına bir kişi gitse, sebbetmenin, duanın ve ezberlediği âyetlerin bir aşağı mertebesinde olduğunu düşünür ve o da çokça sebbetmeye başlar demektedir. Bu mezhep

⁴³⁰ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 107.

⁴³¹ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 107.

mensuplarının inancına göre açamadıkları bir kapı olduğunda, sebbetmenin o kapıyı açacağına inandıklarını belirtir. Bunun gibi şeyleri şeytanın onlara süslü gösterdiğini, putlara tapanlara yaptığı gibi, putların içine girip onlara vesvese vermesine bezner şekilde, çirkin şeyleri onlara güzel gösterdiğini ifade eder. Onların, Allah'ın şu sözlerine kulak vermediğinden şikayet eder: “daima kusur arayıp kınayan”⁴³², “...Birbirinizin gıybetini yapmayın. Herhangi biriniz ölü kardeşinin etini yemekten hoşlanır mı? İşte bundan tiksindiniz!”⁴³³ Bu âyetleri zikrettikten sonra, sahabeye sebbetmenin, gıybetten ve laf taşımadan çok daha şiddetli bir günah olduğunu belirtir ve Nebî'nin bu minvaldeki şu hadislerini zikreder: “Mü'min çokça lanet eden-beddua eden değildir.”⁴³⁴, “Müslüman bir kişiye lanet eden, lanetlenmiştir.”⁴³⁵, “Muhakkak ki lanet-beddua, lanet eden kişiye-sahibine döner.”⁴³⁶, “Dilini kötülüğe, kötü sözlere alıştırıran bu kötülükleri bütün erkânıyla, temeliyle almaya başlar.”⁴³⁷, “Dilini kötü söze alıştırıran kimsenin, tabiatı kötüleşir ve sîması da çirkinleşir.”⁴³⁸ Müellif bu hadisleri sıraladıktan sonra, hadislerde geçen alametlerin onlarda bulunduğunu, ümmet içerisinde suratsız olan insanlar olduklarını belirtir. Yine kalplerinin ve dillerinin temiz olmaması ve diğer insanlara oranla, aralarında daha fazla ma'siyetlerin yayılmış olması sebebi ile ibadet etseler de, bu ibadetlerinin onların sîmalarına yansımadığını ifade eder. Bu konuda şöyle bir hadis olduğunu aktarır⁴³⁹: “Günah, günaha yol açar.”⁴⁴⁰ Sapkınlıktan ve cahillikten Allah'a sığındığını belirten Dameğânî, onların mezhep imamları olarak benimsedikleri kişilerin sebbeden, lanet ve beddua eden kişiler olmadıklarını ifade eder. Hatta öyle ki şeytana lanet etmenin icmâ ile câiz olduğunu belirten Dameğânî onların sahabeye ve kendi imamları olarak benimsemedikleri faziletli kişilere şeytana dahi etmedikleri bedduları ettiklerini ve kötü sözler sarfettiklerini belirtmektedir.⁴⁴¹

⁴³² Kalem 68/11.

⁴³³ Hucurât 49/12.

⁴³⁴ Ahmed b. Hanbel, 6, 3839.

⁴³⁵ Görebildiğimiz hadis kaynaklarında bulamadık.

⁴³⁶ Görebildiğimiz hadis kaynaklarında bulamadık.

⁴³⁷ Görebildiğimiz hadis kaynaklarında bulamadık.

⁴³⁸ Görebildiğimiz hadis kaynaklarında bulamadık.

⁴³⁹ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 108.

⁴⁴⁰ Ebu Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b Ömer b Hüseyin Fahreddin Râzî, *et-Tefsîrû'l-kebîr* = *Mefâtihu'l-gayb*, 3. Baskı Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 2000, 9. cilt: 399.

⁴⁴¹ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 109.

1. Çoğunluğu Saptırmaları

Dameğânî'nin eleştirdiği ve yanlış bulduğu konulardan biri de, bu mezhep mensuplarının kendilerinin hak üzere olduklarını iddia edip, cahil olan toplulukları bozuk olan mezheplerine girmeye davet etmeleri ve onları anlamsız saçmalıklarla oyalayarak, onlar için, sanki cennetin sahibiymiş gibi cenneti garanti etmeleridir. Dameğânî'ye göre onların bu garantici tavrı, Allah tarafından yüce kitabında yalanlanmıştır. Buna şu ayeti örnek verir: “İnkâr edenler iman edenlere, "Yolumuza uyun da sizin günahlarınızı yüklenelim" derler. Halbuki onların günahlarından hiçbir şey yüklenecek değildir. Şüphesiz onlar kesinlikle yalancılarıdır. Andolsun, onlar mutlaka kendi yüklerini ve kendi yükleriyle beraber nice ağır yükleri yükleneceklerdir. Uydurmakta oldukları şeylerden de kıyamet günü şüphesiz, sorguya çekileceklerdir.”⁴⁴² Onlardan bu türlü hatalar edenlerin, günah denizinde boğulmalarına rağmen hala cenneti garanti ettiklerini iddia etmeleri şaşılacak bir durumdur. Onların davet ettikleri ve cenneti garanti ettikleri toplulukların, onların davetine icabet etmedikleri zaman, Allah katında onlardan daha temiz olmalarının yüksek bir ihtimal olduğunu vurgulayan müellif, Nebî'nin şöyle dediğini aktarır: “Allah affı ile kusurlarımı örtmedikçe cennete giremem.”⁴⁴³ Bu hadisi de aktardıktan sonra bu konudaki görüşlerini şu sitemkâr sözleri ile nihayete erdirir: “O halde ey Allah'tan uzaklaştırılan! cennetin ellerinin arasında olduğunu mu iddia ediyorsun (!) hatta ona dilediğini koyuyorsun (!), bu imkânsız sapkınlık değil mi? Bundan daha sapkını ise ona uyan veya onu yalanlamayı-inkâr etmeyi bırakandır.”⁴⁴⁴

j. İnsanları Kendi Tarafına Çekmek İçin Yalan Uydurmaları

İsnaâşeriyye mensuplarının yalanlar uydurarak, toplulukları kendi taraflarına çekmek istediklerini belirten müellif, Allah, Rasulü ve Ehl-i beyt imamlarının onların bu yalan ve iftiralarından uzak olduğunu vurgular. Onların yalanlarını sıralamaya başlayan Dameğânî, ilk olarak Hz Ali'nin şöyle dediğini iddia ettiklerini aktarır: “Benim sözlerim, Peygamber'in sözleri gibidir, benden sonra imamların ki de aynı şekildedir.” Diğer bir iddia olarak da, kötürüm ya da âmâ bir kimse Hz. Ali'nin kabrinin yanına gelir, sahabeye sebbederse ve onların mezhebine girerse hastalığı iyileşir. Eğer bunları yaptığı halde, kötürüm iyi olmaz, âmânın da gözü açılmazsa, “O'nun kalbi temiz değildi, niyeti hâlis

⁴⁴² Ankebût 29/12-13.

⁴⁴³ Buhârî, Merdâ, 19; Müslim, Sıfatü'l-Kıyâme, 72; İbn Mâce, Zühd, 20.

⁴⁴⁴ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 110.

değildi” dediklerini ve bunu da herhangi bir delile dayanmadan yaptıklarını dile getiren Dameğânî, bu insanların, Hz. Ali gibi kerametlere sahip olmadıkları halde insanları bu şekilde kandırdıklarını belirtir.⁴⁴⁵ Müellif, bu mezhep ehlinin, cahilleri, bu kerametlerin sebebi olarak; onların kötü mezheplerine giriş ve sahabeye ve bütün velilere sebb olduğuna inandırarak kandırdıklarını ifade etmektedir. O, onların bu cahillikle de Hz. Ali’nin başına gelen keramet olarak zikrettikleri durumların, kâfirlerin de başına geldiğini ve bu olayların Hz. Ali’nin İslâm’a girmesinin de sebebi olduğunu farketmediklerini vurgulamaktadır.⁴⁴⁶

k. Hz. Hasan Neslinin Devam Etmediği İddiaları

Bu mezhep mensuplarının hatalı ve eleştirilen görüşlerinden biri de, Hasan b. Ebî Talib’in soyunun kesildiği ve Hasan’ın evlatlarının, amcaları Hüseyin ile birlikte acı bir şekilde öldürüldükleri, bununla birlikte kendisini Hasan’a nisbet eden herkesin zina ile olduğunu iddia etmeleridir. Müellif, bu söylentiye kendi taraftarları arasında yaydıklarını, hatta onlardan bazılarının şöyle dediklerini aktarır: “Şu anda mevcut olan ve Hasan’a kendisini nisbet edenlerin hepsi imam Hasan’ın nesli kesildiğinden dolayı, Kaddah’ın (Meymun el-Kaddah) evlatlarıdır. Bu söylentilerle birlikte, Hasan’ı sevenlerden de şöyle diyenler olduğunu aktarır: “Muhakkak ki Hasan’ın soyu kesilmemiştir ve evladı insanlar için ortaya çıkarılmıştır.” Müellif İsnâşeriyye’nin bu gibi iftiralarda bulunduklarını ve bunu yaparken de Şia’nın kendilerine tabi olduklarını ispatlamaya çabaladıklarını aktarır. İmametin de kendi imamlarından başkasında olmadığına inandıklarını belirterek, “Körlerin cahilliğinden Allah’a sığınırım der”.⁴⁴⁷

Sonra onların bu iftiralarına açıklık kazandırmaya çalışan Dameğânî, bütün akıl ve nâkil ehlinin, Kerbela hadisesinden sonra, Hz. Hasan’ın evlatlarından iki çocuk, Hz. Hüseyin’in soyundan ise Ali b. Hüseyin dışında hiçbir evladı kalmadığını bildiklerini aktarır. Daha sonra Kerbela hadisesi ve sonrası ile ilgili bazı detay bilgiler vermeye devam eden müellif, Hz. Hasan’ın evlatlarından kalan ikisinden birinin en büyük oğlu Zeyd b. Hasan olduğunu ve onun da Kerbela’ya gitmeyip, Medine’de kaldığını, hatta yaşadığı zamanda Benî Haşim’in en cömerti olarak bilindiğini aktarır. Hz. Hasan’ın ikinci

⁴⁴⁵ Dameğânî, *el-Cevheretü’l-hâlisâ*, 110.

⁴⁴⁶ Dameğânî, *el-Cevheretü’l-hâlisâ*, 110.

⁴⁴⁷ Dameğânî, *el-Cevheretü’l-hâlisâ*, 111.

oğlunun ise, Hasan b. Hasan olduğunu, onun amcası Hz. Hüseyin ile Kerbela'ya gittiğini, isyana katıldığını ve nihayetinde de, teyzesi Esma b. Harice'nin onu alarak, katledilmekten kurtardığını aktarır. Hasan b. Hasan'ın Haccac'ın zamanına kadar yaşadığını belirten Dameğânî, Nebî (s.a.v.)'den kalan vakıflar ve sadakaların gelirlerinin de Hasan b. Hasan'a ulaştırıldığını, hatta kendi yaşadığı dönemde, Hasan evladından Hicaz ve dışındakilerin çoğunluğun, onun soyundan gelenler olduğunu bildirir. Hasan evladının kendi zamanında dahi yaşadığını belirten müellif, onun soyunun kesik olduğu iddiasına karşılık, bu konunun apaçık olduğunu, atılan bu garip iftirayı da şaşkınlıkla karşıladığını ifade eder. Ve şu sözlerle mevzu hakkındaki söyleyeceklerine son verir:

“Şaşkınlık vericidir ki Hasan evlatlarından cahil olanlar ve mevalileri, nasıl olur da o şaşırmışların ve kendilerine iftira atanların sözlerini kabul ederler veya beklenen Mehdi'nin Hasan evladından olmadığını kabullenirler? Nitekim nakil ehline meşhur ve sahih olan hadiste Mehdi'nin Hasan evlatlarından olduğu bildirilmektedir.”⁴⁴⁸

I. Mehdi-yi Muntazar Akideleri

Beklenen imamlarının aynı zamanda, ahir zamanda çıkacağı iddia edilen Mehdi olduğunu da söyleyen bu mezhebin, bekledikleri imamın adının, Muhammed b. Hasan el-Askerî olduğunu belirten Müellif, onların bekledikleri imamın gelmesinin imkânsız olduğunu söyler. Çünkü Hasan el-Askerî'nin çocuğu olmadığı, hatta kardeşi Ca'fer'in büyük bir araştırma yapması ve nihayetinde de hakimin Hasan'ın evladı olmadığına kanaat getirerek, onun mirasının, kardeşi Ca'fer'e verilmesini emretmesi ile bunun doğrulandığını aktarır. Yani Müellifin yaşadığı dönemde, gaib imam, Muhammed b. Hasan el-Askerî adında bir imamın olmadığı inancının da var olduğunu görüyoruz. Ancak bu mezhep mensuplarının, Ali'nin rableri olduğunu söyleyen Basriyye (Nusayriyye)⁴⁴⁹ gibi bunu reddettiklerini söyleyen müellif, hakimin onları tevbe etmeye çağırdığını ancak onların tevbe etmemeleri sebebiyle de hakimin onları öldürdüğünü aktarır. Ancak daha sonra bu mezhep ehlinin de Hasan el-Askerî'nin, ismi Muhammed olan bir oğlu olup olmadığı konusunda ihtilaf ettikleri ve saçmalamada ve imkânsızlıkta daha da ileri giderek, onun doğduğu zamandan, müellifin dönemine kadar yaşadığını ileri sürdüklerini

⁴⁴⁸ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 112.

⁴⁴⁹ Kitapta, dipnotta elif nüshasında Nudayriyye yazıldığı belirtilir. Muhtemelen bu bir istinsah hatasıdır. Doğrusu, Nusayriyye olmalıdır, nitekim aktarılan görüşler de onların görüşleridir.

aktarır. Belli ritüelleri de olan bu mezhebin, ölmediğine inandıkları imamı ortaya çıkarabilmek için, kendilerine musiki grubunun da eşlik ettiği bir grupla beldeleri dolaşarak borazan çaldıklarını söyler. Nusayrîlerin, Dameğânî'nin yaşadığı dönemdeki faaliyetlerine bir nebze ışık tutan bu açıklamalardan sonra, Dameğânî şöyle der: “Bu nakıs akıllıların inandığı şeylere, peşpeşe bu saydıkları hurafelere bak. Akıl ve takva sahibi bir fırkada Allah'ın kelâmı ve Rasulünün sözünü reddeden bu tür muhal şeyler ortaya çıkabilir mi?” Daha sonra Müellif, kendi mehdî anlayışına da ışık tutacak görüşlerini içeren ifadeler zikreder. Allah ve Rasulünün, her zamanda imama tâbî olmayı ve itaat etmeyi emrettiğini ve yine Nebî'nin, Mehdî'nin mevcut olmadığını ancak ahir zamanda, Deccal'in ortaya çıkmasından sonra ortaya çıkacağını ve Hasan evladından olacağını söylediğini aktarır. O çıkacak olan Mehdî'nin, babasının isminin Nebî'nin (s.a.v.) babasının ismi ile aynı olacağını, onun ortaya çıktığı gün yaşının 50'ye ulaşmamakla birlikte, 40'dan da eksik olamayacağını aktarır.⁴⁵⁰ Müellifin Mehdî anlayışına ışık tutan bu sözlerden, onun Mehdî'nin Hz. Hasan'ın soyundan geleceğine inandığı anlaşılmaktadır. Nitekim bir önceki başlıkta da bu minvâlde görüşler ortaya koymuştur.

Daha sonra müellif, İsnââşeriyye'nin Mehdî anlayışlarını anlatmaya devam eder ve onların inancına göre, Mehdi'nin ömrünün 800 seneyi aşacağını ve Deccal'den önce çıkacağını iddia ettiklerini aktarır. Mehdî'nin Deccal'den önce çıkmasına inanmanın Nebî'nin sözünü reddetmek olduğunu vurgulayan müellif, Mehdî'nin yaşı konusunda da, ümmet içerisinde ortalama ömür âdetini ihlal eden bir inanç olduğunu, bu iddiaları ile onun, ümmetten değilmişçesine hesaplar yaptıklarını belirtir. Yine onların inançlarının yanlış olduğuna dikkat çekmek isteyen müellif, onlara şu tür sorular sorulsa cevap veremeyeceklerini söyler: “Ey sapkın akıllılar eğer o sizin yanınızda bulunmakta ise öyleyse niçin ahkâmı ondan başkasından alıyorsunuz? Eğer dersiniz o korkmaktadır o yüzden ortaya çıkmamaktadır, denilir ki : Eğer düşmanlarından korkuyorsa o halde siz onun dostları olduğunuzu iddia ediyorsunuz, size neden görünmüyor?! Yine sakinlerinden korkmadığı ülkelerde niye ortaya çıkmıyor?!” Bu konuda Allah'ın da şöyle bir sözü olduğunu aktarır: “...‘Allah'ın arzı geniş değil miydi, oraya hicret etseydiniz

⁴⁵⁰ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 113.

ya!’...’⁴⁵¹ Onların, bu sorulara verecekleri, sağlam bir delile dayanan cevapları olmadığını ve bunların hepsinin de hurafe olduğunu belirterek, bu konudaki görüşlerine son verir.⁴⁵²

m. Cuma Namazını Kılmamaları, Cemaati Önemsememeleri ve Zekât Konusundaki Görüşleri

Bu fırkaya dair eleştirilen görüşlerden birinin de, Cuma namazı kılmayıp, cemaati de ikâme etmemeleri olduğunu belirten Müellif, bununla birlikte, yöneticiye vermek üzere zekâtlarını da toplamadıklarını söyler. Oysa zekâtın icmâ ile toplanarak mevcut imama verilmesi gerektiğinin sabit olduğunu ifade eder.⁴⁵³

n. Gâib İmam Anlayışları

Dameğânî, onlardan bazılarının gâib imamı bulunduğunu iddia etmelerinin daha da ilginç olduğunu söyler ve bulunduğunu iddia eden kişilerden başkasının da gâib imamı bulmuş olabileceğini, bunun delilinin ortaya konulmadan iddia sahibinin haklılığına inanılamayacağını belirtir. Eğer imamı bulunduğunu iddia eden kimse: “onun kerameti bana göründü, ben de onu tanıdım” derse bu durumda müellif, o kişiye şöyle cevap verileceğini söyler: “Muhakkak ki Deccal’in fitnesi, imamların ve salihlerin kerametlerinden daha büyüktür, ölüden bir şeyi diriltir, onunla birlikte dağlar yürür.” Sonra bu kişilerin imamla karşılaşmış ya da onu bulmuş oldukları iddialarının imkânsızlığının Haşviyye grubunun saçma iddialarından farksız olduğunu belirten Dameğânî, Haşviyye’nin muhal iddialarından bazılarını şöyle örnek verir: Rabb ile uyanıkken karşılaşmak, onunla tokalaşmak, onu uykuda görmek, ona soru sormak. Bu iddialarını sıraladıktan sonra, bu tür şeylerin, akıllı kişilerin imkânsızlığında şüphe etmeyeceği imkânsızlıklar olduğunu da ekler. Bazı kişilerin Mehdi ile buluştukları iddialarının imkânsızlığına bir delil olarak da şairin şu sözlerini örnek verir⁴⁵⁴:

“Üç şeyde haber yoktur; Mehdileri, Hortlak ve Anka Kuşu”

⁴⁵¹ Nisâ 4/97.

⁴⁵² Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 113.

⁴⁵³ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 113.

⁴⁵⁴ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 114.

Bu fırkanın genel olarak zalim ve sözlerinde haksız olduklarını vurgulayan müellif, onların gâib olduğuna ve varlığına inandıkları imamları hakkında, ne Allah'ın sözünü, ne rasûlün sözünü ne de imamlarının sözlerini kabul etmediklerini vurgular. Nitekim Hasan el-Askerî'nin bizzat kendisinin bir oğlu olmadığını kabul ettiğini belirtir. Bunların makalât kitaplarında yazılı olduğunu ve bu kitapları okuyanların rahatlıkla bilebileceği konular olduğunu vurgulayan Dameğânî, onların bu konuda daha akıllı ve bilge olmaları gerektiğini söyleyerek mevzuyu nihâyete erdirir.⁴⁵⁵ Yazarın, Hasan el-Askerî'nin bir oğlu olmadığını vurgulaması ve yukarıda geçtiği üzere onun delillerini sıralaması, bu hususun, onun yaşadığı dönemde tartışılan konular arasında olduğuna işaret etmesi bakımından dikkat çekicidir.

o. Haramları Mubah Görmeleri

Onların kınanan görüşlerinden birinin de, haramları toplum için mubah görmeleri olduğunu aktaran müellif, bu uygulamalarıyla, sapkınlıklarına, kendileriyle birlikte cehalet ehlinin de girmelerini istediklerini belirtir. Öyle ki o cahilleri, zina etmelerinden, içki içmelerinden, hırsızlık yapmaları ve insan öldürmelerinden dolayı kınamadıklarını aksine, o cahillerden mezheplerine girerek bu günahlardan kurtulmalarını öğütlediklerini aktarır. Müt'a nikâhını da serbest bıraktıklarını belirten Dameğânî, cahillere akitsiz de bu eylemin yapılabileceğini söylediklerini ve belli bir miktar para karşılığı, kısa süreliğine kısılan bu nikâhın zinanın bir çeşidi olduğunu vurgular. Aslında onların bununla, cahilleri, çirkin fiillerle mezheplerine çekmeyi planladıklarını ve nihayetinde de ancak dünya ve ahirette veballerini artırdıklarını belirtir. Müellif, yaygın bir hadiste de şöyle dendiğini aktarır: “Müt'a yapan bir kavimde ancak bulaşıcı hastalık, veba yayılır ve üzerlerine düşmanlık musallat olur.”⁴⁵⁶ Bu durumların da, bu mezhep mensupları arasında bilinen bir durum olduğunu ve dinde en büyük fesatlardan biri olan bu işe, cahillerin câiz olduğunu zannederek, yöneldiklerini belirtir. Onların, bir nikâhın sahih olabilmesinin şartlarını o cahillere bilerek söylemediklerini, bunun sebebi olarak da, cahillerin korkup kaçmasından çekindiklerin ifade eder. Eğer o cahiller nikâhın sahih olabilmesi için iddet süresi gerektiğini ve bu akdin de gerçek akitler gibi olduğunu bilseler korkup kaçacaklarını söyler. Ayrıca bunu öğrenmeleri durumunda

⁴⁵⁵ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 114.

⁴⁵⁶ İbn Mâce, Fiten, 22.

söz konusu cahillerin onların mezheplerinden soğuyacağını ve bu mezhebe girmekte herhangi bir kazanç görmeyeceklerini belirtir. Bu tarz itirazlarla karşılaşmamak için ilgili şartları zikretmekten kaçındıklarını ifade eden müellif, onların bunun sonucunda da helâk olduklarını ve cahilleri de helâk ettiklerini belirtir⁴⁵⁷ ve şu âyeti zikreder: “...Gerçekten onlar sapmışlardır. Doğru yolu bulmuş da değillerdir.”⁴⁵⁸

Müellif, nasıl ki içkide büyük bir zarar ve zarara götüren etkenler varsa, müt’a’da da büyük bir zarar olduğunun bilindiğini ve Allah’ın içkiyi yasaklaması gibi, müt’a’yı da yasakladığını belirtir. Daha sonra müt’a nikâhının ne gibi sapkınlıklara yol açabileceğini göstermek adına bir kısır rivayet eder:

“Onların âlimlerinden birisi Irak şehrine yolculuk ediyor ve ona halktan biri hizmetçilik ediyordu. Bir gün âlim hizmetçisine şöyle dedi: ‘Benim için faydalanmaya uygun olan bir kadın ara, ben de ondan istifade edeyim?’ Bunun üzerine ona hizmet eden kişi gitti, ona bir kadın getirdi ve onun evli olmadığına o âlimi inandırdı. Âlim de o kadından bir süre faydalandı. Sonra vakit sona erdiğinde kadın eşine döndü. Daha sonra âlimin oğlu babasına hizmet eden kişiye gidip, ondan faydalanmak üzere bir kadın talep etti. Bunun üzerine hizmet eden kişi gitti aynı kadınla birlikte geri döndü ve âlimin oğlu o kadından faydalandı. Sonra babası bir gün bir baktı ki o kadın ve tanıdı. Kendisine ve oğluna hizmet eden adama dedi ki: ‘Bu oğlumla birlikte olan kadın önceden benim yanımda olan kadın!’”. Ancak hizmetçi kendisinin cahil olması dolayısıyla anlayamadığı dışında, mazeret bulamadı. Bunun üzerine âlim ona şiddetli-acı verici bir şekilde vurdu, sonra onlara şöyle dedi: Bu karısını size getiren kişinin veya karısına şöyle şöyle şeyler yapasınız diye veren kişinin cezasıdır veya bunun gibi bir şey demiştir. Rivayet edilir ki Âlim bundan sonra (bu olaydan sonra) mezhebinden tevbe etti ve hakka geri döndü.”

Müellif bu rivayeti aktardıktan sonra mektubu yazdığı arkadaşına dinine kulak vermesini öğütler ve müt’a’da büyük zararların olduğunu belirterek, sözlerini: “Sapkınlık mezhebi olan mezheplerinden Allah’a sığınırım” diyerek noktalar.⁴⁵⁹

⁴⁵⁷ Dameğânî, el-Cevheretü'l-hâlisâ, 115.

⁴⁵⁸ En'âm 6/140.

⁴⁵⁹ Dameğânî, el-Cevheretü'l-hâlisâ, 116.

p. Hz. Peygamber ve Hz. Ali Hakkındaki Fikirleri

Bu mezhep mensuplarının Nebî'yi (s.a.v.) ve Hz. Ali'yi cehalet ve cür'et ile çekiştirdiklerini aktaran müellif, onların bu yaptıklarının açıkça küfür olduğunu ifade eder. Ayrıca onların böyle sözler sarfettiklerini, cahillerinden çokça duyduğunu söyleyen Dameğânî, onların sebbetmeye düşkün olduklarını ve kendilerini de bu kusura-zaafa alıstırmış olduklarını zikreder. İftira ehlinin şöyle sözler sarfetmekte olduklarını aktarır: "Muhakkak ki Nebî (s.a.v.), Ebu Bekir'i kötü söz ve fiillerde, ahlaksızlıkta şöyle şöyle etkilemiştir. Muhakkak ki Ali (a.s.) de, Ebu Bekir ve Ömer'i kötü söz ve fiillerde, ahlaksızlıkta şöyle şöyle etkilemiştir." Onların âlimlerinin cezayı en çok hakeden insanlar olduğunu belirten Dameğânî, bunun sebebinin ise, cahillere bu kapıyı açıp, cahilleri etkileyip, bu tür kötülükler yapmaya sevketmeleri olduğunu söyler. Onların örneğinin, Allah'ın sapkınlık ehlinin, kendi saptırıcıları hakkında Kur'an'da şöyle söylemeleri gibi olduğunu aktarır: "...Ey Rabbimiz! Şunlar bizi saptırdılar. Onlara bir kat daha ateş azabı ver"..."⁴⁶⁰ Bu âyeti de aktardıktan sonra Dameğânî, bu konudaki eleştirilerine son verir.⁴⁶¹

r. Kadınlara İlişkin Yanlış Tutumları

Müellif onların eleştirilen görüşlerinden birinin de, eşlerine ve câriyelerine arkadan yaklaşmayı câiz görmeleri olduğunu aktarır. Bu fırka mensuplarının, aklın çirkin gördüğü şey ile inatlaştıklarını ve şeriâtin haram kıldığı şeyleri yaptıklarını belirtir. Kur'an-ı Kerim'de haddi aşanlar için Allah'ın şöyle dediğini aktarır: "Kim bunun ötesine geçmek isterse, işte onlar haddi aşanlardır."⁴⁶² Bu konuda şöyle bir hadis olduğunu kaydeder: "Yedi grup vardır ki Allah kıyamet gününde onlara bakmaz ve onları temize çıkarmaz ve onlar için acıklı bir azap vardır. Ve bunu yapanı ve yapılanı da bunlardan saymıştır. Aynı şekilde eşine arkadan yaklaşanı da o gruptan saymıştır."⁴⁶³ Başka bir hadiste Nebî'nin şöyle dediğini aktarır⁴⁶⁴: "Kadına arkadan yaklaşmak küçük livâttadır."⁴⁶⁵

⁴⁶⁰ A'râf 7/38.

⁴⁶¹ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 117.

⁴⁶² Mü'minûn 23/7.

⁴⁶³ Görebildiğimiz hadis kaynaklarında bulamadık.

⁴⁶⁴ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 117.

⁴⁶⁵ Ebû Dâvud, Nikâh, 46; Ahmed b. Hanbel, 11, 6706.

s. Allah Hakkında Beda ve Takiyye Anlayışları

Bu mezhep ehlinin eleştirilen ve kınanan görüşlerinden biri de, Allah için bedâ'yı ve takıyye'yi caiz görmeleridir. Onlar, Allah'ın sözleri, kendi düşünceleri ile uyuşmadığı durumlarda bu yollara başvurmuşlardır. Kendilerinin olacağını iddia ettikleri bir durum gerçekleşmediğinde, Allah'ın karar değiştirmiş olduğunu söylemeye cür'et etmişlerdir. Bu inanışa bir örnek olarak da Ca'fer Sadık'tan sonra imamın kim olacağı hususu verilebilir. Nitekim onlara göre, Allah önce İsmail demiştir, ancak daha sonra karar değiştirerek imamın Musâ Kazım olduğunu söylemiştir. Allah'ın onların iftiralarından berî olduğunu belirten Dameğânî, bekledikleri imam kendi akranlarının döneminde ortaya çıkmadığında, Allah'ın karar değiştirdiğine inandıklarını söylediklerini ve ancak Allah'ın onları, sonsuza dek bekledikleri kişinin gerçekte var olmaksızın bıraktığını söyler. Onların bu tür delil getirme yöntemlerinin tamamen temelsiz olduğunu belirten müellif, onların noksan ve ziyadeyi de câiz gördüklerini aktarır.⁴⁶⁶

Bu mezhep mensuplarına göre nebî ve imamlardan herhangi birinin hataen ya da kasıtlı olarak günah işlemeleri câiz değildir. Buradan hareketle onlar Kur'ân'da anlatılmakta olan peygamberlerin günahlarını da beda ve takıyye çerçevesinde yorumlamışlardır. Sonuç olarak onların düşüncelerine göre Nebîler ve imamlar, Hz. Âdem'den beri sadece masum kişilerden çıkmaktadır. Ancak müellif, bu durumun din anlayışında büyük bir bozulmaya, Allah'ın sıfatlarını inkâra varacağını belirtir ve bu mezhep hakkında şunları diyerek eleştirilerini noktalar⁴⁶⁷:

*“Onların bu risâlenin sınırlarının yetmeyeceği kadar çok ahmaklıkları vardır. Lütü ile bizi ondan kurtaran Allah'a hamd olsun, ancak apaçık basiret gözüyle bakana yazdığımız çirkin yollarında ve kötü yöntemlerinde kullandıkları ünlenmiş işler-durumlar yeter. Hamd yalnızca Allah'a olsun ve salavat O'nun kulu ve rasûlü olan efendimiz Muhammed'e olsun.”*⁴⁶⁸

⁴⁶⁶ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 118.

⁴⁶⁷ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 119.

⁴⁶⁸ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 119.

3.3. İsmâiliyye:

Dameğânî, Şia'nın diğer bir kolu olan İsmailiyye'yi de detaylı bir şekilde ele alarak eleştirilerde bulunur. Bu mezhep mensuplarının icmâ ile inkârcı, kâfir bâtinîler olduklarını dile getiren müellif, görünüş dışında onların Muhammed (s.a.v.) ümmetinden olmadıklarını ifade eder. Bunun sebeplerinin ise çok olduğunu söyler. İlk olarak, onlardan haberi olan herkesin de bildiği gibi vahyi inkâr ettiklerini belirtir. Yine onlara göre Rasuller, Allah ile doğrudan iletişime geçen insanlar değil de, O'nun ruhânî delili, sembolleri olduklarına inandıklarını zikreder.⁴⁶⁹

Yine bu mezhebin âlimlerinin astroloji dışındaki herhangi bir ilimle pek ilgilenmediklerini ifade eden Dameğânî, bununla da topluluklara kendilerinin gayb ve benzeri gibi insanın bilmediği şeyleri biliyormuş izlenimi vererek, onlara güneş tutulmasını ay ve güne varana kadar haber vererek ünlerini yaydıklarını belirtir. Yeniden dirilme ve kabir azabını da inkâr ettiklerini ve bu inançlarını da ancak bir korku anında belli ettiklerini söyler. Tenâsüh inancını da benimsediklerini ifade eden müellif, bir kız çocuğu gördüklerinde ona şöyle bir soru sorduklarını aktarır: “Ezelde kaç kere bu bedende doğdun?” Bu soruyu da, öldükten sonra dirilmeye, kabir azabına inanmamaları ve cennet, cehennemin olmadığına inandıklarından dolayı sorduklarını söyler. Müellif, onların tenâsüh inancının şöyle olduğunu söyler: “Ruhlar bedenlerde dolaşır, aktarılır ve eğer insan ölürse, ruhu ancak başka bir cesede intikal eder ve bu ruh yok olmaz. Dünya dışında da bir ahiret yoktur. Her şey bu dünyada olup, biter, ruhlar bu dünyada dönerler. Mükâfat ve cezalandırma da bu dünyada olur ve biter.” Tenâsüh gibi açıkça küfür olduğu belli olan şeylere inandıklarını haber veren müellif, bu anlatılanların ise, makalât kitaplarında haklarında meşhur olmuş bilgiler olduklarını belirtir. Yine bu bilgilerin, her ne kadar muhaliflerinden saklamaya çalışsalar da kendi kitaplarında da bulunduğunu ifade eder. Diğer İslâm âlimlerinin de onların sapkın görüşlerine, karşı görüşler ortaya koyarak cevaplar verdiklerini, ortaya çıktıkları günden, kendi yaşadığı zamana kadar, onlar ile Müslümanlar arasında, İran'da ve her nerede yaşamışlarsa fitne sürdüğünü

⁴⁶⁹ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisa*, 119.

kaydeder. Sözlerine, onların ince, tehlikeli bir nifakları ve büyük hileleri olduğunu haber vererek son verir.⁴⁷⁰

3.3.1. İsmâiliyye'nin İsimleri:

Bu mezhebin birçok ismi olduğunu ifade eden müellif, onlardan bazılarının şunlar olduğunu söyler: Bâtıniyye, Karâmita, Karmâtiyye, Hurremiyye, Hudmediniyye, İsmâiliyye, Seb'iyye, Babekiyye, Muhammeriyye, Ta'limiyye, Ehl-i Davet, Mazdekiyye. Daha sonra da bu isimler ve sebepleri hakkında tek tek bilgi vermeye başlar.⁴⁷¹

Bâtıniyye: Eşyaların zâhirlerinin bâtınları olduğuna ve her kim ki bâtın ilmine ulaşırsa, teklifin ondan düştüğüne olan inançları sebebiyle Bâtıniyye olarak isimlendirildiklerini belirtir. Onların, toplulukları, kalplerinde olduğuna inandıkları hayallerle yanılttıklarını ve bunu da Allah'ın şu sözüne dayandırmalarının muhtemel olduğunu söyler: "...Bunun iç tarafında rahmet, onlar (münafıklar) tarafındaki dış cihetinde ise azap vardır."⁴⁷² Bu grubun Kur'an'ın Allah kelâmı ve hüccet olduğuna inanmamalarına rağmen ümmetin Kur'an'a atfettiği yüceltmeyi ve O'nunla delil getirdiğini görmeleri sebebiyle, kendi çıkarları için, Kur'an'dan delil getirdiklerini belirtir. Bununla amaçladıkları şeyin ise, ümmeti İslâm'dan çıkarmak ve inkârcılar zümresine dâhil etmek olduğunu ifade eder.⁴⁷³

Karâmita: Kendisine Hamdan b. Karmât denilen liderlerine nisbetle karâmita olarak isimlendirilen bu gruba Karmâtiyye de denildiğini belirten müellif, Hamdan'ın Kûfe'de halk tabakasından bir zâhid olduğunu aktarır. Daha sonra Hamdan'ın başından geçtiği söylenen bir kıssayı anlatmaya başlar. Bu kıssaya göre, Hamdan bir gün inek gütmekte olan bir Bâtıniye rastgelir ve adama yolculuk meşakkatinin sirâyet etmiş olduğunu görür. O'na dinlenmesini teklif eder, ancak adam kabul etmez. Bu sırada Bâtini, Hamdan'ın hâlinden, hareketlerinden zühd hayatına meyilli bir insan olduğunu anlar. Hamdan, adama nereye gittiğini sorar. Adam da, bir köye gitmek istediğini söyler. Gitmek istediği köy Hamdan'ın köyüdür. Bunun üzerine Hamdan, adama o köye ne amaçla gittiğini sorar. Adam da, oranın ehlini, cehaletten ilme, dâlaletten hidâyete,

⁴⁷⁰ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 120.

⁴⁷¹ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 121.

⁴⁷² Hadîd 57/13.

⁴⁷³ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 121.

mutluluktan mutluluğa, neye ihtiyaç duyuyorlarsa, ona sahip kılmaya davet etmekle emredildiğini haber verir. Bunun üzerine Hamdan adama şöyle der: “Benim sıkıntımı gider ki, Allah da senin sıkıntını gidersin. Sende olup da beni ıslah edecek, diriltecek olan ilim ile beni ödüllendir.” Bunun üzerine adam, Hamdan’a kendisinde olan saklı sırrı herhangi birine ancak o kişiye güvindikten ve ondan söz aldıktan sonra ortaya çıkarmakla emredildiğini söyler. Hamdan’da adama sırrı saklayacağına dair söz verir. Bunun üzerine adam, Hamdan’a şöyle der: “Benim bir imamım var o Allah’ın yeryüzü ehline hüccetidir ve yaratılmışlardan herhangi bir kimse ona denk olmaz. Fakat sana söylediğim sırrı kimseye söylemeyeceğine dair söz verdin ve bunu yapacaksın.” Böylece bu bâtinî adam Hamdan’a davet konusunda yetki verir, Hamdan da bu grup içerisinde derece derece yükselir, öyle ki her davet ettiği davetine icâbet eder ve nihayetinde kavmi de Hamdan’a tâbî olur. Hamdan da bu mezhebin temellerinden biri olur. Hasa (Ahsa) ve Katîf bölgelerine gider ve oraları da ele geçirir. Sonra Müellif, Hamdan’ın hacc vakti olmayan bir zamanda, Kâbe’ye saldırdığını ve Haceru’l Esved’i ülkesine götürdüğünü aktarır. Daha sonra Müslümanların, onu alabilmek için, ona büyük bir meblağ ödediğini de kaydeder.⁴⁷⁴

Hurmiyye-Hurremiyye: Hurremiyye isminin Farsça, kendisi ile rahatlanan ve kendisinden etkilenilen lezzetli şey anlamındaki, hurm kelimesinden geldiğini belirten Dameğânî, bu kelimenin Mazdekiyye’nin de lakabı olduğunu belirtir.⁴⁷⁵

Mazdekiyye: Başlangıç itibariyle bu grup Mecusilerin aksi yönünde görüşler öne sürmeleriyle ortaya çıkmış olsalar da daha sonra bu çizgilerini koruyamamışlar ve Mecusilerden kural tanımaz bir grup olmuşlardır. Onlar tıpkı Mecusiler gibi haramlardan lezzetli olan her şeyi mübâh görmüşler ve mezhepte onlara benzerliklerinden dolayı bu şekilde isimlendirilmişlerdir. Müellif, Hurmediniyye olarak da isimlendirildiklerini ekler.⁴⁷⁶

Babekiyye: Mu’tasım zamanında Abbasoğulları’na isyan eden, Azerbeycanlı Babek denilen bir adama tâbî olduklarından dolayı, Babekiyye olarak

⁴⁷⁴ Dameğânî, *el-Cevheretü’l-hâlisâ*, 122.

⁴⁷⁵ Dameğânî, *el-Cevheretü’l-hâlisâ*, 123.

⁴⁷⁶ Dameğânî, *el-Cevheretü’l-hâlisâ*, 123.

isimlendirildiklerini belirtir. Onların belli gayelerle gruplarını bir araya getirdiklerini ancak Mu'tasım'ın onlara karşı zafer kazanıp, Babek'i çarmıha gerdikten sonra onların izlerini de sildiğini aktarır. Dameğânî bu grubun şöyle bir inançları da olduğunu aktarır; Hz. Muhammed'den (s.a.v.) önce, kendilerinin bir Nebî'leri vardır, ismi de Şirvan'dır. Şirvan Hz. Muhammed (s.a.v.)'den daha faziletlidir.⁴⁷⁷

İsmâiliyye: Zahirde Muhammed b. İsmâil b. Ca'fer Sadık'a intisablarından dolayı İsmâiliyye olarak isimlendirilmiş olduklarını aktaran Müellif, onların imamlarının Muhammed b. İsmâil olduğunu ve içinde yaşadıkları dönemin de onun dönemi olduğunu, Nebî Muhammed'in devrinin bittiğini iddia ettiklerini belirtir.⁴⁷⁸

Seb'iyye: Birçok şeyin 7 rakamı üzerine kurulmuş olduğuna dair inançlarından dolayı bu şekilde isimlendirildiklerini belirten Dameğânî, onların iddialarına göre; imamların da zahirde yedi şahıs olduğunu belirtir. Dünya için düzenlenmiş yıldızlarında yedi olduğunu söyler. Buna göre bu yıldızların isimleri şöyledir: Satürn, Jüpiter, Mars(Merih), Güneş, Venüs, Merkür, Ay'dır, en yüksekleri-üsttekileri Satürn, en alçaktaki- alttaki Ay'dır. Onların sözlerinin kâfir Sâbiîler'den ve Senevîler'den çalınmış olduğunu ifade eder.⁴⁷⁹

Muhmera-Muhammira: Muhammira olarak isimlendirilmelerinin sebebinin ise Babek'in zamanında isyan vakitlerinde elbiselerini kırmızı renk boyaya batırmaları olduğunu ve onların sembollerinin de kırmızı olduğunu belirtir.⁴⁸⁰

Ta'limiyye: Ta'limiyye olarak isimlendirilmelerinin sebebinin re'y'i kullanmayı reddederek, hadisleri kabul etmeleri ve insanları da kendilerindeki ilimleri birinin öğretmesi ile almamış olan masum imamdan öğrenmeye davet etmeleri olduğunu belirten Müellif, onların astroloji (müneccimlik) ve aritmetiği de kabul ettiklerini haber verir. Muhtemelen müellifin, imamlar için ilimleri birinin öğretmesi ile almamış

⁴⁷⁷ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 123.

⁴⁷⁸ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 124.

⁴⁷⁹ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 124.

⁴⁸⁰ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 124.

olmalarından kastı, bu insanların inancına göre, ilimler imamlara Allah tarafından verilir anlayışıdır.⁴⁸¹

Ehl-i Davet: Ehl-i davet olarak isimlendirilmelerinin sebebinin, rivayete göre, Mecusîler, Mazdekîler, bazı Senevîler ve inançsız felsefecilerden bir grup, Müslümanlar'ın kendi yaşadıkları toprakları gelip işgal etmelerine yardımcı olmak istemişler ve onlar için bu işi kolaylaştırmak üzere karara varmışlardır. Akabinde görüşlerinde İslâm'danmış gibi görünmek ve Şia mezhebine intisâb etmek üzerinde anlaşmaya varmışlardır. Böyle davranmalarının altında ise diğer İslâm fırkalarının görüşlerinden farklı olarak, sahabe hakkında olumsuz düşünceleri ve değişik bölgelere yayılan davetçilerinin ise sahabeye sebbeden insanlar olması olduğunu belirten Dameğânî, onların Ehl-i beyte çok üzüldüklerini ve aynı zamanda rafz ve diğer konularda da Şia'nın cahillerinin benimsediği görüşleri benimsediklerini zikreder. Ancak kendi aralarında, mezhebi anlayışı sağlam olan insanların yanında sırlarını açığa vurduklarını ve kendilerine tâbî olan insanlardan söz alarak, mezhep içerisinde yüksek derecelere ulaşıncaya kadar züht hayatı yaşamalarını ve haramlardan titizlikle sakınmalarını öğütlediklerini aktarır. Yüksek derecelere ulaştıktan sonra da, şeriâtı iptal etmeyi benimseyerek, Nebî'ye (s.a.v.), Hz. Ali'ye ve O'nun zürriyetine iftira etmeye başladıklarını, böylelikle de, ümmetin hepsine muhalefet ettiklerini ifade eder.⁴⁸²

Mazdekiyye: Bu şekilde isimlendirilmelerinin sebebinin, haramları mübâh görmeleri olduğunu belirten müellif, Mazdekiyye hakkında önceden zikredildiği gibi, onlara da onların isimleri ile lakap takıldığını ifade eder.⁴⁸³ Yazar İsmâiliyye'nin bu ismini bu başlık altında ikinci kez zikretmektedir.

3.3.2. İsmâiliyye ve İsnâaşeriyye Arasındaki Farklar ve Eleştirildikleri Hususlar:

Müellif, İsmâiliyye'nin şu hususlar dışında İsnâaşeriyye gibi olduğunu söyler: İsmâiliyye'nin imamları 7 tanedir ve bekledikleri, gâib imamları müellifin daha önceki

⁴⁸¹ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 124.

⁴⁸² Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 125.

⁴⁸³ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 125.

başlıklarda da zikrettiği gibi, İsnâaşeriyye'nin beklediği gaib imamları ile aynı kişi değildir. İsnâaşeriyye İsmâîl'in imametine inanmazken, İsmâiliyye inanır.⁴⁸⁴

Müellif bu farkları zikrettikten sonra İsmâiliyye'nin eleştirilen görüşlerini ve bu konulardaki kendi fikirlerini sıralamaya başlar.

a. Yıldızların ve Aritmetiğin Te'sirine İnanmaları

Bu mezhep mensuplarının eleştirilen görüşlerinden biri de, yıldızların ve aritmetiğin te'sirine inanmalarıdır. Onlar, takvimin te'sirini kabul edip, bütün dini ahkâmlarında onu kullanmışlar, bununla birlikte Nebî'nin şeriâtini de göz ardı etmişlerdir. Buna örnek olarak ise, Müslümanlar'dan bir gün önce haccettiklerini, bir gün önce oruç tutmaya başladıklarını ve diğer Müslümanlar'dan önce iftar ettiklerini belirten Dameğânî, onların Allah'ın haram kıldığını helal, helal kıldığını ise haram saydıklarını ifade eder.⁴⁸⁵

Aritmetiğin te'sirine de inanan bu insanların iddialarına göre, hesapsız yani aritmetiğin verilerine başvurmadan bir iş yapan, ya da bu verilerin tersine bir iş yapan, doğru yola erişmez ve işinde muvaffak olamaz. Hesapları iyi olanları mutlu, kötü olanları ise şanssız olarak vasıflandıran bu insanların, eğer hesap edilen kimsenin başına, hesap edenin dediğinden başka bir şey geldiyse, hesap eden kimsenin ona (hesap edilen kimseye) şöyle dediği aktarılır: “Muhakkak ki hesap-aritmetik bir dakika eksildi veya bu miktarda arttı.”⁴⁸⁶

Dameğânî, bu mezhep ehlinin yaptıkları işlerden birinin de, topluluklara kendilerinde olup da, ümmette olmayan bir şeyin varolduğu izlenimi uyandırmaları olduğunu aktarır. Bu çerçevede seleflerinin, imamlarının ve davetçilerinin verdikleri bilgilere göre gaybdan bir şeyler haber verdiklerini iddia eden bu grubun, iddialarına güneş ve ay tutulmasını örnek verdiklerini onların bu iddialarına, daha önceden astronomi ve aritmetik bilmeyen cahillerin de aldandığını belirtir. Bu grubun söz konusu

⁴⁸⁴ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 125.

⁴⁸⁵ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 126.

⁴⁸⁶ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 126.

iddialarının, kağıt okuyanların,⁴⁸⁷ insanların bilemedikleri türde, büyük şeyleri bildikleri izlenimini vererek onları aldatmalarına benzediğini belirtir.⁴⁸⁸

b. İmamlarının ve Davetçilerinin Günahları Bağışlayabildiklerini İddia Etmeleri

Dameğânî, onların çirkin inançlarından birinin de, toplulukları, davetçilerine bir sır ya da gizli bir haber getirdiklerinde, para karşılığında günahlarının affedilebileceklerine inandırmaları olduğunu söyler. Bu inançlarını da şu âyet ile temellendirdiklerini aktarır: “İnananlara söyle, Allah'ın (ceza) günlerinin geleceğini ummayanları (şimdilik) bağışlasınlar...”⁴⁸⁹ Böylece kandırdıkları bu toplulukları âyetle kastedilen münafıklar gibi Allah'ın (ceza) günlerinin gelmesini istemez bir hale çevirdiklerini zikreder. Ancak bu âyetin müfessirlerin ittifâkı ile, Ömer b. Hattab'ın kölesi ve Abdullah b. Ubey el-Münafık'ın kölesi arasında geçen şiddetli tartışmada münafıklardan intikam almak isteyen Mü'minler hakkında inmiş olduğunu belirten müellif, İbn Ubey'in ayette de geldiği gibi şöyle dediğini aktarır: “..Andolsun, eğer Medine'ye dönersek, üstün olan, zayıf olanı oradan mutlaka çıkaracaktır...”⁴⁹⁰ Bu olayların geçtiği sırada, onların gazvede olduğunu ve Ömer b. Hattab'ın İbn Ubey'in sözlerine karşılık şöyle dediğini aktarır: “Medine'ye dönmeden önce ona olan çirkin-hoşlanmadığı şeyi göreceğiz.” Bunun üzerine de Câsiye 14. Ayetin inmiş olduğunu vurgulayan müellif, Bâtınîler'in bu ayeti bağlamından kopararak kendilerine göre farklı yorumladıklarını belirtir.⁴⁹¹

c. Kur'ân ve Sünnet'den Kaçınmaları

Bu mezhep ehli içerisinde Kur'ân ve Nebvî Sünnet'i okuyanın olmadığını belirten Dameğânî, bunun sebebinin ise, Kur'ân'ın Osman'ın kelâmı olduğuna, Sünnet'in ise Muhammed'den alınmasına gerek kalmadığına inanmaları olduğunu söyler. Nitekim onlara göre Hz. Muhammed'in devri bittiğinden dolayı, artık imamların sünneti geçerlidir. Böylece Kitâb ve Sünneti yok saydıklarını belirten Müellif, Kur'ân'da bu konuda şöyle dendiğini aktarır: “Korunmuş bir kitaptadır. Ona, ancak tertemiz olanlar

⁴⁸⁷ Dipnotta bundan kastın, muhtemelen sihirbazlar ve hilekârlar olduğu belirtiliyor.

⁴⁸⁸ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 126.

⁴⁸⁹ Câsiye 45/14.

⁴⁹⁰ Münâfikûn 63/8.

⁴⁹¹ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 127.

dokunabilir.”⁴⁹² Müellif onların, korunmuş kitaba, yaratılmışlardan melekler gibi tertemiz olanlar dışında kimsenin ulaşamayacağını iddia ettiklerini belirtir.⁴⁹³

d. Tenâsühe (Reankarnasyona) İnanmaları

Onların inancına göre, ruhlar kadîm olup, bedenlerde dolaşırlar. Genç bir insan gördüklerinde bu inançları sebebiyle ona şöyle bir soru sorarlar: “Geçmiş ümmetlerde ve geçen asırlarda, insanlarda bu ruh ile kaç kere doğdun.”⁴⁹⁴

e. Şeriat, Yeniden Dirilme ve Karşılık-Ceza Konusunda Şüpheyeye Düşmeleri-Düşürmeleri

İsmâîlîyye’nin eleştirilen görüşlerinden biri de, onların Kur’ân ve Sünnet temelli olan, Nebvî Şerîât’in çelişkiler barındırdığını düşünmeleridir. Dameğânî bununla birlikte de onların, Kur’ân surelerinin başlarındaki bazı harfler gibi tefsir edilmeyen yerlerle ilgili ya da ümmet içerisinde herhangi bir kimsenin o konuda yorum yapmadığı konularda insanlar arasında şüpheyeye yol açacak söylentiler yaydıklarını belirtmektedir. Onların kendilerince yorumladıkları âyetlerden biri şudur: “..size helâl olan (başka) kadınlardan ikişer, üçer, dörder olmak üzere nikahlayın...”⁴⁹⁵ Onların bu ayetten, dil kurallarının 4 kadından fazlası ile evlenilmesinin mübâh kılınmasına müsait olduğunu söylediklerini belirten Müellif, âyette; “müsenna” diyerek ikişer, “sülâs” diyerek üçer, “rûba” diyerek de dörder, toplamda 9 eşliliğe izin verildiğini iddia ettiklerini aktarır. Onların yine bu konuda: “Nebî için dörtten fazla kadınla evlilik mükâfat olarak izin verilmişken, başkası için niçin izin verilmiş olmasın.” dediklerini belirten Dameğânî, onların daha da ileri giderek, cemaatlerine göstermedikleri kitaplarında dokuz eşliliğin aşılmasına da cevaz verdiklerini belirtir. Aynı şekilde nikâhsız ilişkiyi de câiz gördüklerini ve bunu da şu ayete dayandırdıklarını aktarır: “De ki: ‘Allah’ın, kulları için yarattığı zîneti ve temiz rızık kim haram kılmış?’...”⁴⁹⁶ Yine bu âyete dayanarak, içki, hıncır-domuz, homoseksüellik vb. haramları da serbest bıraktıklarını belirten müellif, onların kitaplarını inceleyen herkesin bunları görebileceğini söyler.⁴⁹⁷

⁴⁹² Vâkıa 56/78-79.

⁴⁹³ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 127.

⁴⁹⁴ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 128.

⁴⁹⁵ Nisâ 4/3.

⁴⁹⁶ A'râf 7/32.

⁴⁹⁷ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 128.

Dameğânî, onların, dünyadan başka bir cennet ve cehennemin olmadığını iddia ettiklerini, bu görüşlerini de şu âyete dayandırdıklarını ifade eder: “Onlar geride nice bahçeler, nice pınarlar bıraktılar.”⁴⁹⁸ Yine zâhirde olanı, bâtında olana göre yorumladıklarını, “Eğer Allah iblisi ve kâfirleri yaratmasaydı insanlar rahatlardı” dediklerini, yine: “Nebî (s.a.v.) bütün ümmete Ali’nin halife olduğunu açıklasaydı, bu konu hakkında kimse şüphelenmezdi ve ümmet arasında tartışma ve ihtilâf olmazdı, ancak ümmeti şaşkın ve birbirini öldürürken bıraktı” dediklerini aktarır. Nihayetinde de, Allah, rasûlü ve nebevî şeriât hakkında şüpheler oluşturmaya ve böylelikle de toplulukların kalplerinde mezheplerinin yer etmesini sağlamaya çalıştıklarını belirten müellif, Allah’tan onları rezil etmesini diler.⁴⁹⁹

Dameğânî, diğer bir sapkın görüşlerinin ise, kendileri dışında bütün Müslümanların kanlarını ve mallarını mübâh görmeleri olduğunu, hatta onların fırsatını bulabilseler, bütün Müslümanları yok etmek isteyeceklerini aktarır. Ancak Allah’ın onları yüz üstü bıraktığını ve her ne zaman, savaş için ateş yaktılsa, Allah’ın o ateşi söndürmüş ve onları baş aşağı bırakmış olduğunu belirtir. Onlarda ancak ve ancak şu hususların kalmış olduğunu belirtir: “Züht hayatı yaşıyormuş gibi ümmetin cahillerini kandırmak, her bir fırkada uygun buldukları şeylerle onlara yaklaşma, her insana zaafının olduğu şeylerle gelmek ve sonuç olarak da o kişi onları onaylamıyorsa o kişiden uzaklaşmak.”⁵⁰⁰

Dameğânî, onların hallerini bilen âlimlerden hiçbirinin, onların kâfirlerin en şerlileri olduğu konusunda şüphe etmeyeceğini ifade eder. Yine kendilerini Müslümanmış gibi gösterdiklerini ve Şia’dan oldukları iddialarını da sürdürdüklerini belirtir. Onları takip eden topluluklara, vâcipleri edâ etmeyi, kötülüklerden uzak durmayı emrettiklerini, Ali ile münakaşa ederek ondan hilafeti alanlardan teberrî etmeyi emrederek, cahillerin kalplerini onlara yöneltecek şeyleri iddia ettiklerini aktaran Dameğânî, cahillerin akıllılardan daha fazla olduğunu vurgular. Son olarak da “Kalbi olan, Kur’ân’a kulak veren kimselerin bunların söylediklerinden uzak durması gerekir ve onlar bunların sırlarına ihtiyaç duymazlar” der.⁵⁰¹

⁴⁹⁸ Duhân 44/25.

⁴⁹⁹ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 129.

⁵⁰⁰ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 129.

⁵⁰¹ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 129.

f. İfada Gecesi ve Haramların Mübah Görülmesi

Dameğânî bu mezhep mensuplarının, her sene, erkeklerinin ve kadınlarının toplandığı, ifada ve Ğadir gecesi olarak isimlendirdikleri bir geceleri olduğunu söyler. Söylentiye göre bu gecelerin bazılarında, onların kandilleri söndürdükleri ve haramları mübâh gördüklerini, bununla birlikte onların bu söylentiye inkâr ettiklerini aktarır. Ancak Müellif, onların kitaplarında geçen bütün haramları mübâh görmeleri ve Allah'ı inkâr etmeleri hakkında geçenlerin bundan daha çirkin olduğunu ifade eder.⁵⁰²

Bu tür ifadeler muhtemelen muhalifini kötölemek bağlamında uydurulmuştur. Nitekim Dameğânî'nin de tekfir ettiği tek fırka İsmâîlîyyedir. Bu sebeple onun da bu tür söylentilere ne kadar objektif yaklaştığı bilinmemektedir.

g. Namaz, Zekât ve Miras Konularında Ümmete Karşı Çıkmaları

Müellif, onların 5 vakit namazda ümmetin aksi bir görüş ortaya koyduklarını ve bu namazda çoğaltmalar yaparak, ikişer ikişer kıldıklarını belirtir. Bununla birlikte de asla cemaatle namaz kılmadıklarını aktarır. Yine onların ümmete zekât ve mirasta da muhalefet ettiklerini, onların iddialarına göre, altının miras olarak bırakılmayacağını, kendi daîlerine imama vermek üzere verileceğini zikreder.⁵⁰³

Dameğânî'nin genel olarak Şîa ili ilgili yaptığı fırka tasnifini yaparken kendisinden önce yazılan hangi kaynaklardan yararlanmış olma ihtimali olduğunu araştırdığımızda, Şehristânî'nin el-Milel ve'n-nihal adlı eserinden yararlanmış olma ihtimalinin yüksek olduğu görülmektedir. Nitekim Şehristânî'nin Zeydiyye ve İmâmiyye'ye dair yaptığı tasnif, Dameğânî'nin tasnifi tamamen uygunluk arz etmektedir.⁵⁰⁴ Bununla birlikte yaklaşık olarak Dameğânî'nin çağdaşı olduğunu tahmin ettiğimiz, İbn Ebi'd-Demm'in (ö. 642/1244) *el-Fıraku'l-İslâmiyye* isimli eserindeki Şîa ve fırkalarını tasnif sistemi büyük orandan aynıdır.⁵⁰⁵ Bu durum da aralarında bir etkileşim olduğu fikrini akla getirmektedir.

⁵⁰² Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 130.

⁵⁰³ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 130.

⁵⁰⁴ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 2006.

⁵⁰⁵ Gömbeyaz, *İslâm Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, 286.

4. DAMEĞÂNÎ’NİN ANLAYIŞI

Dameğânî bütün bu fırkalar hakkında, yorum ve eleştirilerini bölümler halinde sıraladıktan sonra, kendisinin tercih ettiği metodu açıklamaktadır. Bir yandan da bu risaleyi yazmasına sebep olan arakadaşına nasihatler ederek, onun hangi mezhebe ittiba edilmesi gerektiğine dair sorusuna da mukabelede bulunmaktadır. O kendisinin bu risalede ele aldığı ve eleştiriler yönelttiği hiçbir mezhebe mensup olmadığını ve kalbinin de ancak bu şekilde sekinet bulduğunu ifade etmektedir. Dameğânî, ümmetten olmadığı halde ümmettenmiş gibi görünen Batıniyye dışında, Müslümanlardan kimsenin tekfir edilemeyeceğine inanmaktadır. Yazdığı risalesi çerçevesinde, eleştirdiği görüşlerden birine sahip olanın dalalette olduğuna inandığını, ancak bu dalaletin de büyüklüğü ve hafifliğine göre bu kişilere bakış açısının değiştiğini belirtmektedir. Nebi’nin de bu minvalde şöyle dediğini aktarır: “Gönlüne sinmeyi bırak ve kalbinin kendisinde sekinet bulduğunu da öne geçir, kendisinde sekinet bulmayanı da bırak”⁵⁰⁶ Arkadaşına da eğer imkânı varsa ve böyle bir ehliyeteye sahipse, Kur’ân ve Sünnet ile yetinerek, sahabe ve tabiinin üzere olduğu gibi yaşamasını nasihat etmektedir. Buna gücü yetmiyorsa ve bir âlimi kaçınılmaz bir şekilde taklid etmesi gerekiyorsa, bu durumda, taklid edeceği kişinin hayatına, hâline, metoduna bakmasını, bununla birlikte fazilet ve zühd sahibi olmasına da özen göstermesini önerir.⁵⁰⁷

Müellif, arkadaşına, Ehl-i sünnet’ten bir grubu taklid etmek isterse, içlerinden en iyi grubun Sûfiyye olduğunu ifade etmektedir. Onlar içerisinde de Ehl-i sünnet’e yönelttiği eleştirilerden uzak olanı bulursa ve yine kalbine de sinerse bu kişilere tabi olmasını tavsiye eder. Ehl-i sünnet içerisinde bu grubu tavsiye etmesinin sebepleri olarak ise, bu grubun ilk temsilcilerinin ümmetin hayırlıları olmaları ile birlikte, onların, dünyaya değil de ahirete çağıran, dinin hastalıklarını tedavi eden ve Allah’ın yarattıkları hakkında tefekkür eden insanlar olmalarını sayar. Dameğânî onlardan hayırlılar olarak bahsettiği bu gruba şu sûfileri örnek verir: Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909), Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), Serî es-Sakatî (ö. 251/865), Fudayl b. İyâz (ö. 187/803). Bu sûfilerin dünyaya dair hiçbir hazza meyiletmeyen insanlar olduğunu da belirtmektedir. Arkadaşına

⁵⁰⁶ Ahmed b. Hanbel, 29, 18001.

⁵⁰⁷ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 132.

da Sûfilerden, bu alamelere sahip, hâli bu sûfilerin hâllerine benzeyen kişilere rastlarsa onlara tâbî olmasını nasihat etmektedir.⁵⁰⁸

Şia'dan bir grubu taklit etmek istediği takdirde ise, Şia hakkında yaptığı eleştirilerden uzak olan bir grup bulursa onlara tabi olmasını önerir. Şia içerisinde de en takvalı grubun Zeydiyye olduğunu vurgulayan Müellif, onlardan zahit olanların, Sünniler içerisindeki Sûfiyye grubu gibi, dünya ve işleri ile meşgul olmaktan uzak, sadece kendileri ile meşgul olan insanlar olduklarını ifade etmektedir. Ehl-i sünnet'ten takdirle bahsettiği sûfiler içerisinde Süfyân es-Sevrî, Muhammed b. Vâsi (ö. 123/741), Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ve o dönemde diğer önde gelen kişilerin, Zeydiyye mezhebinin imamı olan Zeyd b. Ali'nin (ö. 122/740) tabiilerinden olduklarını söylemektedir. Nitekim Ebû Hanîfe'nin talebelerinden Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin (ö. 189/805) de Zeydiyye hakkında şöyle dediğini aktarmaktadır: “Ben her ne zaman Zeyd b. Ali'nin düşmanlarından kendimi güvende bulsam, onun mezhebi üzereyimdir, ancak düşmanlarından korktuğum zamanlarda Ebû Hanîfe'nin mezhebi üzereyimdir.”

Bütün bunların yanı sıra metin içerisinde, Dameğânî, Ehl-i sünnet'e yönelttiği eleştiriler kısmında Bid'âtler başlığı altında, Ebû Hanife'yi ve Ehl-i sünnet'in diğer üç fıkıh imamı olan İmam Malik, İmam Şafii ve Ahmed b. Hanbel'i Abbas Oğullarına meyletmeleri ile suçlamaktadır. Onların Abbas Oğullarının istedikleri şeyleri yaptıklarını ve böyle yapmalarının da açıkça bid'ât olduğunu belirtmektedir.⁵⁰⁹ Dolayısıyla Ebû Hanife hakkında çelişkili bir tavır sergilediğini söylemek mümkün gözükmemektedir.

Ca'fer es-Sâdık'ın ise bu grup hakkında şöyle dediğini aktarır: “Vallahi gökten hak sancağı inseydi, Zeyd b. Ali'nin ashabından başkası üzerine dikilmezdi. Çünkü onlar zühd ve takva ehlidirler” Bu grubun Emevîler döneminde gizlendiklerini haber veren Dameğânî, mütekaddîmûndan ismini vermediği birinin şöyle dediğini de aktarır: “Eğer yeryüzünde melekler erkeklerin görünümünde olsaydı, onları Zeydiyye âlimlerinden başkaları zannetmezdim. Çünkü ben onları, dünya ve onun ehlinden tamamiyle temzilenmiş gördüm. Yine onlarda bâtınları ile zahirlerinin çelişki içerisinde olduğu hiçbir hâl görmedim.” Dameğânî, Zeydiyye hakkındaki bu özvgülerinin ardından yine de

⁵⁰⁸ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 132.

⁵⁰⁹ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 69.

bir yanılma payı bırakarak, onların hâllerinde, kendisinin bilmediği bir çelişki olmasından korktuğunu da belirtmektedir.⁵¹⁰

Bütün bu önerilerinden sonra arkadaşına genel bir nasihatte bulunur ve ona her şeyi açıkça anlatana, dünyadan ahirete, şüpheden yakîne, istek ve arzudan, korku ve haşyete, recâdan havfa davet ve teşvik edene tâbî olmasını ve böyle kişilerle dostluk etmesini nasihat eder.⁵¹¹

Dameğânî son olarak arkadaşına, bu risaleyi, mezhepler hakkında bilgi vermek için yazdığını belirtmektedir. Kendisi hakkında da Irak'ta İmamiyye mezhebi üzere yetiştiğini, ilim tahsil etmeye başladıktan sonra ilim için birçok ülkeye seyahat ederek, bütün İslâm mezhepleri ve kollarından haberdar olduğunu, nihayetinde de bütün mezheplerin eleştirilen görüşlerinden uzaklaştığını belirterek sözlerini sonlandırmaktadır.⁵¹²

⁵¹⁰ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 133.

⁵¹¹ Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 133.

⁵¹² Dameğânî, *el-Cevheretü'l-hâlisâ*, 133.

SONUÇ

Çalışmamızda hayatını ve eserini konu edindiğimiz Şemseddin ed-Dameğânî, muhtemelen İranlıdır. Onun nisbet edildiği Dameğân'dan yüzyıllarca birçok fakih ve ilim ehli insan yetişmiştir. Dameğânî, Irak'da İmamiyye mezhebi üzere yetişmiş, ilim tahsili esnasında da İslâm dünyasının birçok beldesini gezmiştir. Kendisinin ifadesiyle dönemindeki bütün İslâm mezheplerini ve kollarını görerek, onlar hakkında bilgi sahibi olmuştur. Konu edindiğimiz bu risaleyi yazma gerekçesi olan, arkadaşının kendisine tabi olunmaya en uygun olan mezhebi sormasından da anlaşılacağı gibi, muhtemelen döneminde ilmî birikimine güvenilen bir şahıstır.

Müellifin yaşadığı döneme gelince, eserin yazmalarının istinsah tarihleri ve eseri kitaplarında zikreden âlimlerin verdiği bilgiler ışığında onun hicrî VII. Yüzyılda yaşadığını tahmin edebilmekteyiz. Müellifin yaşamış olduğunu tahmin ettiğimiz bu yüzyılda siyasî ve sosyal açıdan birçok kargaşa olduğu bilinmektedir. Nitekim bu yüzyılda İslâm dünyası bir yandan Moğol istilasına ile mücadele ederken, bir yandan da devam etmekte olan Haçlı seferlerine karşı direnmeye çalışmaktadır. Dameğânî'nin de yetişmiş olduğu Irak'ta ise yaklaşık 5 asır varlığını sürdürmüş olan Bağdat merkezli Abbasî Devleti'ne, Moğollar son vermiş ve Bağdat'ı tarihinde görülmemiş bir tahribata uğratmışlardır. Moğol istilaları esnasında sadece Abbasî toprakları değil, İslâm dünyasının birçok beldesi tahrib edilmiş, ilmî ve tarihî eserler de büyük zararlar görmüştür. Moğolların son verdiği Abbasi Devleti ile hilafet merkezi olan Irak, siyasal ve kültürel üstünlüğünü kaybetmiştir. Bu üstünlüğü, İslâm dünyasında Moğollara karşı koyabilen dönemin tek devleti olan Memlûkler sayesinde Mısır ve Suriye devralmıştır. Ülkelerini terk etmek zorunda kalan pek çok âlim bu iki ilim merkezine sığınmıştır. Moğol istilasının İslâm dünyası üzerinde oluşturduğu bu karamsar durum ile aklî ilimlerden ziyade, dinî- tasavvufî hareketlerin yükselişe geçmesi ve insanların yaşadığı bu maddî çöküş durumunun maneviyatla onarılmaya çalışılması aynı döneme tekabül eder. Bu dönemde tasavvuf önderleri, gerek devlet gerek halk tabakasında büyük hürmet görmüşlerdir. Ayrıca bu yüzyıl ve önceki yüzyıllarda Sünnî İslâm dünyası sürekli Bâtınîlere karşı ilmî ve askerî bir mücadele içerisinde olmuşlar, onların zararlı

düşüncelerinden Sünnî halkı korumaya özen göstermişlerdir. Bu ortam içerisinde eserini yazdığını tahmin ettiğimiz Şemseddîn ed-Dameğânî'nin Müslümanların fırkalarının görüşlerini değerlendirdikten sonra, onlardan kendilerini İslâmdanmış gibi gösterdiğini ifade ettiği İsmâîlîler dışında hiçbir fırkanın tekfir edilemeyeceğini söylemesi de, böyle bir tarihî arka plan çerçevesinde daha da anlamlıdır. Yine bu döneme bakıldığında, Zeydiyye'nin iktidar ve siyasi güç anlamında İmamiyye'den daha üstün bir konumda olduğunu söylemek mümkündür.

Müellifin ulaşabildiğimiz tek eseri, el-Cevheretü'l-hâlisâ adlı risaledir. Dameğânî'nin bu eseri, önsöz, mukaddime ve iki bölümden oluşmaktadır. O bu risalede kendi döneminde yaşayan mezhepler hakkında bilgiler verir ve bu mezheplerin eleştirilen görüşlerine yer vererek, bu görüşlere ilişkin kendi argümanlarını ortaya koyar. Dameğânî eserinde giriş ve mukaddime bir mezhebin mensuplarının çok sayıda olmasının, mutlak olarak o mezhebin doğruluğuna delalet etmeyeceğini, hatta bu çokluğun, kimi zaman insanları kandırmanın bir aracı olabileceğini belirtmektedir. 73 fırka hadisini de, klasik mezhepler tarihçilerinden farklı olarak, fırkaları tasnifte değil de, çoğunluğun hak üzere olmadığını naklî delilleri arasında zikretmektedir. Söz konusu hadisi rivayet ettikten sonra bütün fırkaların kendilerini, Nebî'nin ve ashabının bulundukları şey üzere olan tek fırka olduklarını iddia ederek diğer fırkaları sapkınlıkla itham ettiklerini belirtmiştir. Sevâdü'l-A'zam'dan kastın ise avam tabakası olmadığı, daha ziyade bu ifadeyi, âlimler arasında bir ihtilaf olduğu zaman, görüşleriyle tek kalan âlim değil de, âlimlerin çoğunluğu anlamında yorumlamıştır. Mühim olanın hak ve hakkı aramak olduğunu belirten müellif, kişinin bu arayışta, onu/hakkı nerede bulduğunu önemsemeden alması ve bu arayışını da ölene kadar samimiyetle sürdürmesi gerektiğini ifade etmektedir.

Müellif eserin birinci bölümünde kendi dönemindeki mezhepleri iki ana başlık altında toplamıştır. Bunlar; Ehl-i sünnet ve Şîa'dır. Bu mezheplerden Ehl-i sünnet'in kendi içerisinde ayrıldıkları fırkalar için ayrı başlıklar açmamışsa da, bu dönemde Hariciler'in Ehl-i sünnet'e dönüştüğünü ve bundan sonra da Ehl-i sünnet'in içerisinde Haşviyye, Cehmiyye ve Eş'ariyye'den oluşan fırkaları barındırdığını belirtmektedir. Ancak burada dikkat çeken hususlardan biri, Dameğânî'nin, Mâtürîdiyye mezhebini ne Ehl-i sünnet'ten bahsederken ne de onlara eleştiriler yöneltirken eserine almamış

olmasıdır. Şîa'ya gelecek olursak, müellif, Şîa içerisine Mu'tezile'nin de zamanla dahil olduğunu belirtir ve Şîa'yı üç ana fırkaya ayırarak değerlendirir. Bunlar; İsnâşeriyye, Zeydiyye ve İsmâiliyye'dir. Müellif bu ana başlıklar altında mezheplere dair genel bilgiler verdikten sonra eleştirilerini ve bu eleştirilerinin gerekçelerini açıklar. Eserinin ikinci ve son bölümünde ise, bu mezhepler içerisinde kendisinin görüşlerini takdirle karşıladığı ve nihayetinde de kendisinde ağır basan görüşleri açıklayarak eserini sonlandırır.

Müellifin eseri içerisinde Mâtürîdiyye mezhebinden bahsetmemesinin tahmini sebeplerine bakacak olursak, muhtemelen onun yaşadığı dönemde bu mezhep orta İslâm dünyasında etkili değildir. Mezhebin bu coğrafyada, Hanefilik üzerinden belki bir temsili söz konusu ise de, daha ziyade hicrî 8. Yüzyıldan itibaren öne çıkmaya başlamıştır. Dolayısıyla Dameğânî'nin eserinde Mâtürîdiyye'den bahsetmemiş olması vakıya uygun gözükmektedir.

Dameğânî'nin fırkalara dair yaptığı tasnifin, kendi yaşadığı dönemdeki vakıadan hareketle yapılmış bir sınıflandırma olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim kendi döneminde mezheplerin iki ana gövdeden oluştuğunu gözlemleyen Dameğânî, buna göre bir tasnif sistemi oluşturmuş, cılız kalan diğer fırkaları da bu iki mezhep içerisinde uygun gördüğü gruba dahil etmiştir. Dolayısıyla onun fiili durumdan hareketle bir tasnife gittiğini söylemek doğru olmakla birlikte, diğer azınlık olan mezhepleri hangi grup içerisinde zikredeceğinde de kendi itikâdî ve ideolojik eğiliminin etkili olduğunu söylemek mümkündür. Buradan da hareketle fırka tasniflerinin her dönemin şartlarına ve tasnifi yapan kişinin bakış açısına göre değişiklik göstermesinin muhtemel olduğu anlaşılmaktadır.

Genel olarak müellifin eserini yazarken kaynaklardan uzak yazmış olabileceğini tahmin etmekteyiz. Nitekim o hadislerle delil getirirken onların neredeyse hiçbirinin kaynağını vermemiştir. Ayrıca delil getirdiği hadis metinlerini de kaynaklardan çoğu zaman mana olarak rivayet etmiştir. Bununla birlikte bilgi kaynakları başlığında da değindiğimiz gibi, alıntılar yaptığı kitaplarla da her zaman tam bir uyum içerisinde değildir. Ancak bu alıntılarda genel olarak mana itibariyle uyum içerisinde olduğu

söylenebilir. Bu aktardığımız hususlar, onun eserini yazarken kaynaklardan uzak yazmış olabileceği ihtimalini güçlendirmektedir.

Müellifin benimsediği görüşe gelince; İmamiyye mezhebi üzere yetişen Dameğânî'nin, İslâm mezhepleri hakkında bilgi sahibi olduktan sonra kendisinin İmamiyye mezhebine mensubiyetinin kalmadığını, bununla birlikte herhangi başka bir mezhebe de mensup olmadığını ifade ettiğini görmekteyiz. O, sıklıkla Kur'ân ve Sünnet ile birlikte sahabe ve tabiînin görüşleri ile yetinmeye kişinin ehliyeti izin veriyorsa, bunlarla yetinmenin faziletine vurgu yapmaktadır. Bununla birlikte eserinde sıkça Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), İbn Ebû Sevr (ö. 240/854), İbn Ebû Leylâ (ö. 83/702), İbn Şübrüme (ö. 144/761) vb. gibi selef âlimlerinin faziletine dair de vurgular yapmaktadır. Ancak kişinin ilmi yetkinliği bu derecede değilse kişinin tabi olacağı mezhebi dikkatle araştırması gerektiğini belirtmektedir.

Dameğânî'nin, Ehl-i sünnet ve Şia içerisinde kendilerinden takdirle bahsettiği gruplar mevcuttur. Bunlardan Ehl-i sünnet içerisinde olanı Sûfiyye'dir. O bu grubu takdir etmesinin sebebinin onların ilk temsilcilerinin ümmetin hayırlıları olmalarıyla birlikte, onların kişileri dünyevî olan hazlara değil de uhrevî olan faziletlere davet etmeleri olduğunu belirtir. Dameğânî Şia içerisinde en takvalı grubun ise Zeydiyye olduğunu, özellikle de onlar içerisinden zahit olanların örnek alınmaya ve takip edilmeye daha layık olduklarını belirtir. Dameğânî, Ebu Hanife ve onun talebelerinden Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin de Zeyd b. Ali'nin tabilerinden olduğunu aktarır.

Mezhep tutuculuğundan uzak durması bağlamında da İbnü'l Vezîr'in, Dameğânî'den etkilenmiş olma ihtimalinden de söz edilebilir. Nitekim onun bu eseri gördüğü ve eserden takdirle bahsettiği bilinmektedir.

Müellifin eser içerisinde de sık sık ve takdirle bahsettiği, Sûfiyye ve Sûfilikten kastının klasik ve felsefî manada anlaşılan Sûfilikten ziyade zühd ve zahitlik olduğunu düşünmekteyiz. Nitekim o sık sık ilk dönem zahitlerinden ve onların faziletlerinden bahsetmektedir. Ayrıca metinde, felsefî anlamdaki Sûfiyye'ye olumsuz bir bakışa sahip olduğuna dair imalar da mevcuttur.

Şemseddin ed-Dameğânî'nin özgün bazı görüşlerine değinecek olursak, onun Sevâd-ı azam kavramı ile hadislerde ifade edilen ve bununla Hz. Peygamber'in insanları çoğunluğa uyulmasına teşvik ettiği şeklinde yorumlanan kavrama değişik bir bakış açısı katmasıdır. O bu kavram ile kastedilenin avam tabakasından bir çoğunluk değil de âlimler ve ilim ehli kişilerden görüşüyle tek kalan âlim yerine, çoğunluk âlimlere tabi olunması şeklinde yorumlamaktadır. O böylece bir mezhebin mensuplarının çoğunlukta olmalarının o mezhebin hak mezhep olduğunun delili olamayacağı görüşünü de öne sürmektedir.

Müellif, bazı fırkaların isimleri ve kolları ve kendi dönemindeki durumları hakkında da yer yer ilginç bilgiler vermektedir. Ayrıca mehdinin Hz. Hasan evladından olacağına inanmaktadır. Yine o, İsnââşeriyye'nin Mehdi-i muntazar hakkındaki görüşlerini eleştirdiği başlıkta, Hasan el-Askerî'nin evladı olmadığını dolayısıyla da Muhammed Mehdi diye bir şahsın da olmadığını belirtmektedir.

Müellif ayrıca Zeydiyye bölümünün sonunda, bu mezhep mensuplarının kendi döneminde hangi bölgelerde yaşadıklarına dair bilgi vermektedir. Onların İran'da güç ve hâkimiyet sahibi oldukları yerlerin: Gilan, Deyleman, Cürcan'ın bir kısmı, Isfehan ve Rey olduğunu söyler. Irak'ın üst taraflarında Kûfe ve Enbar'da, Hicaz'ın Mekke ve Medine dışındaki bütün beldelerinde de hâkimiyetlerinin olduğunu belirtir. Zeydîlerin Yemen'in dağlık bölgelerinde (kuzey kesimi), San'a, Sa'de ve Zemâr vb. gibi şehirlerde ortaya çıktıklarını, yine onların, Hillî şehri ve bu şehir ile Yemen arasındaki yer olan Mihlaf Beldesi gibi ovalarda ve düz arazilerde de bulunduğunu ifade eder. Zeydîlerin Batı'da Evras Dağları denilen dağlarda geniş topluluklar şeklinde varlıklarını sürdürdüklerini dile getirir. Bununla birlikte müellif, onların Sünnî şehirlerinde Hanefî mezhebi ile gizlendiklerini, bunun sebebinin de, Ebû Hanife'nin, Zeyd b. Ali'nin adamlarından ve onun takipçisi olması olduğunu belirtir. Daha sonra da Ehl-i sünnet'e yönelttiği eleştiri başlıklarından birinde de, kendi döneminde Ehl-i sünnet içerisindeki dört fikhî mezhebin hangi bölgelerde varlıklarını sürdürdükleri hakkında bilgi verir. Buna göre Sünniliğin alt kollarından olan bu dört mezhepten, Batı'da Malikiler, Şam'da Şafiiler, Acem'de ise Hanefî ve Hanbeliler yaşamaktadır.

Müellifin eserinin belki de en ilgi çekici yanlarından biri, Şîî İmami bir gelenek içerisinde yetişip, bu mezhebe mensubiyetinin son bulmasından sonra bu mezhebe yönelttiği eleştirilerdir. Mezhebin içerisinde yetişmiş bir şahsın içeriden bir gözle mezhebi değerlendirmesi, onun görüşlerini daha da dikkate değer kılmaktadır. Onun İmamî olmadığını da kendi sözleri ile birlikte, mezhebe yönelttiği temel konular olan; 12. İmamın tarihî bir şahsiyet olmadığı görüşü, takıyye ve sebbetmeye bakışı, imamet gibi konulardaki bakış açısından da net bir biçimde anlaşılmaktadır. Bütün bunlarla birlikte genel olarak görüşlerini temellendirirken onun Zeydiyye ve Mu'tezile'ye daha yakın durduğu gözlemlenebilmektedir. Buna bir örnek olarak da onun, naklî delilleri verdiği bir yerde Kur'ân, Sünnet'ten delil getirmesinden sonra, ilk 4 halifeden sırasıyla Hz. Ali, Ebû Bekir, Ömer ve Osman'dan nakillerle delil getirmesi ve Hz. Ali'ye ilk sırada yer vermesi, Zeydiyye ve Bağdat Mu'tezilesine yakın bir bakış açısına sahip olduğuna işaret etmektedir.

Sonuç olarak Dameğânî, mezheplerin birbirlerine tekfir ithamlarında bulunduğu bir çağda yaşamış, bu tekfir ithamlarının ölçüsüzce yapılmasından rahatsızlık duymuş, arkadaşının sorusu üzerine de mezhepler hakkındaki görüşlerini kaleme almıştır. İsmailiyye/Bâtıniyye dışında hiçbir mezhebin doğrudan tekfir edilemeyeceğini belirtmiş, mezheplere yönelik eleştirilerini, aklî ve naklî delillerle temellendirmiştir. Kendisinin ilim yolculukları ve birikimi sonucunda herhangi bir mezhebe mensubiyetinin olmamakla birlikte, Ehl-i sünnet içerisinde Sûfîyye'den, Şîa içerisinde de Zeydîlerin zahit olanlarından takdirle söz etmiştir.

KAYNAKÇA

- Abdülcebbâr, Kâdî. *Şerhu'l-Usûli'l-hamse : Mu'tezile'nin Beş İlkesi*. Ed. Metin Yurdağür. Trc. İlyas Çelebi. 1. Baskı., 2 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Adil Câsim el-Beyâtî, "Irak (Tarih)", DİA, XIX, 108-111.
- Ahmed b. Hanbel, *Müsned İmâm Ahmed b. Hanbel* (nşr. Şuayb el-Arnâvûd), I-LII, Beyrut: Müessesetü'l-risâle 2008.
- Arslan, İhsan. "Ahmed b. Hanbel'in Siyasi Otorite Karşısındaki Tavrı". *Marife: Bilimsel Birikim (Marife: Dini Araştırmalar Dergisi)* XII/3 (2012): 69-88.
- Bağdâdî, Abdülkâhir el-. *Ehl-i Sünnet Akâidi : -Kitâbu Usûlü'd-dîn*. Trc. Prof. Dr. Ömer Aydın. 1. Baskı. İstanbul: İşaret Yayınları, 2016.
- Bağdâdî, Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b Ali b Sabit Hatîb. *el-Câmi' li-ahlâki'r-ravi ve âdâbü's-sami'*. Thk. Muhammed Accac Hatîb. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1991.
- Bağdâdî, Ebû Mansur Abdülkâhir b Tahir b Muhammed Temimi Abdülkâhir. *el-Fark beyne'l-firak ve beyânü'l-firkati'n-nâciye minhüm*. Thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. Kahire: Dârü't-Turas, t.y.
- Bağdâdî, Ebû Mansur Abdülkâhir b Tahir b Muhammed Temimi Abdülkâhir. *Mezhepler Arasındaki Farklar*. Trc. Ethem Ruhi Fığlalı. 7. baskı. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2014.
- Bağdâdî, Ebû Mansur Abdülkâhir b Tâhir b Muhammed Temimi Abdülkâhir. *Usûlü'd-dîn*. İstanbul: Dârülfünun İlahiyat Fakültesi, 1928.
- Bağdâdî, İsmâil Paşa. *İzâhu'l-meknûn fi'z-zeyli alâ Keşfi'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. Ed. M. Şerefettin Yaltkaya - Kilisli Rifat Bilge. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1945.
- Bağdâdî, İsmâil Paşa. *Hediyetü'l-ârifîn esmâ'ü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*. Ed. Kilisli Rifat Bilge - İbnülemin Mahmûd Kemal İnal. 3. Baskı. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1951.
- Bakıllani, Ebû Bekr Muhammed b Tayyib b Muhammed Basri. *et-Temhîd fi'r-red ale'l-mülhideti'l-Muattıla ve'r-Râfıza ve'l-Havâric ve'l-Mu'tezile*. Thk. Mahmûd Muhammed Hudayri. Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabi, 1947.
- Batur, Muhammet Raşit. *Zeydilik ve Selefilik Arasında İbnü'l-Vezir*. Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.

- Benli, Yusuf. “Rafıza Adlandırılmasının İlk Kullanımına İlişkin Değerlendirmeler”. *Hikmet Yurdu* I/1 (2008): 31-69-69.
- Bulut, Halil İbrahim. *Dünden Bugüne Siyasî-İtikâdî İslâm Mezhepleri Tarihi*. Üçüncü basım. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b Abdullâh b Yûsuf. *el-Akidetü'n-Nizâmiyye*. Kahire: Matbaatü'l-Envar, 1948.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b Abdullâh b Yûsuf. *el-İrşâd ilâ kavâti'l-edilleti fî usûli'l-i'tikâd*. Thk. Muhammed Yusuf Musa. Kahire : Mektebetü'l-Hancı, 1950.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn el-. *İnanç Esasları Kılavuzu =Kitâbü'l-İrşâd*. Trc. Adnan Bülent Baloğlu - Sabri Yılmaz - Mehmet İlhan - Faruk Sancar. 1. Baskı. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010.
- Çağlayan, Harun. “Teklif Karşısında Çocukların Dünya ve Ahiretteki Durumu”. *Kelâm Araştırmaları Dergisi* XII/1 (2014): 37-60-60.
- Dameğânî, Şemseddin Abdüssamed b Abdullah Alevî. *el-Cevheretü'l-hâlisa ani's-şevaib fî'l-akaidi'l-menkume ala cemi'l-mezâhib*. Thk. Abdullah b. Yahyâ es-Süreyhî. 1. Baskı. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009.
- Ebü Dâvûd, Süleymân b. Eş'as b. İshâk es-Sicistânî, *Sünen-i Ebû Dâvûd*, (nşr. Şuayb Arnavûd-Muhammed Kâmil Beleş), I-VII, Beyrut: Darü'l-risâleti'l-âlemiyye, 2009.
- Eren, Muhammet Emin. *Fırkalaşma Olgusu Bağlamında 73 Fırka Rivayetleri*. Doktora tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.
- el-Buhârî, Muhammed b. İsmail Ebû Abdullah, *el-Câmiü'l-müsnedü'l-sahîhü'l-muhtasar min umûri Rasûlillah sallallâhu aleyhi ve sellem ve sünenihi ve eyyâmihi*, I-VIII, İstanbul: Mektebetü'l-İslâmiyye 1979,
- Eş'arî, Ebü'l-Hasan İbn Ebû Bîşr Ali b İsmail b İshak. *el-İbâne an usûli'd-diyâne*. Thk. Fevkıyye Hüseyin Mahmûd. Kahire: Dârü'l-Kitâb, 1987.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasan Ali b İsmail b. İshak. *El-İbâne ve Usulü Ehli's-sünnet: (Eş'arî akâidi) = el-İbâne an usûli'd-diyâne*. Trc. Ramazan Biçer. İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2010.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasan İbn Ebû Bîşr Ali b İsmail b İshak. *el-Lüma fî'r-red alâ ehli'z-zeyğ ve'l-bida'*. Kahire: el-Hey'etü'l-Âmme li's-Şuûni'l-Metâbi' el-Emiriyye, 1975.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasan İbn Ebû Bîşr Ali b İsmail b İshak. *Eş'arî Kelâmı = el-Lüma' fî'r-red alâ ehli'z-zeyğ ve'l-bida'*. Trc. Kılıç Aslan Mavil - Hikmet Yağlı Mavil. İstanbul: İz Yayıncılık, 2016.

- Eş'arî, Ebü'l-Hasan İbn Ebû Bişr Ali b İsmail b İshak. *Makalâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfî'l-musallîn*. Thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. 2. Baskı., 2 Cilt. Kahire: Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısriyye, 1969.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasan İbn Ebu Bişr Ali b İsmail b İshak. *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*. Trc. Mehmet Dalkılıç - Ömer Aydın. 1.baskı. İstanbul: Kalcı Yayınevi, 2005.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasan İbn Ebû Bişr Ali b İsmail b İshak. *Risâle ila ehli's-Seğr*. Medine; Beyrut: Mektebetü'l-Ulum ve'l-Hükm; Müessesetu Ulumi'l-Kur'ân, 1988.
- et-Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa, *el-Câmiü's-sahîh sünenü't-Tirmizî* (nşr. Ahmed Muhammed Şâkir-Muhammed Fuad Abdülbâki-İbrahim Utve) I-V, Mısır: Mektebetü Mustafa el-Bâlî el-Halebî 1975.
- Faruk Sümer, "Selçuklular", DİA, XXXVI, 365-371.
- Fırlalı, Ethem Ruhi. *Çağımızda İtikâdî İslâm Mezhepleri*. 4. Baskı. İstanbul: Selçuk Yayınları, 1990.
- Fırlalı, Ethem Ruhi. "Mezheplerin Doğuşuna Tesir Eden Sebepler". *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi [Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi]*. 4 (1980): 115-131-131.
- Gazzali, Huccetülislam el-İmam Ebû Hamid Muhammed b Muhammed el-. *Faysalü't-tefrika beyne'l-İslâm ve'z-zendeka*. Dimaşk : Dârü'l-Hikme, 1986.
- Gazzali, Huccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-. *İslâm'da Müsâmaha = Faysalü't-tefrika beyne'l-İslâm ve'z-zendeka*. Trc. Süleyman Uludağ. 2. baskı. Sultanahmet, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014.
- Gömbeyaz, Kadir. *İslâm Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*. Doktora tezi, Bursa : Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.
- Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b Abdillâh Hamevî Bağdâdî Rûmî Yâkût. *Mu'cemü'l-büldân*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru Sadır, t.y.
- Hindî, Muttakî el-. *Kenzü'l-ummâl fî süneni'l-akvâl ve'l-efâl*. Thk. Bekrî Hiyanî - ve Saffet es-Sikâ. 18 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1981.
- Hitti, Philip K. *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi*. Trc. Salih Tuğ. 4 Cilt. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1980.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b Ömer. *Büyük İslâm Tarihi : el Bidâye ve'n-nihâye*. Trc. Mehmet Keskin. 15 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1995.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b Ömer. *Büyük İslâm Tarihi : el Bidâye ve'n-nihâye*. Trc. Mehmet Keskin. 15 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2000.

- İbn Kesîr, Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. Thk. Salah Muhammed el-Hıyemî. 21 Cilt. Katar: Vizaretü'l-Evkaf ve's-Şuuni'l-İslamiyye, 2015.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. Thk. Riyad Abdülhamid Murad. 21 Cilt. Katar: Vizaretü'l-Evkaf ve's-Şuuni'l-İslamiyye, 2015.
- İbn Mâce, Abdullah Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî, Sünen-i İbn Mâce, (nşr. Şuayb el-Arnâvûd vd.), I-V, Beyrut: Darü'l-risâleti'l-âlemiyye 2009.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b Alî b Muhammed Bağdâdî. *el-Muntazam fî târîhi 'l-mülûk ve 'l-ümem*. Thk. Muhammed Abdülkadir Ahmed Ata ve Mustafa Abdülkadir Ata. 18 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b Muhammed b Abdülkerim. *el-Kâmil fî 't-târîh*. Thk. Halil Me'mun Şiha. 9 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 2002.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b Muhammed b Abdülkerim. *İslâm Tarihi : el-Kâmil fî 't-târîh Tercümesi*. Trc. Abdülkerim Özaydın. 12 Cilt. İstanbul: Bahar Yayınları, 1987.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b Muhammed b Abdülkerim. *İslâm Tarihi : el-Kâmil fî 't-târîh Tercümesi*. Trc. Ahmet Ağırakça - Abdülkerim Özaydın. 12 Cilt. İstanbul: Bahar Yayınları, 1987.
- İbnü'l-Vezîr, Ebû Abdillâh İzzüddîn Muhammed b İbrâhîm b Alî Yemânî. *el-Avâsım ve 'l-kavâsım fî 'z-zebbi an sünneti Ebi'l-Kâsım*. Thk. Şuayb el-Arnâvut. 2. Baskı. 9 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1992.
- İbnü'l-Vezîr, Ebû Abdillâh Muhammed b el-Murtaza el-Yemânî. *İsârü 'l-hak 'ale 'l-halk fî reddi 'l-hilâfât 'alâ mezâhibi 'l-hak min usûli 't-tevhîd*. 1. Baskı. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.
- İsmail Yiğit, "Memlükler", DİA, XXIX, 90-97.
- Kurtubi, Ebû Abdullah Muhammed b Ahmed b Ebî Bekr. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*. Thk. Mahmûd Hamid Osman. 2. Baskı, 10 Cilt. Kahire: Dârü'l-Hadis, 1996.
- Kurtubi, İmam. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân tercümesi*. Trc. M. Beşir Eryarsoy. 1. Baskı. 19 Cilt. İstanbul: Buruc Yayınları, 1997.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, el-Câmiu's-Sahîh. Beyrut: Dârü'l Kütübi'l İlmiyye, 1994.
- Osman Gazi Özgüdenli, "Moğollar", DİA, XXX, 225-229.
- Özler, Mevlüt. *İslam Düşüncesinde İnsan Hürriyeti : Cüveyni Eksenli Bir Tetkik*. İstanbul: Nun Yayıncılık, 1997.

- Râzî, Ebu Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b Ömer b Hüseyin Fahreddin. *et-Tefsîrû'l-kebîr = Mefâtîhu'l-gayb*. 3. Baskı. 32 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2000.
- Serahsî, Ebu Bekir es-. *el-Mebsût*. 30 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1993.
- Şehristânî, Ebü'l-Feth Taceddin Muhammed b Abdülkerim. *el-Milel ve'n-nihal*. Thk. Ahmed Fehmi Muhammed. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.
- Şehristânî, Ebü'l-Feth Taceddin Muhammed b Abdülkerim. *el-Milel ve'n-nihal*. Thk. Muhammed Abdülkadir el-Fazilî. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2006.
- Şehristânî, Ebü'l-Feth Taceddin Muhammed b Abdülkerim. *el-Milel ve'n-nihal : Dinler, Mezhepler ve Felsefî Sistemler Tarihi*. Trc. Mustafa Öz. 4.Baskı. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017.
- Topaloğlu, Bekir - Çelebi, İlyas. *Kelâm Terimleri Sözlüğü*. Genişletilmiş ve gözden geçirilmiş dördüncü basım. İstanbul: İSAM Yayınları, 2015.
- Ümit, Mehmet. *Zeydiyye-Mu'tezile etkileşimi: Zeyd b. Ali'den Kâsım er-Ressî'nin Ölümüne Kadar*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.
- Ümit, Mehmet. "Ebû Şekûr es-Sâlimî'nin Hilâfete İlişkin Görüşleri". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi - Atatürk Üniversitesi İslâmi İlimler Fakültesi Dergisi*. 51 (2019): 327-352-352.
- Ümit, Mehmet. "Mihne Sürecinde Hanefiler". *Hitit Üniversitesi (Gazi Üniversitesi) Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi IX/17* (Ocak 2010): 101-130-130.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "İslâm Akâidinde Kutsiyet, Velâyet ve Kerâmet İnancına İtikadî Mezheplerin Bakışı". *İslâm Düşünce ve Geleneğinde Kutsiyet, Velâyet, Kerâmet (Kuramer)*. 2017. 113-150.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemseddin Muhammed b Ahmed b Osman. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm : h. 331-340/ h. 341-350*. Thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî. 1. Baskı. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1992.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b Ahmed b Osman. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm : h. 471-480*. Thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî. 1. Baskı. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1992.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b Ahmed b Osman. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm : h. 501-510 / h. 511-520*. Thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî. 1. Baskı. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1992.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b Ahmed b Osman. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm : h. 521-530 / h. 531-540*. Thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî. 2. Baskı. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1997.

Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b Ahmed b Osman. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm : h. 541-550*. Thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî. 2. Baskı. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1997.

Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b Ahmed b Osman. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm : h. 561-570*. Thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî. 1. Baskı. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1996.

Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b Ahmed b Osman. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm : h. 651-660*. Thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî. 1. Baskı. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1999.

Ziriklî, Hayrüddîn. *el-A'lâm : Kamûsu terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ min'el-Arab ve'l-müstarebîn ve'l-müsteşrikîn*. 6. Baskı. Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melayin, 1992.

